

D

E

B

A

T

■ **Monogràfic**

**Una dècada d'impugnació?
Revoltes socials en la geografia
del capitalisme global**

- **Articles de** Rommy Morales-Olivares,
Pablo Rivera-Vargas, Eduardo Alvarado Espina,
Luisina Ferrante, Victoria Álvarez, Lluís Parcerisa,
Antoni Verger, Clayton M. Cunha Filho,
Judith Muñoz-Saavedra, María Soledad Ascencio Cortés,
Zoila Madrid Rossel, Manuel Antonio Garretón,
Alba Lucía Cruz Castillo, Diego Fernando Barragán
Giraldo, Marcela A. País Andrade

S

DEBATS — Revista de cultura, poder i societat

Vol. 137/2
2023

President de la Diputació de València

Vicente José Mompó Aledo

Diputat de Cultura

Francisco Teruel Machí

Director de la Institució Alfons el Magnànim. Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Vicent Flor

Les opinions expressades en els articles i altres escrits publicats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* són responsabilitat exclusiva dels seus autors/es i no expressen l'opinió de *Debats* o de la Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació. Alhora, els autors es comprometen a respectar les normes d'ètica en la publicació de la revista, així com a assegurar la veracitat en la declaració d'autoria, l'originalitat en la publicació, el no enviament a altres revistes i la declaració de conflictes d'interessos en relació amb els articles. Per tant, malgrat que *Debats* fa tots els esforços possibles per assegurar les bones pràctiques en la publicació de la revista i detectar males pràctiques o plagi, la revista *Debats* declina qualsevol responsabilitat sobre els possibles conflictes derivats de l'autoria dels treballs que s'hi publiquen. Els autors poden trobar les normes per als autors i una guia de bones pràctiques i ètica al final de la revista i a la seua pàgina web.

Tots els articles de la secció monogràfica (Quadern) i de la secció d'articles de recerca (Articles) han passat un filtre inicial de l'editor i, posteriorment, un rigorós examen d'avaluació d'experts amb cegament doble d'almenys dos acadèmics especialistes en la matèria.

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat: Reconeixement - NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials.

Correspondència, subscripció i venda / Send correspondence, subscription and orders

Debats. Revista de cultura, poder i societat

Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

C/ Corona, 36 / 46003 València / Tel. 963 883 169

secretaria.debats@dival.es

www.revistadebats.net

www.alfonselmagnanim.net

Subscripció anual en format imprés (dos números a l'any, preus amb IVA i despeses d'enviament incloses). Pagament per transferència bancària a nom de *Debats. Revista de cultura, poder i societat* / Institució Alfons el Magnànim.

Subscripció anual: 10 euros

Número solt: 6 euros

Distribució / Distribution

Sendra Marco, distribució d'edicions, SL

C/ Taronja, 16 / 46210 Picanya / Tel. 961 590 841

sendra@sendramarco.com

Impressió / Printing

La Imprenta CG

ISSN 0212-0585 (imprés)

ISSN 2530-3074 (digital)

Dipòsit legal: V-978-1982

Debats. Revista de cultura, poder i societat

La revista *Debats* va nàixer el 1982 com una revista de la Institució Alfons el Magnànim (i, tot seguit, de la IVEI, Institució Valenciana d'Estudis i d'Investigació) de la Diputació de València amb la voluntat de promoure i actualitzar els grans debats de les ciències socials a València, donant peu a la participació d'importants figures en aquests camps. Actualment, la revista *Debats* és una revista semestral i té l'objectiu d'aglutinar les reflexions actuals en el camp intel·lectual entorn de la cultura —en el sentit ampli de pràctiques culturals i també en el sentit restrictiu de les arts— i la seua relació amb el poder, la política, la identitat, el territori i el canvi social. El marc de referència de la revista se situa en les temàtiques que són rellevants en la societat valenciana i el seu entorn, però amb intenció de convertir-se en un referent a nivell europeu i internacional. La revista parteix de la perspectiva de les ciències socials, però pretén al mateix temps connectar amb les anàlisis i els debats contemporanis de les humanitats així com dels estudis de comunicació i dels *cultural studies*. Així mateix, es reclama metodològicament plural al mateix temps que pretén incentivar la innovació en l'adopció de noves tècniques de recerca i de comunicació dels resultats a un públic ampli. És a dir, pretén convertir-se en un instrument d'anàlisi de les problemàtiques emergents al voltant de la cultura i la societat contemporànies des d'una perspectiva àmplia i multidisciplinària combinant una voluntat d'incidència social amb el rigor científic de les publicacions i els debats científics a nivell internacional.

Director / Chair of the Editorial Board

Joaquim Rius Ulldemolins

(Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Equip Editorial / Editors

Marta Casals-Balaguer (Universitat de Barcelona)

Ricardo Klein (Universitat de València)

Consell de redacció / Editorial Board

Luis Enrique Alonso (Universidad Autónoma de Madrid)

Antonio Ariño (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Lluís Bonet (Universitat de Barcelona)

Marian Chaparro Domínguez (Universidad Complutense de Madrid)

Maria del Mar Griera (Universitat Autònoma de Barcelona)

Anacleto Ferrer (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Pedro García (Universitat de València)

Ana M. González (Universidad Pablo de Olavide)

Gil-Manuel Hernández (Universitat de València)

Carlos Jesús Fernández (Universidad Autónoma de Madrid)

Albert Moncusí (Universitat de València)

Dafne Muntanyola (Universitat Autònoma de Barcelona)

Sandra Obiol (Universitat de València)

Vicent Olmos (Universitat de València)

Arturo Rubio (Universidad Antonio de Nebrija)

Igor Sádaba (Universidad Complutense de Madrid)

Ismael Saz (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Comité científico / Scientific Committee

Ana Aguado (Universitat de València)

Eduardo Álvarez Pedrosian (Universidad de la República)

Macià Blázquez Salom (Universitat de les Illes Balears)

Salvador Cardús (Universitat Autònoma de Barcelona)

Enric Castelló (Universitat Rovira i Virgili)

Marco Antonio Chávez Aguayo (Universidad de Guadalajara)

Dolors Comas d'Argemir (Universitat Rovira i Virgili)

Josepa Cucó (Universitat de València)

Jaume Franquesa (SUNY: University at Buffalo)

Alain Gagnon (Université du Québec à Montréal)

Ernest García (Universitat de València)

Mariàngela Giamo Bonardi (Universidad Católica del Uruguay)

Clive Gray (University of Warwick)

David Inglis (University of Helsinki)

Omar Lizardo (University of California Los Angeles - UCLA)

Jordi López-Sintas (Universitat Autònoma de Barcelona)

Michel Martínez (Université Toulouse I. Capitole 2)

Matilde Massó (Universidade da Coruña)

Joan Francesc Mira (Universitat de València)

Emmanuel Négrier (Université de Montpellier)

Montserrat Pareja (Universitat de Barcelona)

Tomás Peters (Universidad de Chile)

Alain Quemin (Université Paris 8)

Philip Schlesinger (University of Glasgow)

Adrian Scribano (Universidad de Buenos Aires - CONICET)

Joan Subirats (Universitat Autònoma de Barcelona)

Joan-Manuel Tresserras (Universitat Autònoma de Barcelona)

Ramon Zallo (Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco)

Disseny / Design

Estudio Juan Nava gráfico

Il·lustracions / Illustrations

Carmen Frontera

Administració / Management

Enric Estrela (Subdirector)

Clara Berenguer (Publicacions)

Josep Cerdà (Publicacions)

Mary Luz Ivorra (Publicacions)

Robert Martínez (Publicacions)

Rubén Luzón (Publicacions)

Toni Pedrós (Publicacions)

Xavier Agustí (Publicacions)

Consuelo Viana (Cap de Negociació d'Administració)

María José Villalba (Administració i subscripcions)

Óscar Moncho (Administració)

Altea Tamarit (Cap de Difusió)

Hugo Valverde (Difusió)

José Luis Pinotti (Distribució)

Julio Hervás (Distribució)

Luis Solsona (Distribució)

Coordinació i assessorament lingüístic / Coordination and language consulting

1 més. Serveis Lingüístics i Editorials: Víctor Puig Molina, Pau Vidal Alfonso, Francesc Xavier Llopis Bauset, Marta Fusté i Pous.

Maquetació / Layout

Mayte Mar Disseny gràfic i Comunicació

Bases de dades i directoris / Databases and directories

— Compludoc

— Dialnet

— Directory of Open Access Journals (DOAJ)

— Emerging Sources Citation Index

— ERIH PLUS

— ISOC - Revistas de CC. Sociales y Humanidades

— Red de Bibliotecas Universitarias (REBIUN)

— Red Iberoamericana de Innovación y Conocimiento Científico (REDIB)

— Periodical Index Online

Sistemes d'avaluació / Evaluation systems

— Scopus

— CARHUS+ 2014

— CIRC (Clasificación Integrada de Revistas)

— DICE. Difusión y Calidad Editorial de las Revistas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas

— IN-RECS (Índice de Impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales)

— Latindex

— MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)

— Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)— MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)

— Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)

Sumari/Contents

Monogràfic: “Una dècada d’impugnació? Revoltes socials en la geografia del capitalisme global”

Special Issue: *A decade of contestation? Social revolts in the geography of global capitalism*

Coordinat per / Guest Editor

Rommy Morales-Olivares, Pablo Rivera-Vargas y Eduardo Alvarado Espina

Rommy Morales-Olivares Pablo Rivera-Vargas Eduardo Alvarado Espina	Presentació del monogràfic “Una dècada d’impugnació? Revoltes socials en la geografia del capitalisme global” <i>Introduction to the Special Issue: A decade of contestation? Social revolts in the geography of global capitalism</i>	— 06 / 11
---	---	-----------

Luisina Ferrante Victoria Álvarez	#AbortoLegalYa. Activismes digitals per l’avortament legal a l’Argentina, 2018-2020 <i>#AbortoLegalYa [#Legal Abortion Now]. Digital activism for legal abortion in Argentina, 2018-2020</i>	— 13 / 27
Lluís Parcerisa Antoni Verger	Nous moviments socials en temps de conservadorisme i austeritat: anàlisi del procés polític de mobilització educativa a les Illes Balears (2013-2015) <i>New Social Movements in Times of Conservatism and Austerity: Analysis of the political process of educational mobilization in The Balearic Islands (2013-2015)</i>	— 29 / 40
Clayton M. Cunha Filho	Què ocorre a Bolívia? De les eleccions fallides del 2019 al retorn triomfal del MAS el 2020 i més enllà <i>What is Happening in Bolivia? From the botched 2019 elections to MAS’ triumphal return in 2020, and beyond</i>	— 41 / 55
Judith Muñoz-Saavedra María Soledad Ascencio Cortés Zoila Madrid Rossel	Berta Cáceres, agència i resistència: una interpel·lació feminista-indígena a la crisi capital/vida <i>Berta Cáceres, Agency and Resistance: A Feminist-indigenous interpellation to the capital / life crisis</i>	—57 / 72

- Eduardo Alvarado Espina** Revolta social a Xile: una contrahegemonia política que — 73 / 89
Rommy Morales Olivares impugna el relat neoliberal?
Pablo Rivera-Vargas *Social Revolt in Chile: A political counter-hegemony challenging the Neo-Liberal narrative?*
- Manuel Antonio Garretón** De l'«esclat social» d'octubre de 2019 al canvi constitucional. — 91 / 104
Rommy Morales-Olivares El significat polític de les mobilitzacions socials a Xile
From the October 2019 Riots to Constitutional Change. The political meaning of social mobilisations in Chile
- Alba Lucía Cruz Castillo** Resistències col·lectives de dones afrocolombianes víctimes — 105 / 118
Diego Fernando Barragán supervivents a Colòmbia: una aposta contrahegemònica
Giraldo *The Collective Resistance of Afro-Colombian Women Surviving Victims in Colombia: A counter-hegemonic bet*

 The logo for the 'ARTICLE' section features a stylized, three-dimensional letter 'A' in a gold color. To the right of the 'A', the word 'ARTICLE' is written in a bold, gold, sans-serif font.

- Marcela A. País Andrade** #Moviment (trans)feminista #COVID-19. — 121 / 143
 Del diàleg territorial al virtual en les experiències culturals i artístiques a l'Argentina i a Espanya
#Movement (trans) Feminist #COVID-19. From territorial to virtual dialogue in cultural/artistic experiences in Argentina and Spain

 The logo for the 'RESSENYA' section features a stylized, three-dimensional letter 'R' in a gold color. To the right of the 'R', the word 'RESSENYA' is written in a bold, gold, sans-serif font.

- Marc Barbeta Viñas** ALONSO, Luis Enrique (ed.). — 145 / 150
Siempre nos quedará Bourdieu
 Madrid, Ediciones Ciencias Sociales del Círculo de Bellas Artes, 2021, 266 p.

Presentació del monogràfic. “Una dècada d’impugnació? Revoltes socials en la geografia del capitalisme global”

Coordinat per

Rommy Morales-Olivares

UNIVERSITAT DE BARCELONA, ESPANYA

UNIVERSITY OF THE WITWATERSRAND, ÀFRICA DEL SUD

Pablo Rivera-Vargas

UNIVERSITAT DE BARCELONA, ESPANYA

UNIVERSIDAD ANDRÉS BELLO, XILE

Eduardo Alvarado Espina

UNIVERSIDAD DE CHILE

Aquest monogràfic compila treballs de recerca i reflexions teòriques que indaguen i analitzen moments crítics de la història recent de la geografia global, que podrien estar reconfigurant els espais cultural, social, econòmic i polític de la geografia capitalista global durant l’última dècada. Els diferents moviments i esclats socials que han desafiat el poder polític i econòmic en diferents territoris nacionals. Per esmentar alguns casos emblemàtics de les revoltes de l’última dècada, l’octubre de 2019, així com el novembre de 2019 i l’abril de 2021, van explotar a Xile i Colòmbia els anomenats «esclats socials». En tots dos casos, s’hi constaten moviments socials massius de la ciutadania, marcats per protestes de carrer, cassolades, activitats politicoculturals, estacions de metro en flames i demandes contra els governs. Malgrat la variabilitat de factors, així com de les particularitats nacionals que expliquen els esclats socials i les seues trajectòries prèvies, aquest número busca comprendre, en una perspectiva global, els fonaments i les conseqüències observats amb motiu d’aquestes crisis a partir d’una compilació d’articles d’anàlisis nacionals.

Aquesta compilació d’articles presenta també un component de transversalitat normativa i democràtica en l’exercici d’observació de lluites temàtiques i territorials (Garretón, 2021; Touraine i Rivera-Vargas, 2017; Casassas et al., 2015). Es tracta d’anàlisis temàtiques del que han sigut les lluites feministes, mediambientals i

regionalistes que han fonamentat l'expressió del descontentament. Un exemple significatiu d'aquest fet el trobem en els feminismes del sud global, que han adquirit diferents empremtes, pròpies dels seus contextos locals, i que, en consonància, han definit postures decolonials, comunitàries, negres, indígenes i populars, les quals disputen el lideratge i el contingut polític del moviment feminista en certa manera hegemònic que es va instal·lar progressivament des dels centres globals.

En aquest escenari sorgeix la pregunta: hem estat davant de moments d'impugnació que marquen el declivi del món capitalista? En el fons, si és que són fenòmens que han estat donant forma a una acció deliberada de contrahegemonia (Alvarado-Espina, Rivera-Vargas, i Morales-Olivares, 2019; Rivera-Vargas, Neut-Aguayo, i Neut-Aguayo, 2020). Per això, i més enllà de les línies discursives que s'instal·len en cada geografia, aquest monogràfic busca oferir una visió de conjunt de diferents revoltes socials que han marcat l'agenda global en l'última dècada.

Dins del marc fixat, s'han compilat vuit treballs que aborden aquestes qüestions des d'enfocaments i territoris diferents, amb la perspectiva epistemològica de les societats postcoloniales o postautoritàries com el principal eix d'anàlisi (Huggan, 2013; Morales-Olivares, 2015). Una configuració semàntica que escapa dels límits territorials del que comunament s'identifica com a societat del sud, ja que apel·la a un espai global. En altres termes, els relats, les emergències i la refundació dels moviments polítics, la crítica a l'ordre institucional tradicional, la democràcia representativa i, per cert, la interpel·lació al neoliberalisme des d'espais geopolítics considerats perifèrics (Madariaga, 2020; Alvarado-Espina, Morales-Olivares, i Rivera-

Vargas, 2020). En l'última dècada, hem presenciat un gir, o retorn, a un èmfasi en l'agència col·lectiva. A escala de teoria social, aquest èmfasi es deu en part al debat entre estructura i agència (Serrano i Herzog, 2020). Més ocasionalment, es combina amb una ontologia social que valora la capacitat dels éssers humans per a produir les seues pròpies reflexions i discursos. En un context de revoltes socials, resulta rellevant observar la capacitat d'interpretar creativament les situacions en les quals es troben els diferents actors col·lectius dels territoris, amb la finalitat de proporcionar significats i orientació per a l'acció col·lectiva des de l'àmbit territorial o associat a un tema o conjunt de temes.

L'emergència o la consolidació d'una contrahegemonia és el fil conductor del debat que busca instal·lar aquest monogràfic. La força dels moviments que promouen canvis en el sentit comú de l'època és un component que és present en la proposta de cadascun dels treballs que el componen. La construcció de noves fronteres discursives que impugnen institucions, normes i l'ordenament jeràrquic de les societats. D'ací es pot col·legir si tot això representa una impugnació a la realitat que va imposar el neoliberalisme global.

Els treballs, de manera transversal, centren la seua anàlisi en moviments que presenten una singularitat comuna: tots manifesten l'exigència de major igualtat i reconeixement de demandes invisibilitzades per l'estructura institucional o el relat cultural dominant.

Sumàriament, els treballs que donen forma a aquest esforç col·lectiu i multidisciplinari aborden:

1. El moviment proavortament a l'Argentina.
2. Els nous processos de mobilització en contextos d'austeritat i conservadorisme a Espanya.
3. La crisi política a Bolívia després de les eleccions generals de 2019.
4. Les estratègies de resistència feminista a Mesoamèrica.
5. La impugnació política al neoliberalisme que pot ser present en la revolta social xilena (2019-2021).
6. De l'«esclat social» al canvi constitucional. El significat polític de les mobilitzacions socials a Xile.
7. Les resistències col·lectives de dones afrodescendents a Colòmbia.

El monogràfic està compost per articles empírics i reflexions teòriques organitzats de la manera següent:

En el primer article, titulat «#AbortoLegalYa. Activismes digitals per l'avortament legal a l'Argentina, 2018-2020», les professores i investigadores argentines Victoria Álvarez i Luisina Ferrante analitzen el moviment digital #AbortoLegalYa a l'Argentina. S'aprofundeix en les estratègies i els fronts d'acció que van permetre al moviment feminista visibilitzar aquesta demanda fins a arribar a l'aprovació al Congrés de la Nació. El seu èmfasi també està posat en la cobertura en temps real durant el debat que es va instal·lar entre 2018 i 2020.

El segon article, dels acadèmics Lluís Parcerisa i Antoni Verger, es titula «Nous moviments socials en temps de conservadorisme i austeritat: anàlisi del procés polític de mobilització educativa a les Illes Balears (2013-2015)». Aquest indaga en la resistència col·lectiva a les polítiques educatives imposades pel Govern balear en el període 2011-2015. Des d'un enfocament de procés polític, aquesta investigació analitza la trajectòria de la mobilització social contra aquestes reformes educatives i les raons que n'expliquen l'èxit, quant a detenir les reformes d'austeritat i del model lingüístic a les Illes Balears.

En el tercer article, titulat «Què ocorre a Bolívia? De les eleccions fallides del 2019 al retorn triomfal del MAS el 2020 i més enllà», el professor brasiler Clayton Cunha Filho indaga en les raons que van conduir al derrocament d'Evo Morales i el MAS en 2019, així com al seu ràpid retorn al Govern després de les eleccions de 2020. Per a fer-ho, el treball s'enfoca en les relacions del MAS amb les seues bases socials i el desgast que aquestes relacions van tenir després de diversos períodes de govern.

Seguint la línia dels estudis feministes, en el quart treball, de les acadèmiques Judith Muñoz, Soledad Ascencio i Zoila Madrid, titulat «Berta Cáceres, agència i resistència: una interpel·lació feminista-indígena a la crisi capital/vida», s'hi repassa la relació i confluència entre els agenciament feministes i les estratègies de resistències dels moviments de dones indígenes de Mesoamèrica. En aquest sentit, l'autora fa una anàlisi del discurs de l'activista indígena assassinada Berta Cáceres Flores, com a líder del Consell Cívic d'Organitzacions Populars i Indígenes d'Hondures (COPIHN), a partir de tres dimensions: agenciament, estratègies de resistència i feminismes comunitaris-indígenes.

En cinqué lloc, l'article dels acadèmics i investigadors xilens que coordinen aquest monogràfic, Eduardo Alvarado-Espina, Rommy Morales-Olivares i Pablo Rivera-Vargas, titulat «Revolta social a Xile: una contrahegemonia política que impugna el relat neoliberal?», analitza si potser la revolta social té un correlat politicoinstitucional antineoliberal posterior. Per a això, l'anàlisi s'enfoca en la dimensió política de la revolta xilena de 2019, siga mitjançant el mesurament de dos *cleavages*: elits/poble i partits/independents, com en la representació del relat democràtic antineoliberal en l'òrgan encarregat d'elaborar una nova Constitució, la Convenció Constitucional.

En el sisé article, titulat «De l'“esclat social” d'octubre de 2019 al canvi constitucional. El significat polític de les mobilitzacions socials a Xile», l'autoria del qual és de Manuel

Antonio Garretón i Rommy Morales-Olivares, els autors desenvolupen una anàlisi de les causes de l'esclat social d'octubre de 2019 a Xile i l'evolució de la relació entre política institucional i les mobilitzacions socials que van desembocar en el plebiscit de 2020 per a la Nova Constitució, en què aquesta proposta va ser rebutjada. A partir d'una revisió de les principals anàlisis sociològiques del període, es planteja la disputa entre les causes de la revolta d'octubre de 2019, a saber: l'emergència d'un nou ordre econòmic social que supere el model instal·lat per la dictadura i noves formes de relació entre política tradicional i moviment social que podrien superar el model clàssic d'imbricació entre tots dos per al cas de Xile i la seua ruptura radical respecte del passat de la transició democràtica.

En el seté article, titulat «Resistències col·lectives de dones afrocolombianes víctimes supervivents a Colòmbia: una aposta contrahegemònica», els investigadors colombians Alba Cruz Castillo i Diego Barragán presenten una investigació sobre les resistències col·lectives de les dones afrocolombianes víctimes supervivents a Colòmbia. En aquest treball, els autors mostren les experiències d'agenciament polític contrahegemònic d'un grup d'afrocolombianes víctimes supervivents del conflicte armat colombià a partir d'un enfocament metodològic decolonial i de casos. Des d'aquesta perspectiva, s'argumenta que les iniciatives d'acció col·lectiva d'aquestes dones han posicionat apostes contrahegemòniques a les concepcions de reparació, i han proposat noves alternatives d'acció sobre el conflicte armat colombià per a així tensionar, amb les seues experiències, el que s'ha instituït des de l'Estat.

Finalment, considerem que, en conjunt, les investigacions i reflexions incloses en el monogràfic aborden diferents tipus de resistència a les desigualtats globals que han aprofundit el capitalisme postliberal, com ara les territorials, de gènere i socials. Totes estan contingudes en repertoris d'acció col·lectiva coincidents en una època, però sense estructura en comú ni un propòsit únic, les trajectòries futures i presents dels quals no sempre han desembocat en la consecució dels objectius de les revoltes.

D'aquesta manera, les reflexions que componen aquest monogràfic s'allunyen de tota concepció eurocèntrica i exclouent de canvi social i donen compte empíricament del nou moviment per a reconstruir un relat incloent de la societat mundial, posant en diàleg diferents perspectives de les crisis de l'última dècada en l'ordre capitalista.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alvarado-Espina, E., Rivera-Vargas, P., i Morales-Olivares, R. (2019).
- Alvarado-Espina, E., Morales-Olivares, R., i Rivera-Vargas, P. (2020). El partido-movimiento como expresión de la democracia radical. Emergencia y consolidación de Podemos en España y Revolución Democrática en Chile. *Política y Sociedad*, 57(1), 21-43. <https://doi.org/10.5209/poso.60777>
- Casassas, D., Franco, S., Laín, B., Manjarín, E., Morales-Olivares, R., Sadian, S., i Silva Pinochet, B. (2016). Indignation and claims for economic sovereignty in Europe and the Americas: renewing the project of control over production. En P. Wagner (ed.) (2015). *African, American and European trajectories of modernity: past oppression, future justice?* Edimburg: Edinburgh University Press. Annual of European and Global Studies, vol. 2
- Garretón, M. A. (2021). Introducción. Reflexiones sobre movimientos sociales, estallido y proceso constituyente. En M. A. Garretón (coord.), *Política y movimientos sociales en Chile. Antecedentes y proyecciones del estallido social de octubre de 2019*. Santiago de Chile: LOM i Fundación Friedrich Ebert.
- Huggan, G. (ed.) (2013). *The Oxford handbook of postcolonial studies*. OUP Oxford.
- Madariaga, A. (2020). *Neoliberal Resilience: Lessons in Democracy and Development from Latin America and Eastern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Morales-Olivares, R. (2015). Inconsistencies between Social-democratic Discourses and Neoliberal Institutional Development in Chile and South Africa: a Comparative Analysis of the Post-authoritarian Periods. En P. Wagner (ed.) (2015). *African, American and European trajectories of modernity: past oppression, future justice?* Edimburg: Edinburgh University Press. Annual of European and Global Studies, vol. 2.
- Rivera-Vargas, P., Neut-Aguayo, S., i Neut-Aguayo, P. (2020). Monográfico Educación, reproducción y alternativas contrahegemónicas. *Izquierdas*, (49), 2066-2082.
- Touraine, A., i Rivera-Vargas, P. (2017). Actores, conflictos y reformas en sociedades de comunicación global. En P. Rivera-Vargas, E. Sánchez, R. Morales-Olivares, I. Sáez-Rosenkranz, C. Yévenes, i S. Butendieck (coord.), *Conocimiento para la equidad social: Pensando Chile globalmente*, 153-157.

UADERN

#AbortoLegalYa. Activismes digitals per l'avortament legal a l'Argentina, 2018-2020

Luisina Ferrante

UNIVERSITAT DE BARCELONA

luisina.ferrante@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9597-0015

Victoria Álvarez

UNIVERSIDAD DE BUENOS AIRES

victoria.alvarez.tornay@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8374-1215

Rebut: 30/03/2021

Acceptat: 13/05/2021

RESUM

Per primera vegada en la història argentina, l'any 2018, es va tractar al Congrés de la Nació un projecte de llei d'interrupció voluntària de l'embaràs. El tractament va marcar un punt d'inflexió en l'agenda política del feminisme a escala nacional i regional. La majoria dels moviments socials van bolcar la seua agenda política i territorial a habitar els carrers, formar les joventuts, generar instàncies de debats públics i satisfer les plataformes polítiques dels partits amb un posicionament clar en relació amb la despenalització de l'avortament. Si bé la Cambra de Senadors va acabar rebutjant el projecte en 2018, l'any 2020, Alberto Fernández va decidir enviar a tractament parlamentari un nou projecte de llei. Aquest va aconseguir l'aprovació el 30 de desembre. En aquest article, després d'una breu historització del procés de lluita per la despenalització de l'avortament que identifica el feminisme a l'Argentina, farem una anàlisi dels registres i les cobertures col·laboratives dutes a terme pels mitjans de comunicació i les organitzacions de la societat civil a l'Argentina durant el període 2018-2020, parant especial atenció a quins territoris digitals, socials i polítics es van habitar, quines van ser les pràctiques feministes que van permetre visibilitzar la demanda històrica per un #AbortoLegalYa des de diferents perspectives i trajectòries de lluita i quines estratègies es van utilitzar discursivament i mediàticament per a instal·lar el tema en agenda i transversalitzar la demanda en diferents sectors de la societat. Finalment, farem focus en les experiències d'activisme digital que es van utilitzar per a cobrir el debat, posant l'accent principalment en l'actualització en temps real durant el període 2018-2020 en la Viquipèdia en espanyol.

Paraules clau: feminisme; activisme digital; Viquipèdia; legalització de l'avortament; moviments socials.

ABSTRACT. #AbortoLegalYa [*#Legal Abortion Now*]. *Digital activism for legal abortion in Argentina, 2018-2020*

For the first time in Argentine history, a Bill on the Voluntary Interruption of Pregnancy was introduced in the National Congress (parliament) in 2018. The debate marked a turning point in the political agenda of Feminism at national and regional levels. Hitherto, most Feminist movements had focused their political action on street protests/camp-outs/occupations, training youth, sparking public debates and packing the political platforms of parties to advocate the legalisation of abortion. Although the Senate finally rejected the Bill in 2018, in 2020 Alberto Fernández introduced a new Bill on the 17th of November 2020, which was passed by the Senate on the 30th of December. This paper first briefly summarises Argentina's Feminist movement's struggle to legalise abortion. To this end, we analyse the records and collaborative coverage by the media and civil society organisations in Argentina between 2018 and 2020. We focus on: how digital, social and political territories were 'occupied'; what Feminist practices were

used to make the long-standing #AbortoLegalYa [#LegalAbortionNow] movement visible from different perspectives and tracks; what discourse and media strategies were used to put the issue in the limelight and to span the demands made by broad sectors of society. Finally, we focus on the digital activism carried out to cover the debate in social networks and various digital platforms, with special stress on real-time updates in the Spanish language Wikipedia entry between 2018 and 2020.

Keywords: feminism; digital activism; Wikipedia; legal abortion; social movements.

SUMARI

- Introducció
- Feminismes a l'Argentina i dret a l'avortament
- Activisme digital pel #AbortoLegalYa
- Viquipèdia i el debat sobre la legalització de l'avortament
- Consideracions finals
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Victoria Álvarez. CONICET-Universidad Nacional de General Sarmiento, Instituto del Desarrollo Humano. Universidad de Buenos Aires, Departamento de Historia, Buenos Aires, Argentina.

Citació suggerida / Suggested citation: Álvarez, V., i Ferrante, L. (2023). #AbortoLegalYa. Activismes digitals per l'avortament legal a l'Argentina, 2018-2020. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 13-27. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.1>

INTRODUCCIÓ

L'any 2018 es va tractar per primera vegada al Congrés de la Nació Argentina el Projecte de llei d'interrupció voluntària de l'embaràs. Aquest projecte va ser aprovat a la Cambra de Diputats i va ser rebutjat per una xicoteta diferència a la Cambra de Senadors. Amb importants intervencions en xarxes socials amb el *hashtag* #AbortoLegalYa, la participació de feministes en programes televisius (Laudano, 2018), manifestacions en tot el país a favor de la llei i una mobilització multitudinària el 8 de març durant la II Parada Internacional de Dones, entre abril i agost es van dur a terme les sessions informatives i les discussions a les dues cambres legislatives.

El tractament al Congrés de la Nació l'any 2018 va marcar un punt d'inflexió en l'agenda política del feminisme a escala nacional i regional. Durant aquests mesos, el feminisme, en articulació transversal amb diferents sec-

tors socials que es van sentir interpel·lats pel reclam de l'aprovació de la llei, va donar lloc al que va ser conegut com a Marea Verda. Dècades de militància feminista per aquest dret (Bellucci, 2014) «van confluïr en una cartografia intergeneracional (Elizalde i Matteo, 2018; Sutton, 2020), que va activar memòries discursives i va concertar accions des d'una singular polifonia de veus» (Laudano, Kratje, Aracri, i Balbuena, 2020: 5). La majoria dels moviments socials van bolcar la seua agenda política i territorial a habitar els carrers, generar instàncies de debats públics i satisfer les plataformes polítiques dels partits amb un posicionament clar en relació amb la despenalització de l'avortament.

Dos anys més tard, l'any 2020, en el context de pandèmia per coronavirus, el president de l'Argentina, Alberto Fernández, va enviar a tractament parlamentari un projecte de llei d'interrupció voluntària de l'embaràs, tal

com havia promès en el seu primer discurs d'obertura parlamentària. Aquest projecte va ser debatut el desembre del 2020, i va aconseguir l'aprovació el 30 de desembre, en el marc d'un dels anys més difícils a escala política, econòmica i social arreu del món.

En aquest treball ens proposem fer una historització del procés de lluita pel dret a l'avortament que identifica el moviment feminista a l'Argentina i abordar l'impacte social i polític que va tenir el debat l'any 2018 dins del moviment feminista a escala intergeneracional. Així mateix, reflexionarem sobre el rol que van jugar els moviments socials per a sostenir la demanda fins a l'aprovació en 2020.

Entenem els activismes digitals a l'ús i les múltiples apropiacions de les tecnologies digitals de la comunicació no com a eines tecnorevolucionàries per se, sinó com a mitjans que, segons els actors socials involucrats i els contextos socials i polítics en els quals es pensen, permeten i defineixen noves formes d'acció col·lectiva i resistències en el marc de les lluites socials contemporànies. Així mateix, partim de la idea que l'espai públic es redefeix en una interacció contínua entre els carrers, les places i les plataformes digitals (Treré, 2016). Farem, llavors, una anàlisi dels registres i les cobertures col·laboratives que s'han tirat avant pels mitjans de comunicació i les organitzacions de la societat civil a l'Argentina durant el 2018-2020, amb focus en les experiències d'activisme digital que es van utilitzar per a cobrir el debat en xarxes socials i plataformes digitals, analitzant especialment l'experiència de l'article "Aborto en Argentina" en la Viquipèdia en espanyol, la seua actualització en temps real i els pics de visites i l'edició del contingut que va rebre durant el període 2018-2020, alhora que el projecte de llei i la seua aprovació es debatien als carrers, les aules i les assemblees de dones (Rubin i Zanotti, 2019).

FEMINISMES A L'ARGENTINA I DRET A L'AVORTAMENT

La història del feminisme a l'Argentina es remunta al segle XIX. En aquest país, el procés d'organització nacional va ser acompanyat d'una codificació per al comerç i la família que va deixar al descobert l'existència d'un dret

per als homes i d'un altre dret per a les dones. Particularment, el Codi Civil de 1869 va establir la inferioritat jurídica de les dones vinculada amb la noció de *potestat marital*, que suposava que el marit tenia un conjunt de poders sobre la persona i els béns de la dona, així com el dret d'exercir amb exclusivitat la pàtria potestat sobre els/les fills/es i establir el domicili legal de la família.

Aquestes construccions de gènere hegemòniques que limitaven les dones a l'espai domèstic, però, no s'ajustaven a la situació d'aquelles de menys recursos, que sempre van haver de treballar fora de la seua llar. Com a treballadores assalariades, moltes van participar de les accions de protesta col·lectiva i es van enrolar en les files de l'anarquisme o del socialisme en les últimes dècades del segle XIX i principis del XX; unes altres es van organitzar en els primers agrupaments feministes (Barrancos, 2010). El sufragi femení —un principi reivindicat per diverses organitzacions feministes, anarquistes, socialistes, liberals i, en la dècada de 1940, peronistes— va ser objecte de discussió al parlament des de la dècada de 1920 i, finalment, va ser aprovat en 1947.

En la segona postguerra, l'ampliació de la matrícula en el nivell mitjà d'educació, a escala mundial i a l'Argentina també, va incloure les dones. En la dècada de 1960, moltes d'elles van ingressar a la universitat i es va ampliar també la inclusió de dones dels sectors mitjans en el mercat laboral, així com en la participació sindical i política. El «paradigma domèstic» de mitjan segle XX, «basat en la pauta nuclear, la reducció del nombre de fills, la intensitat afectiva, la divisió entre la dona mestressa de casa i l'home proveïdor» (Cosse, 2010), començava a ser qüestionat.

El feminisme que va tenir lloc en les dècades de 1960 i 1970 (conegut com a feminisme de la segona onada) es va proposar polititzar la vida quotidiana, assenyalant com a injustícies greus els abusos de poder que es cometien en l'àmbit considerat *privat* o *íntim*. El dret a una sexualitat lliure, separada de la reproducció, va aparèixer promptament com una demanda que es feia per a la llibertat de les dones. «El meu cos és meu», es proclamava mentre als carrers s'exigia el dret a l'avortament.

En 1974, es va conformar a l'Argentina una coordinadora per a organitzar un congrés que es desenvoluparia en 1975, que s'anunciava com l'Any Internacional de la Dona. En aquell marc, les feministes argentines es van reunir també per a acostar les seues demandes. Atesa la seua escassa repercussió, van crear el Front de Lluita per la Dona, que en el seu programa expressava, entre altres coses, que es derogués el decret llei que prohibia la difusió i l'ús d'anticonceptius, la divulgació d'anticonceptius per als dos sexes i l'avortament legal i gratuït.

En aquests anys de radicalització política, si bé les agrupacions feministes tenien un nombre inferior de militants que les agrupacions polítiques o politicomilitars, el colp d'estat iniciat en 1976 les va trobar reunint-se clandestinament (Veiga, 2010). Algunes d'elles van iniciar el camí de la investigació a les universitats primer i —després de la intervenció d'aquestes— en centres privats d'investigació, tant dins del país com en l'exili.

Amb el retorn de la democràcia en 1983, es va conformar una important quantitat d'organitzacions socials que, en molts casos, van estar integrades per feministes, la qual cosa va contribuir a la visibilització de problemàtiques de les dones que, amb l'impuls de diverses reformes legals, van fer que aquesta fos una dècada molt important en la història del feminisme argentí (Tarducci i Rifkin, 2010). La descompressió del clima de terror va permetre obtenir més visibilitat. Així, després del retorn de la democràcia, moltes dones es van retrobar i altres es van acostar al feminisme (Nari, 1995; 1996). En paraules de Mónica Tarducci,

El període postdictatorial a l'Argentina es presenta com un terreny fèrtil perquè les dones presentem les nostres demandes, que amplien notablement els drets democràtics que s'estaven restablint. Així, no sols es discuteixen el divorci i la pàtria potestat, sinó també el dret a una sexualitat plena i a l'avortament legal (Tarducci, 2018: 426).

Al mateix temps, en aquests anys, les feministes argentines van participar en trobades i intercanvis amb altres feministes de Llatinoamèrica i el món; les Trobades Feministes de Llatinoamèrica i el Carib eren un lloc privilegiat per a intercanviar i planificar accions

col·lectives (Pita, 2007). Tant aquestes trobades com la Trobada Internacional de Dones, organitzada per l'ONU a Nairobi l'any 1985, són considerats antecedents de la Trobada Nacional de Dones (ENM - Encuentro Nacional de Mujeres), que des de 1986 fins a l'actualitat (i cada vegada amb una concurrència més massiva) es desenvolupa en diferents ciutats del país, durant tres dies consecutius a l'any, i reuneix milers de participants (Tarducci i Rifkin, 2010; Alma i Lorenzo, 2009).

En 1987 es va crear la Comissió pel Dret a l'Avortament que va recol·lectar signatures en una taula davant del Congrés Nacional, va organitzar xarrades i debats sobre avortament i anticoncepció, va editar publicacions amb informació sobre avortament, va fer costat a les dones que volien fer-se lligadures de trompes, va participar en la redacció de tres projectes de llei i va redactar-ne un de propi, entre altres coses. Aquesta comissió va imposar la consigna «anticonceptius per a no avortar, avortament legal per a no morir».

Com ha desenvolupat Mónica Tarducci (2018), els anys noranta van ser molt mobilitzadors per als que lluitaven contra la clandestinitat de l'avortament a l'Argentina, i una gran quantitat de grups i organitzacions de grups es van sumar a la lluita pel dret a l'avortament. En la dècada següent, en el marc de l'estat de mobilització que va seguir a les jornades del 19 i 20 de desembre del 2001, van tenir lloc les assemblees de barri, en les quals moltes feministes van participar, entre elles les organitzades en la Coordinadora pel Dret a l'Avortament. En aquell marc, a finals de 2002, es va conformar l'Assemblea pel Dret a l'Avortament.

En el marc d'un taller sobre estratègies per a l'aprovació del dret a l'avortament celebrat en una ENM, en 2005, es va llançar la Campanya pel Dret a l'Avortament Legal, Segur i Gratuït, una aliança federal que articula accions per a legislar el dret a l'avortament des de la seua formació en 2005. La campanya està integrada per agrupacions feministes i de dones, organitzacions socials i personalitats vinculades a organismes de drets humans, a l'àmbit científic, treballadores i treballadors de la salut, sindicats i moviments socials i culturals, xarxes de llauradores i llauradors i d'edu-

cació, organitzacions de desocupades i desocupats i de fàbriques recuperades, grups estudiantils, periodistes i organitzacions LGTTTBIQ+, entre altres. «La seua lluita per la legalització de l'avortament s'emmarca en una concepció de la democràcia com a sistema que ha de garantir la justícia social i els drets humans, afavorir l'accés a la salut a tota la ciutadania i brindar el suport necessari als que decidisquen interrompre els seus embarossos» (Laudano et al., 2020: 7).

A partir de 2015, l'any del crit col·lectiu de «Ni una menys»,¹ algunes/alguns investigadors assenyalen l'inici d'una nova onada del feminisme, «la quarta onada», en la qual, a més d'una gran massivitat, podem veure un gest nou caracteritzat per l'ús de tecnologies i plataformes digitals, i noves formes d'activisme digital/territorial.

Durant 2018, diversos moviments feministes i de dones van recol·lectar més de 100.000 signatures que van entregar al Congrés de la Nació amb la consigna «Educació sexual per a decidir, anticonceptius per a no avortar, avortament legal per a no morir». A poc a poc, cada vegada més dones van començar a portar amb orgull un mocador de color verd que identifica la Campanya Nacional pel Dret a l'Avortament Legal, Segur i Gratuït, amb la consigna lligada a les seues motxilles, carteres, al canell o al coll. També es va començar a veure mocadors verds penjats en finestres i balcons de les principals ciutats del país. Aquesta massificació de les reivindicacions del feminisme va ser coneguda com a Marea Verda.

En aquest marc, les intervencions amb vista als debats de la llei en 2018 i 2020 van ser prolífiques. En aquest treball ens interessa centrar-nos en les experiències d'activisme digital que es van utilitzar

per a cobrir els debats en xarxes socials i plataformes digitals, analitzant especialment l'experiència de l'article "Aborto en Argentina" en la Viquipèdia en espanyol, la seua actualització en temps real i els pics de visites i edició del contingut que va rebre durant el període 2018-2020.

ACTIVISME DIGITAL PER #ABORTOLEGALYA

Amb l'objectiu d'indagar en les representacions socials, polítiques i territorials que el debat per la legalització de l'avortament va tenir a l'Argentina entre l'any 2018 i el 2020, analitzarem com es va viure aquest en la construcció i actualització de l'article en la Viquipèdia en espanyol en temps real, mentre el moviment feminista ocupava els carrers de l'Argentina. En aquest sentit, entenem la Viquipèdia com un territori digital en disputa, que va formar part de les accions col·lectives que s'emmarquen en el concepte de comunicació total, definit per Treré (2016), abordant la relació entre els mitjans digitals i els moviments socials en un context comunicatiu específic, que no es troba separat de les estratègies que les organitzacions socials i els moviments feministes van desenvolupar per a sostenir en l'agenda pública el debat per la legalització de l'avortament (Rinke i Röder, 2011). Amb el propòsit d'aportar a l'anàlisi de les lluites socials que van posar-se en acció durant el període 2018-2020 —especialment en l'últim any marcat per la pandèmia—, analitzarem, des dels activismes digitals, les dinàmiques d'hibridació i retroalimentació entre les accions i participacions en línia i les que s'esdevenen fora de línia (*offline*) en les experiències de lluites contemporànies (Candón Mena i Benítez-Eyzaguirre, 2016; De Sousa Santos, 2020). Per a això, vam fer set entrevistes en profunditat a activistes digitals, militants d'organitzacions socials i educadores populars de l'Argentina. Al seu torn, analitzem informació brindada pel lloc Viquipèdia per a analitzar la construcció, revisió i actualització de l'article de Viquipèdia en espanyol sobre el "Aborto en Argentina".

El procés que estudiarem es va donar en un marc de massificació de cobertures i veus que es van fer presents tant en els mitjans hegemònics com també en

¹ «Ni una menys» és una consigna que va donar nom a un moviment sorgit a l'Argentina en 2015, que posteriorment s'expandiria a gran escala cap a diversos països. És un col·lectiu de protesta que denuncia la violència contra les dones i la seua conseqüència més greu i visible, el feminicidi. La marxa denominada «Ni una menys» es va celebrar per primera vegada el 3 de juny de 2015 en vuitanta ciutats del país.

mitjans de barris, autogestionats durant els dos anys en què es va desenvolupar el debat al Congrés de la Nació. En aquest sentit, resulta significatiu reprendre el testimoniatge d'Ana Clara Nicola, militant, activista digital i comunicadora en *Periódicas*, mitjà de comunicació feminista i digital amb seu a la província de Santa Fe, sobre el rol que la comunicació va jugar com a estratègia de visibilització durant els debats:

Els espais digitals es van habitar moltíssim més del que ens vam plantejar, amb l'abast i la potència que tenen per a estar lluitant avui. Les xarxes socials ens hi van donar accés, per a prendre el relleu de la comunicació i no esperar que altris parlen per nosaltris. Teníem eines al nostre abast i [la possibilitat de] construir una mirada, un saber, que es plasmen en totes les nostres xarxes (Nicola, 2021).

El rol dels mitjans de comunicació, l'espai que les veus del moviment feminista van començar a ocupar amb més periodicitat i les estratègies que les organitzacions de la societat civil es van donar per a habitar els territoris digitals són una de les principals expressions de l'activisme en xarxa que la lluita per la legalització de l'avortament va permetre construir. Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp, Signal, Telegram, YouTube o Viquipèdia van ser gran part dels espais digitals en els quals aquesta lluita va trobar també territoris per a l'organització, gestió i divulgació de l'acció col·lectiva. Van acompanyar i van ser habitats alhora per les mobilitzacions, assemblees i vigílies, donant compte en tots els seus sentits de la Marea Verda Argentina (Acosta, 2018). En aquest context en què les xarxes socials i les plataformes digitals van ser preses pel moviment feminista com a aliats claus, les manifestacions públiques van passar a tenir la seua dimensió digital, i van amplificar les veus pel dret a l'avortament instituint el debat públic també en els entorns virtuals: #NiUnaMenos, #VivasNosQueremos, #AbortoLegalYa, #QueSeaLey, #EstamosHaciendoHistoria, #8ASeraLey, #8A, #ElMundoGritaAbortoLegal, #Pañuelazo o #MartesVerdes són alguns dels tants *hashtags* que es van instal·lar a l'empara de les mobilitzacions. En paraules d'Anitza Toytoyndjian, sociòloga, docent i militant feminista a la Villa 31:

El 2018 i també una part del 2020 em semblen a mi un punt d'inflexió en la visibilització i massificació de la lluita pel dret a l'avortament. Rastrejant una mica abans, les organitzacions feministes estaven creixent i em sembla que va ser el pas necessari per a disputar sentits i incorporar-hi nous/noves actors. Per exemple, que s'hi sumaren actrius i persones dels mitjans de comunicació va ser molt estratègic per l'abast que tenen. No és menor que persones com [l'actriu] Dolores Fonzi, per esmentar algú conegut, fomenta l'aplicació de l'ESI² i exigisca l'avortament en el seu Instagram personal o entrevistes; representa una aliança clau per a disputar sentits i perquè s'instal·le el tema en els mitjans (Toytoyndjian, 2021).

Si bé va ser un llarg camí, en el qual identifiquem la màxima expressió durant els dos moments de debat parlamentari (2018 i 2020), no és possible pensar aquest últim recorregut sense tenir en compte la llarga lluita del moviment feminista desenvolupada en l'apartat anterior. Aquesta va anar enfortint les seues expressions de carrer, assembleàries i d'impacte, amb les Trobades Nacionals de Dones i el que aquests espais de mobilització feminista representen a escala intergeneracional (Di Marco, 2011). En paraules de Clarisa, secretària de Gènere i Igualtat d'Oportunitats de la Central de Treballadors Argentins Autònoma Capital:

La perseverança ha de ser entesa com una estratègia política que cal esmentar perquè va fer possible l'avortament legal a l'Argentina [...], estratègia que vam aprendre en les ENM de discutir-ho tot, però generar agendes comunes i avançar en demandes concretes de conjunt, la qual cosa va generar relacions de força [...]. En aquest sentit, el moviment «Ni una menys» en 2015 ix a jugar amb força amplificant les lluites [...]. La confluència al carrer i en les xarxes es va fer part de

2 Es refereix a la Llei d'educació sexual integral (ESI) que es va aprovar en 2006. Aquesta té com a objectiu garantir l'ESI de tots els xiquets, les xiquetes i els/les adolescents en els establiments educatius públics de gestió estatal i privada del país. No obstant això, hi ha escoles que incompleixen la norma i no ensenyen els continguts que estableix la llei. Per aquest motiu, moltes agrupacions estudiantils reclamen el compliment de l'ESI

l'agenda de les xiques i això també va revitalitzar el moviment en un procés molt interessant de trobada intergeneracional entre les històriques i les joves trobant-se en els punts de radicalitat d'idees que tenen, perquè els feminismes són disruptius qüestionadors de l'ordre, i en això es troben diverses generacions (Gamberra, 2021).

L'escola de feminisme popular que aquesta campanya va aconseguir generar i instituir va establir bases sòlides a partir de les quals pensar el dret a l'avortament. Tot això van ser fites que van conformar una trama comuna en les lluites del moviment feminista a l'Argentina. En paraules d'Anaclara Frosio, referent de l'Assemblea Feminista Villera de la Villa 31-31BIS:

La conquesta del dret a l'avortament a l'Argentina s'emmarca en la llarga tradició de la Campanya [Nacional pel Dret a l'Avortament] al nostre país, els *pañuelazos*, les taules amb les companyes històriques a les cantonades recollint signatures. És una trama comuna entre sectors variats i diversos que conformen el feminisme popular a l'Argentina. En la pandèmia va tenir preponderància habitar els territoris de les xarxes. Els vam habitar creativament. Aquesta dimensió es va mesclar molt més que abans amb el fet d'accionar als carrers, que no s'abandona i es combina amb un munt d'estratègies [...]. El 2018, vam poder despenalitzar socialment l'avortament. El 2020 va ser un altre moment polític en el qual vam poder debatre des de múltiples espais. Actors clau van ser les xiques, els/les joves de l'ESI, una generació que va venir després, que té unes altres preguntes i certeses (Frosio, 2021).

En aquest mateix sentit, i creuant aquestes expressions del feminisme popular en una trama comuna d'accions col·lectives, la fotògrafa i comunicadora Carolina Robaina ens comparteix la seua experiència des de la seua tasca en el mitjà digital *Periódicas* de la ciutat de Santa Fe:

Personalment, crec que el registre fotogràfic i audiovisual de cada *pañuelazo* o acció convocada per la campanya va col·laborar a visibilitzar la

lluita. Gravar els cossos als carrers, els seus reclams, les seues veus [...]. En 2020, es van dur a terme algunes accions presencials tenint en compte protocols de cura [...]. Documentar aquells moments per a les xarxes de *Periódicas* contribueix a la nostra pròpia història de militància. El mateix ens va succeir quan vam anar al desembre a la votació al Senat. On estàvem, caminant pels carrers limítrofs al Congrés de la Nació, on no véiem per la quantitat de gent, vam gravar. I en aquella acció de nosaltres amb les nostres càmeres, vam sentir que estàvem també fent història. D'aquelles abraçades, plors i cants... Gravar aquelles abraçades va ser un dels moments més importants que vaig viure personalment com a comunicadora i feminista militant (Robaina, 2021).

Abordar els activismes digitals implica posar en diàleg diferents repertoris d'accions col·lectives que travessen diverses maneres d'expandir les demandes. Des del nostre enfocament d'anàlisi, no podem pensar els activismes digitals per fora d'experiències i decisions col·lectives que busquen maneres d'habitar els diferents territoris de lluita (Collado, 2016). En aquest context, els activismes digitals tant en plataformes com xarxes socials cobren diferents dimensions i es constitueixen com a estratègies polítiques per a amplificar les demandes. La lluita per l'avortament legal a l'Argentina, des del 2015 (primera mobilització massiva de «Ni una menys» a escala nacional), no va poder ser pensada sense un # (*hashtag*) davant (Caro Castaño, 2015). Les estratègies de lluita de les organitzacions socials, dels fronts polítics, van haver de començar a pensar com habitar aquells espais digitals que també obrien fronts de disputes, que dialogaven de manera directa amb les manifestacions de carrer i els espais assemblearis (Laudano, 2018; Acosta, 2020).

VIQUIPÈDIA I EL DEBAT SOBRE LA LEGALITZACIÓ DE L'AVORTAMENT

Viquipèdia va ser creada el 15 de gener del 2001, i és des de fa 20 anys un dels deu llocs web més visitats en Internet. Quant a contingut, és el primer lloc que

es consulta. És un projecte que va nàixer en el si del moviment de programari lliure als Estats Units i es va multiplicar en comunitats lingüístiques arreu del món (Lorente, 2020; Benkler, 2020). Es va constituir com a projecte col·laboratiu qüestionant, en primer lloc, qui té l'autoritat de construir informació. Dins de l'univers de *Wiki*,³ qualsevol persona que genere un usuari en la plataforma i compte amb referències (fonts primàries i secundàries) pot escriure un article sobre un determinat tema, acceptant que aquest procés d'escriptura constant serà per se amb altres usuaris/àries que parlen el seu mateix idioma. Ningú té el control per a dir que un tema en Viquipèdia es troba tancat o esgotat. Totes aquestes definicions impliquen debats virtuals dins de la comunitat de *viquipedistes*, que tenen els seus diferents espais de revisió, protecció i presa de decisions (Thorn-dike-Breeze, Musselman, i Carleton, 2020).

D'aquesta manera, podem definir què és Viquipèdia des d'una perspectiva contrahegemònica. En primer lloc, és una enciclopèdia digital i col·laborativa, que té com a objectiu reunir en cada article els coneixements existents sobre aquell tema en particular. Conèixer qui en fa la gestió i com s'organitza el funcionament de la plataforma, des de la perspectiva de les i els usuaris que la consulten, permet abordar altres detalls de les tecnologies digitals, d'Internet i la seua governança com a experiència en si. Ens convida, també, a transitar altres formes de participació en els entorns digitals, que projectes com Viquipèdia lluiten per sostenir, pensant aquest últim també com una arena política (Denardis, 2014).

Al mateix temps, Viquipèdia és concebuda com una enciclopèdia *lliure*: el seu accés és lliure, ja que no és necessari pagar per a accedir-hi; el contingut que s'hi allotja és lliure, ja que no compta amb patrocinadors que la financen o que determinen una línia editorial; perquè qualsevol persona pot aportar a Viquipèdia

modificant o sumant-hi informació, i perquè tot el seu contingut es troba sota llicències que en permeten la divulgació de manera oberta. Tot això és possible perquè Viquipèdia és una comunitat en línia, i és la comunitat la que regula el que succeeix (Reagle i Koerner, 2020).

En Viquipèdia solem trobar més d'una lectura sobre determinat fet històric i/o esdeveniment polític. Escriure la història en Viquipèdia en temps real pot constituir una pràctica contrahegemònica, ja que moltes vegades es publiquen les perspectives i punts de vista (verificables en fonts primàries i secundàries) que molts mitjans oficials decideixen no fer públics, o simplement ometre (Lorente, 2020).

Davant d'un context d'omissions a escala de les corporacions mundials d'informació i comunicació, com també en els àmbits de l'Estat i els governs de torn, Viquipèdia es va posicionar com a territori digital per als activismes. Va deixar de ser simplement una enciclopèdia en la qual es comproven dades fàctiques per a les tasques escolars —i universitàries— i va passar a tenir un lloc molt més potent a l'hora d'escriure les històries que en molts altres llocs no s'escriuen o simplement es troben sota diferents nivells de censura. Des de la lluita del moviment de dones i dissidències a escala global fins als activismes pels drets humans en diferents regions del món, com les protestes fortament reprimides a Llatinoamèrica, fins al bloqueig de la Viquipèdia en turc pel mateix Estat de Turquia (Hurtado, 2020; Wikimedia Foundation, 2020), són temes que avui l'activisme digital té en agenda, i identifica en Viquipèdia una plataforma digital aliada per a construir i accedir a informació generada des dels seus propis territoris.

És per això que reprenem Álvarez Azcárraga (2018) i sostenim l'anàlisi de Viquipèdia com un territori digital en el qual els activismes socials també troben espais i formes per a manifestar-se. Viquipèdia permet endinsar-se en un univers amb normes definides per la mateixa comunitat, en què la construcció de les memòries i les històries en temps real cobra una dimensió sociopolítica determinant com a mitjà digital. No obstant això, és important recuperar en aquesta anàlisi que les maneres en les quals s'escriu en Viqui-

3 El terme *wiki* significa *ràpid* en hawaïà, i s'utilitza per a definir l'acció d'una comunitat virtual en el marc d'una plataforma lliure i oberta, les entrades de la qual són editades directament pels seus usuaris en la mateixa plataforma. És la mateixa comunitat la que crea, modifica i defineix com curar i revisar el contingut de manera col·laborativa (Maggio, 2012).

pèdia i es tira avant el debat es tracen a partir d'un dels seus principals pilars: «mantenir el punt de vista neutral». Aquesta manera de narrar fets, conflictes i biografies, al seu torn, desafia les formes en què, en general, els activismes socials i polítics comuniquen els seus punts de vista o experiències militants en altres territoris digitals o xarxes socials (Rubin i Zanotti, 2019; Ferrante, Guastavino, i Latorre, 2020).

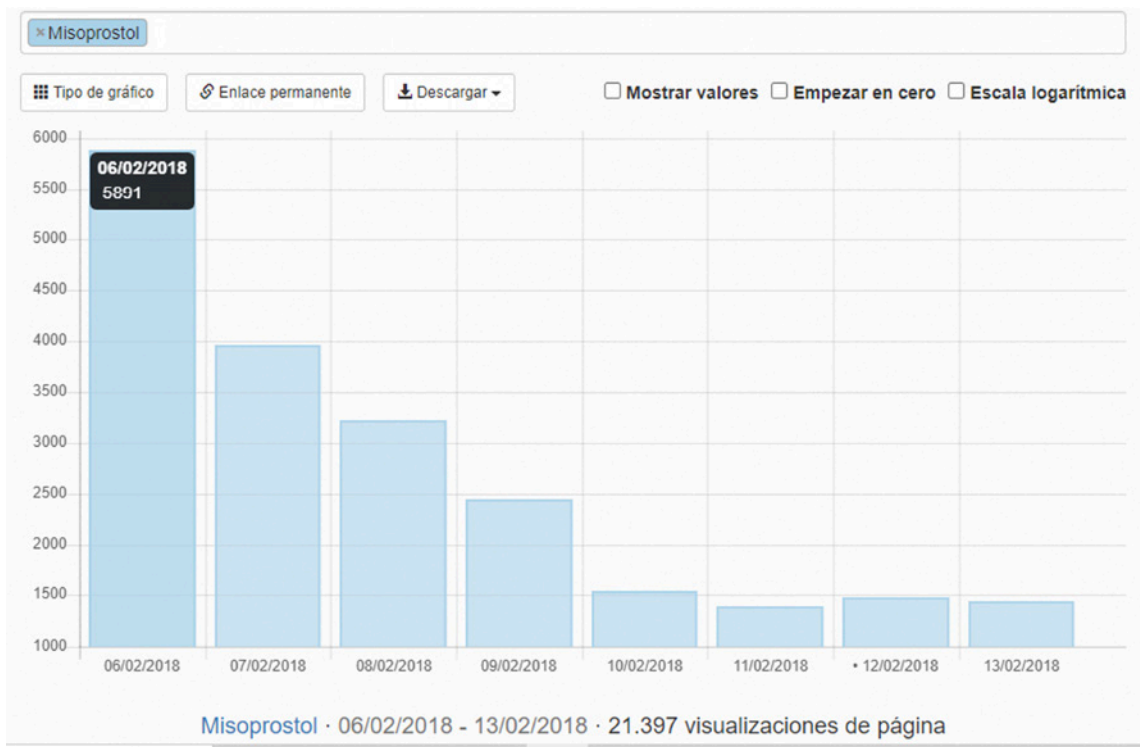
El debat social i parlamentari sobre la legalització de l'avortament, que va tenir lloc entre el període 2018-2020 a l'Argentina, es va manifestar de manera directa en la Viquipèdia en espanyol. Una de les primeres crides públiques a buscar informació en Google sobre aquesta temàtica la va fer la *influencer* Señorita Bimbo en un programa televisiu anomenat *Intrusos* el 6 de febrer de 2018. En aquest programa de mitja vesprada en el canal América, un dels canals d'emissió de la

televisió pública, Señorita Bimbo va convidar l'audiència a googlejar què vol dir *Misoprostol* (Laudano, 2018; Anfibia, 2018). Com assenyala Luli Sánchez:

El Misoprostol va deixar de ser un treballengu estrany quan Señorita Bimbo el va esmentar en *Intrusos*. Twitter i Viquipèdia van explotar amb cerques d'informació i comentaris sobre la pastilla que permet interrompre embarassos de manera íntima i segura (Sánchez, 2018).

Durant la setmana posterior a les explicacions en viu que va donar Señorita Bimbo en el programa *Intrusos*, la pàgina de la Viquipèdia en espanyol sobre Misoprostol va rebre més de 21.000 visites, amb una mitjana diària de 2.600. El pic més alt de visites el va rebre el dia 6 de febrer (dia de l'entrevista a la *influencer*) amb 5.891 visites, com podem observar en la Imatge 1.

Imatge 1 Eina per a visualitzar el nombre de visites i estadístiques generals de Viquipèdia. En aquesta consulta es pot veure la quantitat de visites que va rebre l'article "Misoprostol" en la Viquipèdia en espanyol entre el 6 i el 13 de febrer del 2018

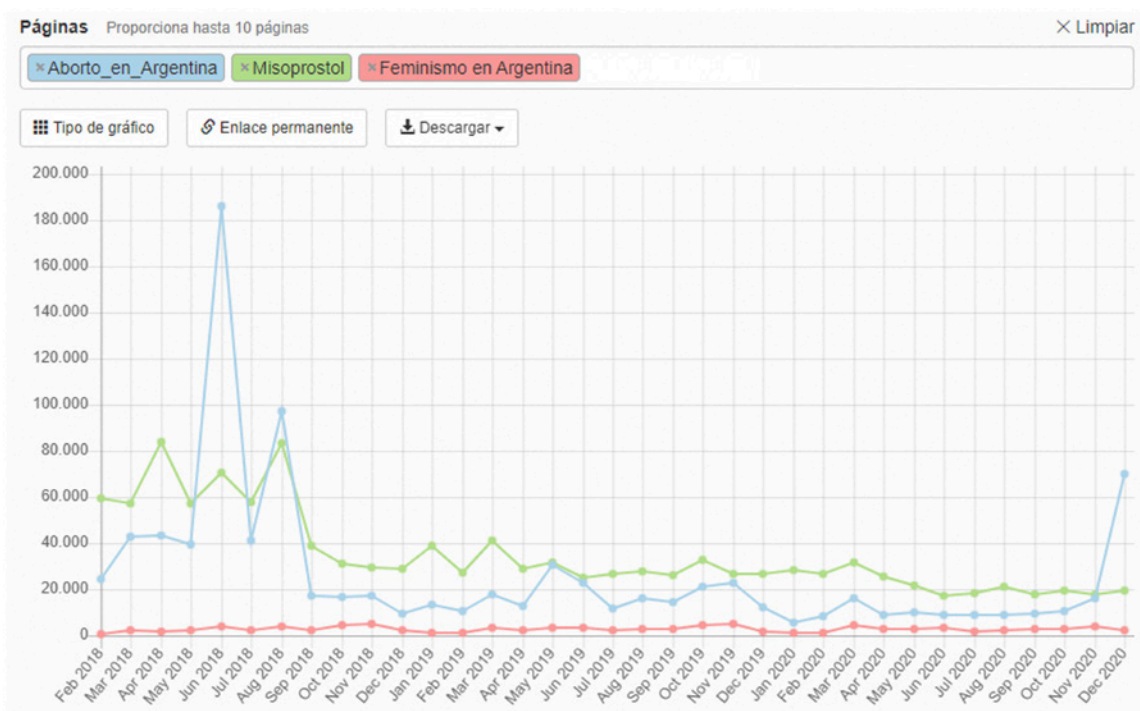

A partir d'aquest dia, els articles en la Viquipèdia en espanyol vinculats amb “Feminismo en Argentina”, “Aborto en Argentina” i “Misoprostol” van començar a créixer en quantitat de visites. Entre febrer del 2018 i desembre del 2020, els tres articles van rebre més de 2.249.753 visites; els articles de “Misoprostol” i “Aborto en Argentina” són els que més en van rebre (Imatge 2). L'article sobre Misoprostol en el període febrer 2018 - desembre 2020 va rebre 1.224.708 visites

i 31 usuaris van estar actius en la seua actualització i edició.⁴

4 Informació extreta de les estadístiques sobre les visites i edicions en els articles de Viquipèdia en espanyol d'avortament a l'Argentina i Misoprostol. Recuperat de: https://pageviews.toolforge.org/?project=es.Viquipèdia.org&platform=all-access&agent=user&redirects=0&start=2018-02&end=2020-12&pages=Aborto_en_Argentina|Misoprostol|Feminismo_en_Argentina

Imatge 2. Eina per a visualitzar el nombre de visites i estadístiques generals de Viquipèdia. En aquesta consulta es pot veure la quantitat de visites que van rebre els articles “Misoprostol”, “Aborto en Argentina” i “Feminismo en Argentina” en la Viquipèdia en espanyol entre febrer 2018 i desembre 2020

L'article sobre l'avortament a l'Argentina reflecteix els principals moments del debat al parlament i representa de manera escrita els principals punts del discurs públic que travessen l'històric debat sobre la legalització de l'avortament a l'Argenti-

na, com pot observar-se en el seu índex.⁵ Aquest article va ser creat en la Viquipèdia en espanyol el

5 Índex de l'article de Viquipèdia en espanyol sobre avortament a l'Argentina consultat el 17 d'abril del 2021: https://es.Viquipèdia.org/wiki/Aborto_en_Argentina

9 d'abril del 2009. Entre 2018 i 2020, no sols les visites a l'article van créixer, sinó que també es va veure reflectit el creixement de l'article en la quantitat d'edicions i editors/ores actius/ives que el van intervenir: va tenir 237 usuaris/àries actius/

ives en l'edició, i 71 usuaris/àries que van vigilar les edicions de l'article. En la Imatge 3, mostrem la quantitat d'edicions que va rebre l'article per any, des de la seua creació fins al 2021. L'any 2018 sens dubte és l'any que més edicions va rebre.

Imatge 3. Estadístiques històriques de l'article en la Viquipèdia en espanyol sobre avortament a l'Argentina, registre de quantitat d'edicions per any: http://vs.aka-online.de/cgi-bin/wppagehiststat.pl?lang=es.wikipedia&page=Aborto_en_Argentina

Edits per year			
Year	edits	Minor edits	(%)
2009	27	12	44.4
2010	36	18	50.0
2011	96	33	34.4
2012	70	24	34.3
2013	57	9	15.8
2014	49	12	24.5
2015	42	7	16.7
2016	18	5	27.8
2017	31	12	38.7
2018	1277	122	9.6
2019	134	35	26.1
2020	104	41	39.4
2021	148	19	12.8

Aquesta anàlisi de les estadístiques ens permet aprofundir en el valor que l'enciclopèdia lliure pren en contextos socials en què els debats polítics es tradueixen a tots els territoris possibles. Viquipèdia va ser un territori més on es va debatre com organitzar la informació, de quina manera narrar des d'un punt de vista neutral i com reflectir les diferents postures històriques sobre l'avortament a l'Argentina.

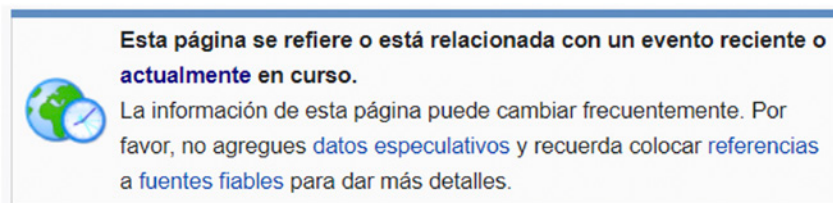
Viquipèdia busca, a través del seu manual d'estil,⁶ donar compte de la rellevància del tema a escala

social. Donant compte al seu torn de les diferents postures i conflictes d'interès que pot haver-hi en el procés de redacció (Rubin i Zanotti, 2019). És per això que, durant els debats parlamentaris entre 2018 i 2020, l'article de Viquipèdia sobre l'avortament a l'Argentina va tenir un avís sobre esdeveniment recent o actualment en curs que permet alertar els/les usuaris/àries i lectors/ores que el contingut de l'article pot canviar, ampliar-se o reorganitzar-se de manera freqüent, ja que té un alt nivell de participació en l'edició i revisió del contingut publicat (Imatge 4).

Reflectir el punt de vista neutral en un article es relaciona tant amb la manera en la qual es troba redactada la informació —evitant l'autopromoció, l'adjectivació, el *copia i apega* de fonts primàries

⁶ El manual d'estil en Viquipèdia es defineix com la manera en què s'ha d'escriure, organitzar i estructurar el contingut que s'edita en un article. Recuperat de: https://es.Viquipèdia.org/wiki/Viquipèdia:Manual_de_estilo

Imatge 4. Plantilla d'avís que es col·loca en els articles de Viquipèdia que tracten sobre temàtiques actuals o que són part de conflictes socials en curs. Recuperat de: https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Aborto_en_Argentina&oldid=132057088

i secundàries— com també amb la quantitat, la diversitat i el tipus de fonts utilitzades com a referències externes que permeten verificar el contingut de l'article (Ferrante et al., 2020). L'article "Aborto en Argentina" avui té 224 referències de periòdics nacionals, locals i internacionals; informes de drets humans d'organitzacions de la societat civil a escala local, regional i internacional; llibres de divulgació sobre la temàtica; articles acadèmics; tesis doctorals; portals de notícies digitals; normativa i lleis nacionals; informes governamentals; documents jurídics, entre altres que en verifiquen el contingut. Les referències utilitzades busquen mostrar els diferents enfocaments, corrents i postures documentades públicament sobre el tema.⁷ Si bé l'article "Aborto en Argentina" no va ser creat en la Viquipèdia en el marc dels debats parlamentaris que es van donar entre 2018 i 2020, sí que s'observa que la seua extensió, qualitat del contingut, diversitat de la informació i fonts sumades van créixer de manera exponencial durant el procés del debat i posterior sanció de la llei. Al seu torn, per les característiques del procés d'edició en Viquipèdia, s'observa un treball col·lectiu i col·laboratiu en xarxa de totes les persones editores que van participar del procés de construcció de la informació i van registrar els diferents moments del debat al parlament. D'aquesta manera, sostenim que Viquipèdia va complir un rol clau com a ter-

ritori digital lliure i obert que reflecteix un procés col·lectiu de construcció del coneixement en temps real, travessat pels debats polítics i socials, que va impactar de manera directa en l'accés a informació, dades, fonts, imatges i documents escrits lliures disponibles en les entrades esmentades.

Finalment, en tots els articles de Viquipèdia podem trobar la pestanya de discussió a la dreta de la pestanya de l'article, habilitada per a crear-la —si és que ningú encara la va obrir— o oberta per a sumar-se al procés d'elaboració del contingut. En la discussió de l'article que estem analitzant es poden veure llistats els diferents ítems que els/les usuaris/àries van debatre, els consensos i dissensos, així com la votació per a arribar als acords. Alguns dels temes debatuts són: "*Casos emblemáticos; Sobre lo de persona gestante; Riesgo de actualismo en cambio de datos: esperar a las votaciones; ¿Ilegal no punible?; Equilibrar el artículo; Enlaces rotos; Propuestas de actualización y separación del artículo*". En cadascun d'aquests ítems poden desplegar-se i llegir-se les postures dels/les usuaris/àries que hi van participar. Aquest és un espai de Viquipèdia en el qual, a diferència dels articles, podem trobar exposades opinions, postures públiques i votacions per a acordar maneres de redactar i reflectir el debat en el contingut que es visualitza després en els articles (Rubin i Zanotti, 2019).⁸

7 Referències citades en l'article de Viquipèdia en espanyol sobre avortament a l'Argentina, consultat el dia 17 d'abril del 2021. Recuperat de: https://es.Viquipèdia.org/w/index.php?title=Aborto_en_Argentina&oldid=132057088

8 Informació publicada en l'espai de discussió de l'article "Aborto en Argentina", consultada el 17 d'abril del 2021. Recuperat de: https://es.Viquipèdia.org/wiki/Discusi%C3%B3n:Aborto_en_Argentina

CONSIDERACIONS FINALS

La força que el reclam en favor de la legalització de l'avortament a l'Argentina ha pres en els últims anys té arrels profundes en el moviment de dones que —com vam veure— dona manteniment a les lluites del present. El paper dels territoris digitals, en aquest marc, permet a l'activisme feminista aprofitar els seus circuits per a donar noves formes a les demandes en favor de l'ampliació de drets i, fonamentalment, per a disseminar-les. Així, els territoris digitals van ser en els últims anys una eina clau en la construcció de sentits que es disputen horitzons emancipadors per a les dones.

Com assenyala Alessandro Portelli, una de les qüestions principals que fa diferents les fonts orals d'un altre tipus de fonts és la seua capacitat d'informar-nos sobre els significats que van tenir i tenen els esdeveniments passats per a les persones que els van viure: «Informen no sols els fets, sinó el que aquests van significar per als que els van viure i els relaten; no sols respecte del que les persones han fet; sinó sobre el que volien fer, el que creien fer» (Portelli, 2016: 23). En aquest sentit, a partir de les entrevistes analitzades, reflexionem sobre la manera en què les organitzacions socials, els espais de barri i les organitzacions d'activisme digital van entendre i entenen les seues

pràctiques i van decidir bolcar la seua agenda política i territorial a habitar els carrers, generar instàncies de debats públics amb un posicionament clar en relació amb la despenalització de l'avortament i, alhora, fer la disputa en xarxes socials i territoris digitals.

L'anàlisi sobre els articles vinculats amb l'avortament a l'Argentina en la Viquipèdia també reflecteix la importància social i política que el debat sobre la legalització de l'avortament va tenir al nostre país, especialment entre 2018 i 2020. Així mateix, dona compte d'altres formes en les quals poden pensar-se els activismes digitals, i com, des de plataformes lliures i obertes, es pot contribuir en moments determinants a escala social a la visibilització i democratització de la informació. Informació que va ser creada, debatuda, revisada i protegida per diferents usuaris i usuàries al mateix temps que el debat en la societat estava tenint lloc. Es pot dir que no sols va haver-hi una vigília als carrers, a les carpes de les organitzacions o en assemblees de barri de tot el país, sinó que també va haver-hi una vigília en els territoris digitals i que l'edició en temps real de l'article en Viquipèdia representa una pràctica més d'activisme digital darrere de l'accés i la creació del coneixement lliure durant jornades històriques per a la societat a l'Argentina.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Acosta, M. (2018). Ciberactivismo feminista. La lucha de las mujeres por la despenalización del aborto en Argentina. *Sphera Publica*, 2(18), 2-20.
- Acosta, M. (2020). Activismo feminista en Instagram. El caso de la Campaña Nacional por el derecho al Aborto legal, seguro y gratuito en Argentina. *Perspectivas de la comunicación*, 13(1), 29-46.
- Alma, A., i Lorenzo, P. (2009). *Mujeres que se encuentran. Una recuperación histórica de los Encuentros Nacionales de Mujeres en Argentina (1986-2005)*. Buenos Aires: Feminaria.
- Álvarez Azcárraga, L. (2018). Participación y conocimiento libre: el caso de la construcción colaborativa de Wikipedia en español y el activismo de los voluntarios de Wikimedia México. Tesis de doctorat, Universidad Autónoma de Aguascalientes (Mèxic).
- Barrancos, D. (2010). *Mujeres en la sociedad argentina. Una historia de cinco siglos*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Benkler, Y. (2020). From Utopia to Practice and Back. En Reagle, J., i Koerner, J., *Wikipedia @ 20* (p. 43-54). Cambridge: The MIT Press.
- Candon Mena, J., i Benítez-Eyzaguirre, L. (ed.) (2016). *Activismo digital y nuevos modos de ciudadanía: Una mirada global*. Barcelona: InCom-UAB Publicacions.
- Caro Castaño, L. (2015). Construir y comunicar un “nosotras” feminista desde los medios sociales. Una reflexión acerca del “feminismo del hashtag”. *Commons*, 4(2), 124-154.
- Cosse, I. (2010). *Pareja, sexualidad y familia en los años sesenta. Una revolución discreta en Buenos Aires (1950-1975)*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Denardis, L. (2014). *The Global War for Internet Governance*. New Heaven: Yale University Press.
- De Sousa Santos, B. (2020). *La cruel pedagogía del virus*. Buenos Aires: CLACSO.
- Di Marco, G. (2011). *El pueblo feminista. Movimientos sociales y lucha de las mujeres en torno a la Ciudadanía*. Buenos Aires: Biblos.
- Elizalde, S., i Mateo, N. (2018). Las jóvenes: Entre la “marea verde” y la decisión de abortar. *Salud Colectiva*, Vol. 14(3), 433-446.
- Ferrante, L., Guastavino, F., i Latorre, M. (2020). *Leyendo Wikipedia*. Buenos Aires: Wikimedia Argentina.
- Frosio, A. (17 de març de 2021). Entrevista a Anaclara Frosio feta per Luisina Ferrante.
- Gamberra, C. (18 de març de 2021). Entrevista a Clarisa Gamberra feta per Luisina Ferrante.
- Hurtado, L. M. (17 de gener de 2020). La Wikipedia de Turquia recupera la actividad tras casi tres años bloqueada por el Gobierno. *El Mundo*. Recuperat el 30 d'abril de 2021 de <https://www.elmundo.es/cultura/2020/01/17/5e20a8a8fc6c836f428b4638.html>
- Laudano, C. (2018). Aborto y redes: el debate por #AbortoLegal. *Sociales en Debate*, 14.
- Laudano, C., Kratje, J., Aracri, A., i Balbuena, Y. (2020). “Que sea ley”. Producciones audiovisuales colaborativas en torno a la Campaña Nacional por el Derecho al Aborto Legal, Seguro y Gratuito. *Zona Franca. Revista de Estudios de Género*, (28), 22-49.
- Lorente, P. (2020). *El conocimiento hereje*. Buenos Aires: Paidós.
- Maggio, M. (2012). *Enriquecer la enseñanza: los ambientes con alta disposición tecnológica como oportunidad*. Madrid: Grupo Planeta.
- Nari, M. (1995) Feminismo y diferencia sexual. Análisis de la Encuesta Feminista Argentina de 1919. *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana “Dr. E. Ravignani”*, (12), 61-86.
- Nari, M. (1996). “Abrir los ojos, abrir la cabeza”: el feminismo en la Argentina de los años ‘70. *Revista Feminaria*, 9(17/18).
- Nicola, A. C. (15 de març de 2021). Entrevista a Titi Nicola feta per Luisina Ferrante.
- Pita, V. (2007). Voces en conflicto, espacios en disputa. Experiencias feministas en la Argentina de los ‘90. *Feminaria*, (30/31).
- Portelli, A. (2016). *Historias orales. Narración, imaginación y diálogo*. Rosario: Prohistoria; La Plata: UNLP.
- Reagle, J., i Koerner, J. (2020). *Wikipedia @ 20*. Cambridge: The MIT Press.
- Rinke, E. M., i Röder, M. (2011). Media ecologies, communication culture, and temporal-spatial unfolding: Three components in a communication model of the Egyptian regime change. *International Journal of Communication*, 5, 1.273-1.285.
- Robaina, C. (20 de març de 2021). Entrevista a Carolina Robaina feta per Luisina Ferrante.

- Rubin, P., i Zanotti, A. (2019). Escribir la historia: Activismo en Wikipedia y el debate por la despenalización del aborto en Argentina. Commons. *Revista de Comunicación y Ciudadanía Digital*, 8(2), 122-158.
- Sánchez, L. (8 de febrer de 2018). Vamos todas a abortar. *Anfibia*. Recuperat el 30 d'abril de 2021 de <http://revistaanfibia.com/ensayo/vamos-todas-a-abortar/>.
- Sutton, B. (2020). Intergenerational encounters in the struggle for abortion rights in Argentina. *Women's Studies International Forum*, (82).
- Tarducci, M. (2018). Escenas claves de la lucha por el derecho al aborto en Argentina. *Salud colectiva*, 14(3).
- Tarducci, M., i Rifkin, D. (2010) Fragmentos de historia del feminismo en Argentina. En S. Chaher., i S. Santoro, *Las palabras tienen sexo II: herramientas para un periodismo de género*. Buenos Aires: Artemisa Comunicación Ediciones.
- Thorndike-Breeze, R., Musselman, C. A., i Carleton, A. (2020). Three Links: Be Bold, Assume Good Faith, and There Are No Firm Rules. En J. Reagle, i J. Koerner, *Wikipedia @ 20* (p. 107-123). Cambridge: The MIT Press.
- Toytoyndjian, A. (13 de març de 2021). Entrevista a Anitza Toytoyndjian feta per Luisina Ferrante.
- Treré, E. (2016). Del levantamiento zapatista al escándalo NSA: Lecciones aprendidas, debates actuales y futuros desafíos de la resistencia digital. En J. Candón Mena, i L. Benítez Eyzaguirre (ed.), *Activismo digital y nuevos modos de ciudadanía: Una mirada global* (p. 40-59). Barcelona: InCom-UAB Publicacions
- Veiga, A. M. (2010). Circulación, redes y feminismo: una historia en tiempos de dictaduras, Argentina y Brasil. En A. Andújar, D. D'Antonio, K. Grammático, i M. L. Rosa (comp.), *Hilvanando historias: mujeres y política en el pasado reciente latinoamericano*. Buenos Aires: Luxemburg.
- Wikimedia Foundation. (2020). Access to Wikipedia restored in Turkey after more than two and a half years. Recuperat el 30 d'abril de 2021 de <https://wikimediafoundation.org/news/2020/01/15/access-to-wikipedia-restored-in-turkey-after-more-than-two-and-a-half-years/>

NOTA BIOGRÀFICA

Luisina Ferrante

Doctora en Educació i Societat per la Universitat de Barcelona. Actualment, exerceix com a docent d'Història en escoles de joves i adults a Buenos Aires i és coordinadora del Programa d'Educació i Drets Humans en Wikimedia Argentina. Les seues investigacions giren entorn de l'educació, les tecnologies digitals, la cultura lliure i l'ús d'Internet des d'una perspectiva de drets humans.

Victoria Álvarez

Doctora en Estudis de Gènere per la Universidad de Buenos Aires. Actualment, exerceix com a docent en la Universidad de Buenos Aires i investigadora del Consell Nacional d'Investigacions Científiques i Tècniques (CONICET) de l'Argentina. Les seues investigacions giren entorn de la història recent argentina i llatinoamericana i els estudis de gènere.

Nous moviments socials en temps de conservadorisme i austeritat: anàlisi del procés polític de mobilització educativa a les Illes Balears (2013-2015)

Lluís Parcerisa

UNIVERSITAT DE BARCELONA

lluïsparcerisa@ub.edu

ORCID: 0000-0002-6755-1988

Antoni Verger

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Antoni.Verger@uab.cat

ORCID: 0000-0003-3255-7703

Rebut: 23/08/2021

Acceptat: 30/03/2022

RESUM

Durant la legislatura autonòmica 2011-2015, el sector educatiu de les Illes Balears es va veure immers en un profund procés de transformació educativa que va combinar l'aplicació d'unes estrictes polítiques d'austeritat amb un ambiciós pla de reforma del model lingüístic. Com a resultat d'aquestes reformes van sorgir nous actors col·lectius i xarxes d'acció col·lectiva, i va esclatar un conflicte sense precedents en el camp educatiu balear, que va culminar amb la convocatòria d'una aturada indefinida. Aquesta investigació té com a objectiu analitzar la trajectòria de la mobilització social contra aquestes reformes educatives i les raons que n'expliquen l'èxit. Teòricament, la investigació es basa en l'enfocament de procés polític, que integra factors estructurals i ideacionals. Metodològicament, l'estudi de cas es basa en el mètode de *process-tracing*, i en l'anàlisi de 20 entrevistes semiestructurades amb actors clau i de documents. Les troballes mostren que la construcció de ponts entre diferents marcs de significat, juntament amb la combinació de repertoris d'acció col·lectiva de diferent naturalesa, expliquen, en gran manera, l'èxit del moviment social analitzat.

Paraules clau: reforma educativa; marcs d'interpretació; moviment social; repertori d'acció col·lectiva; estructura d'oportunitats polítiques.

ABSTRACT. *New Social Movements in Times of Conservatism and Austerity: Analysis of the political process of educational mobilization in The Balearic Islands (2013-2015)*

During the 2011-2015 legislature, the education sector in The Balearic Islands was shaken by root-and-branch proposals for educational reform that combined draconian austerity policies and an ambitious reform plan that questioned the existing linguistic model. Efforts to push through these reforms led to the emergence of new collective actors and networks, and disputes that culminated in the calling of an indefinite strike in the education sector. This paper analyses the trajectory of and reasons for the success of the social mobilisation against said reforms. At the theoretical level, the research is guided by the political process approach, which considers the ideas and structural factors driving collective action. Methodologically, the case study follows the process-tracing method and is based on 20 semi-structured interviews with key actors and on document analysis. The findings show that frame-bridging, together with the combination of diverse collective action repertoires, played key roles in the social movement's success.

Keywords: education reform; collective action frames; social movement; repertoires of collective action; structure of political opportunities.

SUMARI

Introducció

Reforma educativa i mobilització social a les Illes Balears

El sorgiment d'un nou actor col·lectiu: l'Assemblea de Docents

Governar l'educació amb mà de ferro

La gota que fa vessar el got: el *decretazo* com a catalitzador de la protesta social

Desenllaç: escenificació de la pacificació del conflicte i canvi de govern

Discussió i conclusions

Referències bibliogràfiques

Bibliografia web

Nota biogràfica

Autor per a correspondència / Corresponding author: Lluís Parcerisa. Universitat de Barcelona, Departament de Didàctica i Organització Educativa. Edifici Llevant: passeig de la Vall d'Hebron, 171, 08035, Barcelona.

Citació suggerida / Suggested citation: Parcerisa, L., i Verger, A. (2023). Nous moviments socials en temps de conservadorisme i austeritat: anàlisi del procés polític de mobilització educativa a les Illes Balears (2013-2015). *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 29-40. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.2>

INTRODUCCIÓ

Després de l'esclat de la crisi econòmica de 2008, van emergir nous moviments socials per a fer front a les polítiques d'austeritat i privatització que es van aplicar en àmbits com l'educació i la salut. Entre els anys 2013 i 2015, les Illes Balears van experimentar un dels períodes de mobilització social més intensos de les últimes dècades. En aquesta comunitat autònoma es va desencadenar una intensa mobilització social de repulsa a les retallades i a la política lingüística del govern del Partit Popular.¹ Aquesta mobilització va cristal·litzar en nombrosos repertoris d'acció, entre els quals va destacar la convocatòria d'una vaga indefinida en el sector educatiu, seguida d'una mobilització social massiva sense precedents. La mobilització social va generar l'emergència de

nous subjectes polítics i importants canvis en els àmbits procedimental i polític. Va contribuir també al desgast del govern del Partit Popular balear, que va patir una desfeta electoral en les eleccions autonòmiques de 2015.

Aquest estudi té com a objectiu analitzar en profunditat la mobilització social contra les polítiques educatives conservadores a les Illes Balears en el període 2013-2015. Es tracta d'un cas d'allò més il·lustratiu per a entendre les claus de l'emergència i l'impacte dels moviments socials en l'àmbit de les polítiques públiques. Teòricament, la investigació es basa en l'enfocament del procés polític (Della Porta i Diani, 2011; McAdam, McCarthy, i Zald, 1999; Tarrow, 2012), que integra elements de naturalesa estructural, com el context i l'estructura d'oportunitats polítiques (Hay, 2002; Tarrow, 2012) i factors ideacionals i discursius, com els marcs d'acció col·lectiva (Snow i Benford, 2000).

1 Per exemple, Pastor (2010) assenyala que, en termes ideològics, el Partit Popular combina principis neoliberals i neoconservadors.

Metodològicament, l'estudi de cas es basa en 20 entrevistes semiestructurades amb actors clau que inclouen alts càrrecs de la Conselleria d'Educació i dels principals partits polítics de l'oposició, inspectors d'Educació, sindicats de docents i d'estudiants, membres de l'Associació de Directores/ors d'Educació Secundària de Mallorca, federacions d'associacions de pares i mares d'alumnes, dirigents de *lobbies* i entitats culturals, degans i docents de la Universitat de les Illes Balears, moviments socials com la Plataforma en Defensa de la Universitat Pública (PUDUP), la Plataforma Crida i l'Assemblea de Docents. La selecció dels participants inclosos en la mostra va ser intencional (Patton, 2002). L'anàlisi va seguir un procés iteratiu en el qual es van combinar codis preestablerts i emergents. Complementàriament, es va fer una anàlisi documental de comunicats, notes de premsa i notícies publicades en premsa. L'estudi de cas es basa en el mètode del *process-tracing* (Beach i Pedersen, 2013), que ens va facilitar la sistematització i identificació d'actors, etapes i successos clau de la reforma, així com l'anàlisi de la relació entre aquests elements.

Les troballes posen en relleu que l'establiment de ponts entre marcs discursius i l'adopció de noves formes de comunicació per mitjà de les xarxes socials, juntament amb la combinació de repertoris innovadors i disruptius, són elements clau per a comprendre l'èxit de la mobilització social analitzada. A continuació, es presenten els principals resultats de l'estudi, que estructurarem basant-nos en les diferents etapes del conflicte.

REFORMA EDUCATIVA I MOBILITZACIÓ SOCIAL A LES ILLES BALEARS

El sorgiment de la mobilització educativa a les Illes Balears va estar marcat per un context de reforma convuls, en el qual es van combinar polítiques d'austeritat i un ambiciós pla de reforma de la política lingüística en educació. Durant els primers anys de la dècada del 2010, les polítiques d'austeritat del Govern central van condicionar de manera directa

la política educativa dels governs autonòmics. El Decret llei de mesures per a reduir el dèficit públic (Decret llei 5/2012, d'1 de juny) es va traduir en un augment de la jornada laboral docent, la precarització del personal interí i un augment de les ràtios. El Govern balear no només va acatar aquestes prerrogatives, sinó que les va ampliar. A conseqüència d'això, les Illes Balears va ser una de les comunitats autònomes amb una de les polítiques d'austeritat més severes en educació.

El govern conservador de Bauzá es va caracteritzar, a més, per trencar clarament amb el perfil regionalista del Partit Popular balear, apostant per impulsar el trilingüisme en educació per mitjà del Decret de tractament integrat de llengües (TIL). Mitjançant aquest decret, que implicava de facto menys presència de la llengua catalana a les aules, la política lingüística del Govern balear s'alineava amb l'ideari del ministre d'Educació del Govern espanyol, José Ignacio Wert (Melià, 2014) i amb els principis de la reforma educativa estatal de la Llei orgànica 8/2013 per a la millora de la qualitat educativa (LOMQE). Segons alguns representants de moviments socials en defensa de l'educació pública, la figura del president José Ramón Bauzá resulta clau per a comprendre l'agenda de reforma del govern autonòmic i el tipus de relacions que s'estableixen entre govern i societat civil. Arran de la seua projecció política a escala estatal, i de la seua cerca d'acceptació per part del Govern central, el president Bauzá no va dubtar a «aprofundir en les polítiques d'austeritat» i a intentar posar de manifest «la feblesa del catalanisme» a les Illes Balears (entrevista expuni10, 21 d'abril de 2015).

El sorgiment d'un nou actor col·lectiu: l'Assemblea de Docents

Davant de la imminent aprovació del Decret TIL, el mes de març de l'any 2013 van tenir lloc múltiples mobilitzacions sectorials que denunciaven la política lingüística del Govern balear (Ste-i, 09/03/2013) i les polítiques d'ajust estructural. A finals d'aquell mes, naix un nou actor col·lectiu, l'Assemblea de Docents. Aquesta es constitueix en una assemblea en la qual

van participar uns 50 portaveus de diferents escoles (Guerrero, 2015). Segons diversos activistes, entre els assistents hi havia docents afiliats a sindicats i partits, membres de moviments de renovació pedagògica i un grup de docents sense experiència militant prèvia que va decidir vincular-se a l'Assemblea de Docents perquè tenia la necessitat d'expressar el seu malestar (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015; entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015).

En l'altre costat del conflicte, Círculo Balear va pressionar el Govern, pels mitjans de comunicació, per a forçar el cessament del conseller Bosch, a qui assenyalaven com a responsable d'ajornar el TIL i de no permetre la lliure elecció de llengua (Guerrero, 2015). En paraules d'un dirigent de Círculo Balear, el conseller Bosch «era molt reticent a aplicar aquest decret de trilingüisme» (entrevista lidlob08, 20 d'abril de 2015). El conseller Bosch hauria afavorit la introducció de l'article 20 en el Decret TIL, amb el qual es remarcava l'autonomia dels centres a l'hora d'aplicar el programa trilingüe i, per tant, es facilitava que poguessen aprovar i implementar un projecte lingüístic alternatiu (entrevista platfap14, 22 d'abril de 2015; entrevista asinsp15, 22 d'abril de 2015). Segons un alt càrrec de la Conselleria d'Educació, les pressions del *lobby* conservador van fer efecte i van aconseguir precipitar la destitució del conseller (entrevista exconsejed22, 21 d'abril de 2014).

Governar l'educació amb mà de ferro

El canvi en la Conselleria d'Educació va suposar l'inici d'un nou període polític d'encara més tensió i conflictivitat. A diferència de Bosch, que comptava amb una dilatada trajectòria en educació, la nova consellera, Joana Maria Camps, provenia de la Direcció General de Treball i tenia experiència en el sector immobiliari. Segons un membre de l'associació d'inspectors, la nova consellera va ser triada per a garantir l'aplicació del Decret TIL (entrevista asinsp16, 22 d'abril de 2015).

La majoria dels centres, en el marc del consell escolar, van decidir acollir-se a l'article 20 per a no aplicar el TIL de manera íntegra (Guerrero, 2015).

Com a resposta, el secretari autonòmic d'Educació, Guillem Estarellas, va dictar unes instruccions que instaven els directors a repartir les hores lectives de manera equilibrada entre les dues llengües oficials (entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015) i a elaborar un projecte lingüístic de centre, en cas que el centre no en tingués un (Guerrero, 2015). Amb la primera instrucció s'estava «dictant una norma que intenta modificar una altra norma de rang superior, que és un decret» (entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015), i amb la segona instrucció es vulnerava la LOE (Llei orgànica d'Educació), que estableix que els responsables de l'aprovació dels projectes lingüístics són els consells escolars. Davant d'això, l'Associació de Directors/ores d'Educació Secundària de Mallorca i el sindicat docent STEI-i interposen un recurs d'alçada contra les instruccions del secretari Estarellas. Els sindicats docents (STEI-i, FE-CCOO i FETE-UGT) també presentarien recursos contenciosos amb l'objectiu de paralitzar i/o ajornar l'aplicació del decret (Guerrero, 2015: 54).

Davant d'aquesta conjuntura, l'Assemblea de Docents decideix promoure assemblees en els centres educatius. En alguns casos, aquestes assemblees es beneficien de les dinàmiques i dels espais establerts per la Plataforma Crida. A causa de l'escalada del conflicte, havia començat a circular la proposta d'una vaga indefinida (entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015), que s'acordaria en l'assemblea del 4 de juny de 2013 (Guerrero, 2015). No obstant això, com assenyalava un activista, aquesta no va comptar immediatament amb el suport dels sindicats docents (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015; entrevista lidsindicato20, 24 d'abril de 2015). La decisió d'anar a la vaga indefinida és fruit de l'acumulació de malestar i frustració entre el personal docent. El malestar s'explica per les retallades pressupostàries, l'empitjorament de les condicions laborals, la política lingüística i la repressió del Govern; i la frustració es devia al fet que, després de dos anys de mobilització, no s'havia aconseguit moure el Govern de la seua posició. Davant d'aquest escenari, els docents percebien que algunes accions col·lectives, com les vagues d'un dia, eren poc eficaces per a pressionar

el Govern. En conseqüència, els activistes eren partidaris d'adoptar repertoris d'acció col·lectiva més radicals i de recuperar repertoris d'acció col·lectiva que tradicionalment havia utilitzat el moviment obrer (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015).

A partir de llavors, membres de l'Assemblea van començar a investigar i a informar-se d'experiències d'altres vagues indefinides. Tal com assenyalava un dels activistes, es van formular preguntes com: «Què feia el moviment obrer en els anys setanta i vuitanta? I els mestres? Com s'organitzaven? Com eren les seues vagues?». Concretament, es van inspirar en les vagues del port de Barcelona durant la dècada dels setanta, les vagues dels professors interins de 1977, les vagues de professors de 1980 i, especialment, la vaga docent de 1988. Així mateix, també van conversar amb antics líders sindicals amb experiència en aquesta mena d'accions. En els seus relats van poder identificar dos elements clau per a explicar l'èxit de mobilitzacions anteriors: el contacte i la proximitat amb la gent de base (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015).

No obstant això, en un primer moment, les direccions dels sindicats docents no es van mostrar favorables a la proposta de vaga indefinida. Segons un dirigent del sindicat STEI-i, basant-se en la seua experiència, alguns dels seus afiliats consideraven que el més convenient era convocar una vaga per dies sostinguda en el temps, ja que els permetria administrar la resposta i, al mateix temps, evitaria que s'esgotessen les forces i que la mobilització es desunflés (entrevista lidsindicato04, 20 d'abril de 2015; entrevista lidsindicato05, 20 d'abril de 2015). La seua tesi era que una vaga indefinida no seria sostenible en el temps i dificultaria la resolució del conflicte (entrevista lidsindicato05, 20 d'abril de 2015). Aquestes preocupacions eren compartides per FE-CCOO (entrevista lidsindicato19, 23 d'abril de 2015) i la FETE-UGT. Aquests últims van fer consultes internes telemàticament i van percebre poc suport social a la vaga indefinida (entrevista lidsindicato20, 24 d'abril de 2015).

En general, els sindicats creien que, per a dur a terme una vaga, es necessitava fer més pedagogia entre la comunitat educativa, perquè la gent entengués i fos conscient del que aquesta implicava. Anar a una vaga indefinida no podia ser fruit d'una decisió espontània (entrevista lidsindicato05, 20 d'abril de 2015). Per aquestes raons, inicialment, els sindicats no van secundar la vaga indefinida i van posposar la decisió per a acordar-la en una assemblea d'afiliats a principis de setembre. Com assenyalava un representant sindical entrevistat, els sindicats no van tenir prou en compte el potencial simbòlic i emocional de la mobilització social del moment (entrevista lidsindicato19, 23 d'abril de 2015).

Els activistes de l'Assemblea de Docents, en canvi, consideraven que havien de treballar per crear les circumstàncies que possibilitessin que la vaga fos secundada massivament. En aquest sentit, van començar a fer enquestes en els centres educatius per a avaluar les garanties d'èxit de la vaga indefinida. Després d'avaluar els resultats, el pronòstic va ser positiu (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015). De fet, per a l'Assemblea, la convocatòria de la vaga hauria de tenir efectes performatius i exercir de marc motivacional per a l'acció (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015).

Presca la decisió d'anar a la vaga indefinida, calia resoldre alguns aspectes legals. Per exemple, per a constituir el comitè de vaga, era necessari aconseguir 4.000 signatures de docents en actiu, una xifra que representa el 40 % dels docents que treballen en el sector públic (Guerrero, 2015). L'Assemblea de Docents va rebre suport jurídic de sindicats alternatius, com la Coordinadora Obrera Sindical (COS) i la Confederació Nacional del Treball (CNT) (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015).

Un altre element clau va ser la creació d'una caixa de resistència, concebuda com un «component econòmic i de solidaritat» per a fer viable la vaga indefinida (entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015). Inicialment, la caixa de resistència tenia un triple objectiu: sufragar les despeses de propaganda per a la mobilització

social, sufragar els costos econòmics de la repressió (multes, etc.) i generar un moviment de solidaritat. Finalment, gràcies a l'èxit de la iniciativa, també van poder sufragar part de les pèrdues econòmiques dels docents en vaga (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015). Les aliances amb entitats socials com l'Obra Cultural Balear van tenir un rol important en la creació de la caixa de resistència, ja que van facilitar la seua infraestructura economicolegal als docents en lluita (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015; entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015; entrevista replatcult09, 25 d'abril de 2015). Per a anunciar la decisió d'anar a la vaga indefinida, l'Assemblea de Docents va acordar celebrar un acte multitudinari al Teatre de Manacor el dia 26 de juny. Aquest acte va comptar amb la participació d'unes 300 persones i va tenir un important impacte mediàtic. En aquest sentit, en termes comunicatius, l'Assemblea de Docents es va caracteritzar per dur a terme un ús intensiu de les xarxes socials, la qual cosa va ser molt rellevant tant en l'àmbit intern com per a projectar, davant de l'opinió pública, el seu poder mobilitzador i les seues principals demandes (entrevista expuni10, 21 d'abril de 2015).

A mitjan juliol, les direccions van rebre els informes negatius dels projectes lingüístics, juntament amb un informe elaborat per la Inspecció d'Educació i unes instruccions del secretari autonòmic d'Educació, que concedien cinc dies als centres per a modificar els projectes lingüístics (entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015; Guerrero, 2015). No obstant això, els consells escolars i els claustres van rebutjar la proposta de modificació de la Conselleria d'Educació (entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015). La majoria de les escoles (59 %) i dels instituts (91 %) es trobaven en aquesta situació (Guerrero, 2015) i alguns d'aquests van decidir desobeir la Conselleria i no elaborar el projecte lingüístic (entrevista platrid13, 22 d'abril de 2015).

En aquell període, les direccions estan sotmeses a una gran pressió i, fins i tot, a sancions, fins al punt que algunes decideixen dimitir (Guerrero, 2015; entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015). Els expedients als directors no van fer més que augmentar el

malestar entre la comunitat educativa i van afavorir que la vaga indefinida guanyés encara més adhesions entre els docents.

A principis d'agost, l'Assemblea de Docents sol·licita formalment una reunió amb la Conselleria d'Educació, per a iniciar un procés de negociació sobre la seua taula de reivindicacions (vegeu Taula 2). Els tres pilars de la taula reivindicativa eren les retallades, la llengua i llibertat d'expressió, i la derogació de la LOMQE (entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015).

La taula de reivindicacions va suscitar debats intensos en l'Assemblea de Docents. Alguns activistes eren partidaris de delimitar les reivindicacions i centrar-se en uns pocs punts (de naturalesa social o lingüística) que fossen realistes i assumibles. No obstant això, la majoria dels i les docents va optar per construir una taula àmplia i inclusiva, que discursivament els permetés canalitzar una gran part del malestar social latent en la societat (entrevista acasdoc01, 23 d'abril de 2015; entrevista acasdoc02, 23 d'abril de 2015; entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015).

Malgrat les múltiples expressions de malestar i de l'existència d'un gran nombre de protestes sectorials, cap moviment social havia sigut capaç d'aglutinar les diferents lluites sectorials en contra de la política del Govern balear fins llavors. Amb l'elaboració d'un conjunt de reivindicacions àmplies, l'Assemblea de Docents volia convertir-se en un catalitzador i aglutinador de la mobilització social (entrevista expuni10, 21 d'abril de 2015). La decisió d'establir ponts entre marcs de significat (o *frame bridging*, vegeu Snow, Rochford Jr., Worden, i Benford, 1986) va permetre agregar les múltiples reivindicacions i motius de malestar presents en la societat, i va resultar clau per a entendre la gran capacitat de mobilització social de l'Assemblea.

Entre finals d'agost i principis de setembre es tornen a celebrar actes i assemblees multitudinàries, i docents de Menorca i Eivissa decideixen secundar la vaga indefinida també (Guerrero, 2015). Paral·lelament,

els sindicats exploren les vies de la negociació amb la Conselleria. Una reunió celebrada entre totes dues parts el 2 de setembre acaba sense acord, per la qual cosa el sindicat STEI-i decideix anar a la vaga indefinida (Guerrero, 2015).

La gota que fa vessar el got: el decretazo com a catalitzador de la protesta social

S'acostava l'inici del curs 2013-2014 i l'activitat política era frenètica, amb dues convocatòries de vaga indefinida registrades simultàniament. El dia 3 de setembre, els sindicats STEI-i i CCOO registren la primera convocatòria, que preveu iniciar-se el 13 de setembre. Malgrat compartir les reivindicacions, els altres sindicats del sector, UGT i ANPE, no es van sumar a la convocatòria de parada indefinida (*Diario de Mallorca*, 04/09/2013). Els sindicats convocants van prendre la decisió estratègica d'ampliar la convocatòria d'aturada indefinida al sector privat-concertat, per a augmentar la pressió sobre el Govern (entrevista lidsindicato07, 22 d'abril de 2015). Dos dies més tard, l'Assemblea de Docents formalitzaria la seua convocatòria d'aturada indefinida a partir del 16 de setembre (*Es Diari*, 05/09/2013).

L'acció dels sindicats en el front juridicolegal contra les normatives promulgades pel Govern avançava en paral·lel i va resultar especialment eficaç en el cas del TIL. Els recursos contenciosos presentats pels sindicats van fer efecte i el Tribunal Superior de Justícia de les Illes Balears (TSJIB) va decidir executar la suspensió cautelar del Decret TIL, a causa dels errors formals que va trobar en el procés d'aprovació de les instruccions d'aplicació d'aquest. De la mateixa manera, també es van suspendre les instruccions elaborades pel secretari autonòmic d'Educació.

Davant d'aquesta situació, el Govern balear va decidir respondre amb l'aprovació d'un decret llei que obligava els centres a aplicar el Decret TIL, evitant, així, el compliment de la suspensió cautelar ordenada pel TSJIB (Guerrero, 2015). Segons diversos entrevistats, l'aprovació d'aquest últim decret llei va actuar com un detonant encara més gran del malestar social acumulat des de l'inici de la legisla-

tura, i va provocar una onada de solidaritat i suport social als docents. També va sumar un bon nombre de docents que encara estaven indecisos a l'aturada indefinida (entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015; entrevista lidsindicato07, 22 d'abril de 2015).

Quatre dies abans de la vaga, el dia 12 de setembre, s'esgoten totes les opcions per a evitar la parada docent, i el diàleg social dut a terme en la Mesa Sectorial d'Educació es trenca definitivament. Poc després, les associacions de pares i mares d'alumnes manifesten el seu suport a la lluita dels docents. Comença un curs insòlit, marcat per la imminència de la vaga indefinida. Durant tres setmanes (del 16 de setembre fins al 7 d'octubre), les escoles paralitzen completament la seua activitat acadèmica i experimenten una activitat política frenètica, organitzant accions reivindicatives i celebrant assemblees diàriament. Al llarg d'aquelles setmanes, se succeeixen diverses concentracions multitudinàries (Guerrero, 2015). L'aturada va començar amb un 90 % de seguiment en la primera jornada, i va ser àmpliament secundada fins al final (entrevista lidsindicato07, 22 d'abril de 2015). Per a evitar que sorgís el conegut com a problema del *free-rider* (vegeu Moore, 1995), els activistes van buscar estratègies per a crear incentius que facilitessin l'adhesió d'aquells docents que es mostraven més dubitatius o menys motivats per a participar en l'acció col·lectiva (entrevista acasdoc02, 23 d'abril de 2015).

Les aliances entre moviments socials són clau per a maximitzar l'impacte de l'acció col·lectiva i promoure el canvi social (Beamish i Luebbers, 2009). En el cas de la vaga indefinida, les aliances que es van teixir entre organitzacions docents i altres actors col·lectius com ara organitzacions estudiantils i associacions de mares i pares d'alumnes van ser clau per a poder sostenir-la en el temps i reduir-ne els costos per als participants. En un context d'aturada docent indefinida, és habitual que els interessos de les famílies i del professorat no coincidisquen (vegeu Narodowski, Moschetti, i Alegre, 2016). No obstant això, en el cas del conflicte educatiu a les Illes Balears, la falta de diàleg i les polítiques de

retallades del govern conservador van contribuir al fet que les famílies organitzessin una campanya de suport als mestres en vaga, sota el nom d'Aules Buides. Amb aquesta campanya es promovia no portar l'alumnat a l'escola per a permetre que els docents poguessin mantenir l'aturada indefinida (Guerrero, 2015; entrevista platfap14, 22 d'abril de 2015). Així mateix, el suport de personalitats públiques i artistes de renom a la caixa de resistència va ser notable. Al voltant d'aquesta es va generar un moviment de solidaritat irresistible (entrevista asinsp15, 22 d'abril de 2015; entrevista asdir18, 23 d'abril de 2015; entrevista acasdoc01; entrevista acasdoc03, 24 d'abril de 2015) que va traspassar les fronteres administratives autonòmiques i va expandir-se ràpidament a altres comunitats autònomes (entrevista replatcult09, 25 d'abril de 2015).

L'auge de la protesta social i l'èxit de la vaga indefinida van tensar fortament el partit conservador, que va experimentar divisions internes. Els alcaldes de la Part Forana,² pertanyents al sector regionalista-conservador del PP, es van desmarcar de la política lingüística del partit. En nombrosos ajuntaments es van aprovar mocions simbòliques de rebuig a la reforma educativa, sovint amb el suport i/o l'abstenció dels alcaldes i regidors del partit conservador. Aquestes divisions internes també van transcendir als mitjans de comunicació, en els quals alguns membres del partit conservador van emetre declaracions per a pressionar el Govern a negociar amb els docents. Malgrat les reticències inicials de la Conselleria d'Educació a entaular negociacions amb els comitès de vaga, el Govern finalment hi cedeix quatre dies abans de la convocatòria d'una manifestació que s'intuïa que seria massiva. No obstant això, la proposta del Govern no satisfà els comitès de vaga (Guerrero, 2015).

El clímax de la protesta va arribar amb la multitudinària mobilització, que va tenir lloc el 29 de setembre, sota el lema "CONTRA LA IMPOSICIÓ, DEFENSEM L'EDUCACIÓ", en la qual van participar unes 100.000

persones. Es tracta d'una de les manifestacions més massives que s'han produït a les Illes Balears en les últimes dècades. Passats uns dies d'aquesta mobilització, es reuneixen els docents i decideixen parar la vaga sense desconvocar-la. No obstant això, el 6 d'octubre, les associacions de pares i mares d'alumnes i els docents adverteixen el Govern que mantindran les protestes.

Desenllaç: escenificació de la pacificació del conflicte i canvi de govern

En el període posterior a l'aturada indefinida, els sindicats STEI-i i ADIDE continuen apostant amb èxit per la lluita en el camp jurídic. Al mateix temps, l'Assemblea de Docents adopta accions que promouen la no-aprovació de les PGA, un repertori d'acció col·lectiva que va introduir la Plataforma Crida en els cursos anteriors. Aquestes accions van resultar bastant reeixides (en el cas de l'escola pública, vora el 70 % dels centres educatius les van secundar). Entre octubre i novembre de 2013, hi ha dues convocatòries de vaga per part dels sindicats i l'Assemblea de Docents, que s'uneixen a les accions desenvolupades en l'àmbit estatal contra la LOMQE. També se succeeixen múltiples concentracions per a protestar contra la implantació de la LOMQE i contra el TIL. D'altra banda, a finals de novembre, la Plataforma Crida promou novament tancaments en els centres (Guerrero, 2015).

En l'etapa final de la legislatura, el Govern intenta mostrar un tarannà més dialogant, però també trenca la unitat d'acció dels actors socials i polítics que s'oposen a la reforma. Amb aquest objectiu, negocia acords parcials sobre la base dels interessos particulars dels diferents actors. En algunes de les negociacions s'intenta excloure'n els comitès de vaga, encara que no fructifiquen en un acord. Altres negociacions, com les que es duen a terme amb la patronal dels centres concertats, tenen èxit (Guerrero, 2015). No obstant això, les relacions entre Govern i partits polítics en l'oposició, sindicats docents i moviments socials continuaran sent tibants fins al final de la legislatura.

En l'inici del curs 2014-2015, el Govern destitueix la consellera Camps a causa de l'anul·lació del Decret TIL

2 Com es coneix el territori de Mallorca, predominantment rural, que no pertany a la ciutat de Palma.

per part del TSJIB. Novament, la lluita juridicolegal empresa pels sindicats docents (juntament amb altres actors) va tenir un impacte substancial. El dictamen del Tribunal és categòric i fa impossible l'aplicació del decret. Qui prendrà el relleu al comandament de la Conselleria d'Educació serà Núria Riera, que fins al moment era la titular d'Administracions Públiques i exercia com a portaveu del Govern (*La Vanguardia*, 26/09/2014). Amb ella, el partit conservador tracta de recuperar el diàleg amb la comunitat educativa. La culminació del conflicte es produeix en les eleccions autonòmiques del 24 de maig. En aquestes, el partit conservador perd el govern i el 37,3 % dels vots respecte als comicis anteriors. Per contra, hi ha una irrupció de forces d'esquerra, com MÉS i PODEM, que formaran una coalició que serà liderada pel PSIB (*El Mundo*, 25/05/2015). El nou govern, amb l'objectiu de marcar distància amb l'anterior, va adoptar nombroses mesures en l'àmbit educatiu només començar la legislatura: va derogar la Llei de símbols, va incrementar les plantilles de professorat i inspecció, així com altres partides de recursos en educació, i va reduir el temps de substitució dels docents. També es va posicionar en contra de la implantació de la LOMQE en el territori balear.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

Durant la legislatura 2011-2015, el Partit Popular va impulsar nombrosos canvis en el sistema educatiu de les Illes Balears, entre els quals destaquen l'aplicació de retallades severes en la inversió pública i la reforma del model lingüístic de l'escola. Al llarg d'aquest període, les relacions entre el Govern i els actors socials (sindicats, moviments socials, etc.) es van deteriorar i van derivar ràpidament cap a un «model de confrontació» (vegeu Verger, Fontdevila, i Zancajo, 2016). Les polítiques educatives del govern conservador van crear condicions de possibilitat per a l'emergència de moviments socials nous. A les Illes Balears, les polítiques d'austeritat sobre el sector públic havien generat protestes socials sectorials que, si bé servien per a expressar el malestar social, havien tingut una escassa capacitat de mobilització i incidència política fins al moment.

No obstant això, l'Assemblea de Docents va tenir la capacitat de crear uns marcs ressonants i va ser capaç d'establir ponts entre diferents marcs d'interpretació (*frame bridging*) (Snow et al., 1986). Això va resultar estratègic a l'hora de conjuminar les lluites contra el TIL i la LOMQE, i la defensa dels serveis públics en una mobilització social unitària i sense precedents en la història recent de les Illes Balears.

L'educació és, per regla general, un tema *ixent* (Benford i Snow, 2000) per a la població, amb el qual, d'una manera o una altra, tots els sectors socials s'hi poden sentir interpel·lats. En el context del conflicte educatiu analitzat, tant els docents (com a fonts) com els seus discursos (com a continguts) van dotar l'Assemblea de Docents d'una «sòlida imatge pública» que reforçava la fidelitat narrativa del seu relat (vegeu Benford i Snow, 2000; Della Porta i Diani, 2011: 114). Un altre factor clau per a entendre l'èxit de les vagues va recaure en l'estratègia de comunicació amb la qual es va informar, persuadir i mobilitzar la ciutadania. L'Assemblea de Docents era conscient que la seua existència com a moviment social i la perduració de la conflictivitat depenien de la seua presència en els mitjans de comunicació de masses i en les xarxes socials. Per aquesta raó, l'Assemblea va treballar minuciosament l'aspecte comunicatiu —abans, durant i després de la vaga indefinida.

El conflicte social va tenir el seu punt àlgid amb la convocatòria d'una vaga indefinida sectorial, que va estar acompanyada per una mobilització social massiva. El moviment social va aconseguir un impacte procedimental, introduint les seues demandes en el centre del debat polític i en l'agenda de tots els partits de l'oposició, però generant també nous subjectes polítics i interlocutors en el camp educatiu. Va contribuir també al desgast del govern del Partit Popular balear, que es va afonar en les eleccions autonòmiques de 2015, i va aconseguir canvis substancials en les polítiques públiques, entre els quals destaquen la derogació de la Llei de convivència i la Llei de símbols, la suspensió del projecte de trilingüisme, la fi de les retallades i l'augment de recursos i de la dotació de personal docent.

L'èxit de la mobilització es deu a la confluència d'un ampli conjunt de factors. El moviment social va saber combinar repertoris d'acció col·lectiva tradicionals amb uns altres de més disruptius i innovadors (vegeu Tarrow, 2012; Verger, 2008). Malgrat els riscos que comportava, l'aposta per la vaga indefinida com a mobilització, però també com a repertori d'acció mobilitzador i generador de xarxes, va resultar clau. La capacitat de producció simbòlica, una imatge pública sòlida i la credibilitat dels seus discursos (vegeu Snow et al., 1986) va permetre que les reivindicacions docents tinguessen un ampli suport social i augmentessin la seua capacitat de mobilització. El fet que el Govern optés per aplicar

les reformes per la força, sense consens ni negociació amb els sindicats i l'assemblea de docents, va generar l'efecte invers d'obrir l'estructura d'oportunitats polítiques (vegeu Hay, 2002; Tarrow, 2012), ja que va contribuir a legitimar la protesta i a mobilitzar grups socials tradicionalment més apàtics. Les sentències judicials en contra del TIL també van tenir aquest efecte legitimador de la protesta i mobilitzador. De fet, la combinació d'accions de carrer i d'accions en el camp judicial, com les impulsades pels sindicats contra el Decret TIL i les lleis de símbols i de convivència, van ser fonamentals per a entendre l'impacte polític i l'impacte social del cicle de protesta analitzat.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Beach, D., i Pedersen, R. B. (2013). *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Beamish, T. D., i Luebbbers, A. J. (2009). Alliance building across social movements: Bridging difference in a peace and justice coalition. *Social Problems*, 56(4), 647-676.
- Benford, R. D., i Snow, D. A. (2000). Framing processes and social movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611-639.
- Della Porta, D., i Diani, M. (2011). *Los movimientos sociales*. Madrid: Editorial Complutense, S. A. i CIS.
- Guerrero, M. (2015). *Els tentacles de les tenebres: un govern contra l'escola*. Palma: Lleonard Muntaner.
- Hay, C. (2002). *Political Analysis. A critical introduction*. Nova York: Palgrave.
- McAdam, D., McCarthy, J., i Zald, M. (1999). *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Ediciones Istmo S. A.
- Melià, J. (2014). La movilizació social por la lengua y la educación en las Baleares. *Revista de la Asociación de Sociología de la Educación (RASE)*, 7(3), 8.
- Moore, W. H. (1995). Rational rebels: overcoming the free-rider problem. *Political Research Quarterly*, 48(2), 417-454.
- Narodowski, M., Moschetti, M., i Alegre, S. (2016). Huelgas docentes y educación privada en Argentina. *Revista Colombiana de Educación*, 70, 27-45.
- Pastor, J. (2010). El Partido Popular y la anomalía española. *Viento Sur*, 111, 61-68.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Snow, D. A., i Benford, R. D. (1988). Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1, 197-217.
- Snow, D. A., Rochford Jr., E. B., Worden, S. K., i Benford, R. D. (1986). Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American sociological review*, 464-481.

- Tarrow, S. (2012). *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza Editorial.
- Verger, A. (2008). ¿Por qué tienen éxito (o fracasan) los movimientos sociales? Ejemplos de las campañas en defensa de la educación pública. En P. Polo, i A. Verger (coord.), *Educación, globalización y sindicalismo*. Palma: Escola de Formació en Mitjans Didàctics-STEI-i.
- Verger, A., Fontdevila, C., i Zancajo, A. (2016). *The privatization of education: A political economy of global education reform*. Teachers College Press.

BIBLIOGRAFIA WEB

- Diario de Mallorca* (4 de setembre de 2013). STEI y CCOO convocan huelga en educación sin apoyo de UGT y ANPE. Recuperat de <http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2013/09/03/stei-ccoo-registrarn-convocatoria-huelga/872124.html>
- El Mundo* (25 de maig de 2015). Debacle del PP en las Islas. Recuperat de <http://www.elmundo.es/baleares/2015/05/24/5561c3c622601d410c8b457b.html>
- Es Diari* (5 de setembre de 2013). Enregistrada la convocatòria de vaga indefinida. Recuperat de <http://www.esdiari.com/enregistrada-la-convocatoria-de-vaga-indefinida/>
- La Vanguardia* (26 de setembre de 2014). Cesa la consellera de Educación balear, Joana María Camps. Recuperat de: <http://www.lavanguardia.com/politica/20140926/54415438881/cesa-consellera-educacion-balear-joana-maria-camps.html>
- Ste-i (9 de març de 2013). Enllaçats per la llengua. 9 de març. Recuperat de <http://stei.cat/transversals/index.php/normalitzacio-linguistica/3733-enllaats-per-la-llengua-9-de-mar>

NOTA BIOGRÀFICA

Lluís Parcerisa

Doctor en Sociologia per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Actualment, és professor lector del Departament de Didàctica i Organització Educativa de la Universitat de Barcelona (UB) i membre del grup d'investigació ESBRINA-Subjectivitats, visualitats i entorns educatius contemporanis (2017SGR 1248). Els seus principals interessos d'investigació inclouen la política educativa, la sociologia política, l'educació internacional i comparada, els efectes de les plataformes digitals sobre les desigualtats sociodigitals i els drets de la infància, la datificació i els estudis crítics de dades.

Antoni Verger

Catedràtic de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona i investigador associat a la Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (ICREA). Amb una formació interdisciplinària en sociologia i educació, la seua investigació examina processos de reforma educativa des d'una perspectiva comparada i global. En els últims anys, s'ha especialitzat en l'estudi de les reformes de privatització educativa, autonomia escolar i rendició de comptes.

Què ocorre a Bolívia? De les eleccions fallides del 2019 al retorn triomfal del MAS el 2020 i més enllà

Clayton M. Cunha Filho

UNIVERSIDADE FEDERAL DO CEARÁ

cunhafilho@ufc.br

ORCID: 0000-0001-6073-3570

Rebut: 5/5/2021

Acceptat: 9/3/2022

RESUM

Després de guanyar tres eleccions presidencials consecutives, el 2005 (53,74 %), el 2009 (64,22 %) i el 2014 (61,36 %), Evo Morales només va poder assolir el 47,08 % en les eleccions polèmiques de 2019, a causa de les acusacions de frau per part d'opositors i dels observadors internacionals, que van acabar amb el seu derrocament enmig d'un fum de protestes al carrer, un motí policial i la intervenció de les forces armades. Ara bé, només un any més tard, el seu partit, el Movimiento al Socialismo (MAS) va obtenir el 55,1 % dels vots i va tornar al poder amb el binomi Luis Arce i David Choquehuanca. El que semblava llavors un retorn triomfal de l'únic partit bolivià contemporani dotat de llaços efectius amb sectors de la societat, prompte mostraria friccions importants en aquestes mateixes relacions, com va ser el cas del procés de selecció de candidatures per a les eleccions regionals i municipals (conegudes com a subnacionals a Bolívia) de març de 2021. El retorn al país d'Evo Morales el novembre de 2020 i els seus intents de mantenir-se al capdavant del partit i, sobretot, de triar personalment els candidats van ocasionar alguns importants enfrontaments interns i derrotes electorals. L'objectiu d'aquest article és analitzar les raons del derrocament del fins llavors imbatible expresident i el seu partit, així com les del ràpid retorn del MAS al poder. Per a això, posarem el focus en les seues relacions amb les bases socials que el formen i en els desgastos que hi ha hagut en aquestes en el llarg període que ininterrompudament va estar en el govern. Ací intentarem analitzar, a més, les transicions del període actual i les conseqüències del reacomodament polític a partir de les eleccions regionals i municipals de 2021 per al futur possible del partit.

Paraules clau: Bolívia; crisi; MAS; moviments socials; transicions.

ABSTRACT. *What is Happening in Bolivia? From the botched 2019 elections to MAS' triumphal return in 2020, and beyond*

After winning three consecutive presidential elections in 2005 (53.74%), 2009 (64.22%) and 2014 (61.36%), Evo Morales only polled 47.08% in the controversial 2019 elections, which were marred by accusations of fraud from opponents and international observers and which ended with Morales' ouster amid street protests, police riots, and Army intervention. However, almost exactly a year later, his party — *Movimiento al Socialismo* (MAS) — won 55.1% of the votes and returned to power under Luis Arce and David Choquehuanca. What seemed like a triumphant return of the only broad-based Bolivian party soon showed internal rifts when it came to selecting candidates for the March 2021 regional elections. Evo Morales' return to the country in November 2020 and his efforts to remain as the head of the Party and above all to personally choose its candidates led to further internal strife and electoral defeats. This paper analyses the reasons for the fall of the hitherto unbeatable former President and his Party, as well as the reasons for the early return of the MAS, focusing on its links to society. It also charts popular disenchantment with the party as its long spell in government wore on. The paper delves into the political shifts that took place over this period, their impacts on the 2021 regional elections, and the likely consequences for the Party's future.

Keywords: Bolivia; crisis; MAS; social movements; shifts.

SUMARI

Introducció
 Sorgiment i ascens del MAS: bases de l'hegemonia de l'instrument polític
 De les tensions internes a les eleccions del 2019: desgastos i fortaleses
 El retorn del MAS i les perspectives de futur
 A tall de conclusió
 Referències bibliogràfiques
 Nota biogràfica

Autor per a correspondència / Corresponding author: Clayton M. Cunha Filho. Universidade Federal do Ceará, Departamento de Ciências Sociais, Centro de Humanidades, Fortaleza-CE, CEP 60020-181, Brasil.

Citació suggerida / Suggested citation: Cunha Filho, C. M. (2023). Què ocorre a Bolívia? De les eleccions fallides del 2019 al retorn triomfal del MAS el 2020 i més enllà. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 41-55. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.3>

INTRODUCCIÓ

El 10 de novembre de 2019, Evo Morales renunciava a la presidència boliviana després de més de vint dies de fortes protestes socials, una auditoria de l'OEA, motins policials i el «suggeriment» del comandant de les forces armades, el general Kaliman. Segurament, en aquestes eleccions hauria resultat elegit amb el marge mínim exigít per la Constitució¹ per quarta vegada consecutiva, però les denúncies de frau i les protestes van paraitzar el país i van culminar amb l'ascens a la presidència de la llavors desconeguda senadora pel Beni, Jeanine Áñez, que veuria com el seu mandat rebia el suport del Tribunal Constitucional Plurinacional (TCP) en convocar noves eleccions. Tot semblava «la turbulenta fi d'una Era» (Wolff, 2020), però les noves

eleccions celebrades l'octubre de 2020 van resultar per al Movimiento al Socialismo (MAS), sota el binomi presidencial de Luis Arce i David Choquehuanca, una contundent victòria amb el 55,1 % dels vots vàlids.

Què va ocórrer perquè el fins llavors partit hegemònic de Bolívia i el que havia estat imbatible líder poguessen ser tombats d'aquesta manera? Com explicar una tornada de manera tan decisiva menys d'un any després? L'objectiu d'aquest article és analitzar els factors que van conduir Morales a la fracassada temptativa d'una quarta reelecció, els realineaments sociopolítics que van permetre que el MAS recuperés el poder en tan poc temps i les relacions internes tibants del partit i entre aquest i les bases socials, evidenciades durant el procés de selecció de candidats per a les eleccions regionals i municipals de març de 2021.

Per a això, analitzarem breument els orígens del MAS i les bases que van permetre que emergís a l'hegemonia política al país. Tot seguit, s'examinen les raons que

1 D'acord amb la Constitució, és possible ser elegit en primera una volta amb el 50 % + 1 dels vots vàlids o un mínim del 40 % dels vots vàlids i un avantatge mínim de 10 punts sobre el segon. El mateix s'aplica en les eleccions a governadors. Segons els resultats oficials, el 2019 Morales va obtenir el 47,08 % dels vots enfront del 36,51 % de Carlos Mesa.

en van permetre el derrocament després de les fallides eleccions de 2019. També s'analitzaran els impactes dels realineaments sociopolítics haguts després de la derrota en el referèndum constitucional de 2016 per a considerar com les conseqüències d'aquells, en interacció amb les resultats del govern Áñez, van permetre'n el retorn el 2020. Com a conclusió, l'article revisa les tensions internes del MAS i la superació de les eleccions regionals i municipals de 2021 per a indagar en les perspectives i desafiaments de futur.

SORGIMENT I ASCENS DEL MAS: BASES DE L'HEGEMONIA DE L'INSTRUMENT POLÍTIC

És ben conegut el procés d'ascens del MAS: des de la seua fundació com a instrument polític dels sindicats rurals el 1995 fins a arribar a la presidència de Bolívia el 2005. Des de la redemocratització, els sindicats rurals i les comunitats indígenes aglutinades sota la Confederació Sindical Única de Treballadors Camperols de Bolívia (CSUTCB) havien començat a discutir la creació d'un instrument polític propi que els pogués representar directament (Van Cott, 2007: 68). Amb els *cocaleros* del Chapare com a avantguarda més combativa, a causa de les polítiques d'erradicació forçada de la fulla de coca a la qual es veïen sotmesos, el 1995 es conforma l'Asamblea por la Soberanía de los Pueblos, que no aconsegueix superar les barreres burocràtiques per a registrar-se com a partit nacional i els obliga a aixopugar-se sota les sigles d'Izquierda Unida primer, i tot seguit les del MAS amb les quals finalment es queden. El 2002, participa per primera vegada sota aquestes sigles amb Evo Morales com a cap de llista per a la presidència i assoleix el segon lloc, amb 1,52 punts de diferència respecte del guanyador. En la que seria la seua segona candidatura presidencial, el 2005, les guanya amb un inèdit 53,74 % dels vots. Tot seguit, després d'un inici turbulent de la primera legislatura presidencial en què va haver d'enfrontar-se a les antigues elits polítiques desplaçades del poder nacional i atrinxerades als departaments orientals, el MAS esdevé prompte el centre de la política boliviana i es fa hegemònic dins del sistema a partir de la reelecció el 2009, amb el 64,22 % de vots.

Per a comprendre com va poder aconseguir aquest immens èxit en tan poc temps, cal tenir en compte que a Bolívia tradicionalment les organitzacions socials de base eren en molts sentits més importants que els mateixos partits polítics, eren una mena d'enllaç bàsic de la ciutadania entre els bolivians i l'Estat (Domingo, 2001; Tapia, 2009). Els efectes acumulats d'un bon grapat de processos truncats de la seua formació estatal, en què una bona part del territori quedava relegada a la perifèria i connectava l'Estat central mitjançant *proxy* a través de sindicats miners o rurals, autoritats comunitàries o un cabdill localment poderós i que d'aquesta manera operaven quasi com un proto-estat local en miniatura (Gray Molina, 2008), van deixar Bolívia en una situació d'estat feble amb una societat civil forta i autoorganitzada. El MAS, originat a partir de debats vius de la part rural d'aquesta societat i concebut com un instrument polític d'aquesta, va poder —pel seu model estructural en què les organitzacions de base són formalment considerades la part més important— recollir aquesta fortalesa en profit seu a partir de conseqüències no anticipades de reformes polítiques anteriors i de l'acceleració dels temps polítics per la conjuntura crítica de 2000-2005.

La Llei de participació popular de 1994, que finalment va fer arribar la política institucional a tots els racons rurals del país amb la creació de més de tres-cents municipis dotats per primera vegada d'un pressupost autònom (Zuazo, 2012), tot i haver estat dissenyada per l'MNR, que llavors hi governava, com un intent de recuperar i ampliar el seu propi prestigi polític, va acabar trencant els dics institucionals que mantenien la política nacional en mans d'elits polítiques tradicionals agrupades entorn de la troica MNR-MIR-ADN que s'alternava en la presidència des de 1985. Malgrat que en un primer moment els líders polítics locals (molts d'ells indígenes i/o de perfil plebeu), que, majoritàriament buscaven la intermediació de partits tradicionals i a través d'aquests arribar a les seues primeres administracions municipals i regidories, la frustració per l'absència de recursos, el poc suport efectivament prestat o la preocupació real demostrada per aquests amb els problemes locals va fer que molts cercaren,

en el cicle electoral següent, alternatives pròpies. I el MAS, que es beneficiava de l'organització *cocalera* i així podia conquerir les primeres municipalitats a la regió del Chapare, va ser la destinació de molts d'aquests (Postero, 2007: 143-144; Zuazo, 2009).

Ara bé, més que la recepció de líders individuals, el que més va contribuir a la fortalesa política del MAS va ser la capacitat que va tenir de rebre i incorporar les organitzacions socials de base en l'estructura interna. Des del seu nucli bàsic en les Federacions de Cocaleros de Cochabamba, el MAS s'expandeix radialment cap a la CSUTCB, la Federació Nacional de Dones Camperoles-Bartolina Sisa i la Confederació Sindical de Comunitats Interculturals de Bolívia (CSCIB) (Cunha Filho, 2018a: 134; Silva, 2017: 102), les quals han estat incorporades a la seua estructura organitzativa a través del que Anria i Cyr (2017: 1256) denominen *vincles intensius*, és a dir, la inclusió dels grups en la seua mateixa estructura directiva i llistes preferencials de candidats en els diferents nivells. Com que aquestes organitzacions cupulars tenen una àmplia inserció al llarg del país, això ha dotat el partit d'una envejable capacitat d'implantació territorial a tot Bolívia, un fet que es considera un dels principals avantatges competitius sobre les oposicions, com s'abordarà més avant. I aquesta manera de vinculació intensiva ha garantit a més una gran fortalesa de la coalició de govern en elevar els costos de defeció dels seus membres davant conjuntures de fricció amb eventuales polítiques de govern que van en contra dels objectius de l'entitat social. A més d'aquest nucli bàsic, el MAS també ha pogut acostar-se a altres importants organitzacions socials, com les indianistes Confederació de Pobles Indígenes de Bolívia (CIDOB) i el Consell Nacional d'Ayllus i Markas del Qullasuyu (CONAMAQ) o la Central Obrera Boliviana (COB) i la Federació de Cooperatives Mineres (Fencomin), encara que amb un grau més baix d'estructura orgànica i utilitzant una combinació d'ofertes de càrrecs i contingents electorals amb vincles extensius com la provisió de béns, el patronatge o les concessions dirigides a polítiques públiques específiques (Anria i Cyr, 2017: 1276) i eventualment entrant en dinàmiques

d'«intermediació contestatària d'interessos», és a dir, «interaccions rutinàries en les quals el govern proposa una política, les organitzacions del sector popular afectades protesten enèrgicament, es negocia i el govern acata els acords» (Mayorga, 2019b; també Molina, 2013; Silva, 2017: 96).

Tant els resultats de les eleccions nacionals del 2009 com els de les regionals i municipals de 2010 van confirmar l'estatus del MAS com a únic partit realment assentat i competitiu en tot el territori bolivià. D'altra banda, els diferents grups opositors van quedar fragmentats arreu dels racons regionals o merament municipals, sense capacitat de proposar una oferta programàtica coherent plenament nacionalitzada en contraposició al MAS, i no van poder mai superar aquesta situació. La nova situació marcada per l'arribada al poder del MAS i l'àmplia incorporació política de sectors populars que la segueixen (Anria i Cyr, 2017; Silva, 2017; Wolff, 2018) fan que esdevinga no només una transició profunda de les elits polítiques (Espinoza, 2014), sinó també la mort del sistema partidista anterior i la substitució de l'eix de disputa que el sostenia: es passa d'un eix basat en la segmentació esquerra-treball / dreta-capital a un altre de basat en el tall ètnic-rural / cosmopolita-urbà (Faguet, 2019: 207-208) al qual els partits tradicionals no han sabut respondre adequadament. Això situa el MAS en el centre de la política boliviana (Molina, 2010), en la mesura que estava capacitat per a arreplegar tant els orfes del costat esquerre de la segmentació anterior com tot el que va més enllà de les majories plebees i indígenes-camperoles del nou eix de disputa.

DE LES TENSIONS INTERNES A LES ELECCIONS DE 2019: DESGASTOS I FORTALESES

El llarg període de govern consecutiu² i les importants contradiccions entre el seu model econòmic que depenia de l'extractivisme i les diferents parts

2 El 21 d'octubre de 2015, Morales va superar Andrés de Santa Cruz (1829-1839) com a mandatari amb més temps consecutiu en la presidència.

de la seua base social van ocasionar tensions. A conseqüència del fort conflicte polític causat per l'aprovació de la nova Constitució i per les manifestacions dels governadors opositors durant el primer govern (2005-2010), els conflictes en el si del MAS i de l'Administració per divergències i interessos contraposats van poder ser continguts sense més efectes. Però després de la segona Administració (2010-2015), quan aquell conflicte ja no era una amenaça unificadora, i sobretot a partir de l'enfocament més productivista —incloent-hi un acord tàcit amb les elits agrícoles de Santa Cruz, amb l'acceptació d'algunes de les demandes a canvi de la seua retirada de la política de confrontació anterior (Cunha Filho, 2018b; Wolff, 2016)—, aquests conflictes interns prenguessen més impuls.

En paraules de Wolff, el model que va posar en marxa el MAS podria definir-se com «una agenda neodesenvolupista, que es caracteritza per un augment significatiu del paper de l'Estat i un èmfasi en la inclusió social, però que s'assenta sobre un sector pròsper de *commodities*, incloent-hi l'agroindústria de gestió privada» (2019: 114). Aquest model va permetre, una vegada resolt el conflicte regional del primer govern, la generació d'una dinàmica de contactes amb les elits de l'agronegoci que va resultar en una mútua conciliació. A més de l'economia accelerada i la millora de les infraestructures amb l'increment de la inversió pública en el sector que els beneficiava, les elits agràries van obtenir concessions en temes com l'increment de la frontera agrícola per damunt d'àrees anteriorment protegides i la virtual paralització del procés de reforma agrària al país amb l'augment en el lapse de verificació de la funció economicosocial de la terra. El govern, per la seua banda, es beneficiava amb la fi de l'oposició empresarial oberta i del manteniment de les exportacions agrícoles que ajudaven a mantenir la mateixa inversió pública i les polítiques d'inclusió social. Aquesta necessitat de recursos també va fer que fossen més intenses les inversions en hidrocarburs i mineria i que es relativitzessen les proteccions ambientals corresponents amb els conseqüents i coneguts impactes derivats.

La contradicció entre un govern que s'erigeix com dels pobles indígenes i els moviments socials, però que depèn econòmicament de l'extractivisme i l'agronegoci va generar friccions internes en la coalició social que conformava el MAS, de les quals la més notòria és l'incident del TIPNIS el 2011. Els intents del govern per construir una carretera entre Villa Tunari i San Ignacio de Moxos, que travessaria l'àrea protegida d'aquell territori indígena sense haver dut a terme la preceptiva consulta prèvia que hi preceptua la Constitució, van desencadenar una marxa indígena organitzada per la CIDOB que va patir el bloqueig camperol i la repressió estatal abans d'arribar a La Paz amb un ampli suport popular (Hirsch, 2019; Rossell, 2012). L'episodi va representar una mena de «pèrdua de la innocència» en la imatge del govern i va marcar la consolidació d'un progressiu allunyament entre el MAS i les indianistes CIDOB i CONAMAQ,³ que donaria com a resultat diferents intents del partit de controlar aquestes entitats i la seua escissió pràctica en segments oficialistes i opositors (Cunha Filho, 2018a; McNelly, 2020; Silva, 2017). No seria l'únic cas de dissidències —però les oposicions van continuar dividides regionalment i es van mostrar incapaces d'articular un discurs opositor d'abast nacional—, ni tampoc d'incorporar orgànicament les entitats de base que es desprenien del MAS, així que Morales aconseguiria fàcilment una nova reelecció el 2014, amb un 61,36 % dels vots, en el que, d'acord amb la Constitució, hauria de ser la seua última candidatura (Cunha Filho, 2018a).

Però tot i haver rebutjat, durant i després de la campanya, la possibilitat de cercar una nova habilitació, la qüestió successòria prompte assumiria un espai de centralitat en l'agenda del govern (Welp i Lissidini, 2016: 173). Aprofitant la majoria parlamentària, el MAS aprovaria a la fi del primer any del nou mandat una esmena constitucional que habilitava Morales per a una nova candidatura presidencial. Però en el referèndum de ratificació, l'esmena seria rebutjada el 21 de febrer del 2016 amb un 51,3 % dels vots

³ A més de grups ambientalistes urbans.

pel «no». Aquesta seria la primera derrota electoral del govern. Encara que els resultats van ser reconeguts i acceptats com a vàlids prompte, això no va implicar el tancament de les possibilitats d'una nova reelecció, ja que prompte el govern i el MAS tornarien a intentar obrir la porta a la reelecció de Morales com un fet i una necessitat que caldria cercar la manera de viabilitzar (Mayorga, 2019b: 138-141).

El tema era justificat pel president com una imposició dels moviments socials i les agrupacions populars i l'única manera de mantenir en vigència el que s'havia batejat com el «procés de canvi». Entre les opcions que es van posar damunt la taula, es va decidir arribar davant el TCP la incompatibilitat del límit per a la reelecció amb la Convenció Americana de Drets Humans que declara el dret a la participació política com un dels drets humans fonamentals, argument que, el novembre de 2017,⁴ va acceptar el Tribunal, que anul·laria en la pràctica els articles 156, 168, 285.II i 288 de la CPE i, per tant, habilitava la possibilitat de reeleccions successives a tots els càrrecs electius bolivians.

Un dels principals efectes polítics de la insistència malgrat la derrota en el referèndum va ser, finalment, generar entre les oposicions un discurs aglutinador amb el qual contraposar-se al govern, al·ludint a la violació constitucional que suposaria la nova presentació de la candidatura de Morales. Això mateix els va dotar d'un discurs electoral basat en la defensa de la Constitució i la democràcia (Mayorga, 2019a). Aquest discurs va tenir més adhesió i efecte entre les classes urbanes mitjanes i altes (Molina, 2018), però va obrir un flanc vulnerable en un govern que fins al referèndum sempre havia mantingut la fortalesa de la seua legitimitat en la majoria socioelectoral amb què comptava.

Però cal detenir-nos una mica en la consideració del perquè de l'abast social limitat de les acusacions de violació democràtica. Aquesta carta la jugaven les

oposicions des del principi mateix de l'arribada del MAS al poder el 2006, sense molt d'èxit i basant-se en acusacions de suposades instrumentalitzacions de la Justícia, persecució a opositors, absència d'*accountability* institucional o desnivell de les regles de competència electoral que perjudicarien els opositors, entre altres. És cert que aquestes crítiques tenen un reflex en la realitat i un ressò en els debats acadèmics contemporanis sobre l'evolució del règim polític bolivià,⁵ però també ho és que tenen un punt cec comú: el no reconeixement de la magnitud de la incorporació política de sectors abans subalterns duta a terme des de 2006 i els efectes continuats sobre la democràcia boliviana realment existent (Wolff, 2018). Aquests efectes són literalment visibles, per exemple, en la composició del Parlament (Zegada i Komadina, 2014) i en la renovació de la burocràcia pública (Soruco Sologuren et al., 2014). Bé que aquesta incorporació s'ha fet de manera desigual,⁶ la magnitud dels efectes sobre els sectors beneficiats no s'ha de passar per alt.

Per a molts bolivians, en gran manera anteriorment exclosos del sistema polític i localitzats en el costat etnicorural de la nova segmentació predominant de disputa (Faguet, 2019), per més violacions democràtiques que les oposicions denunciaren, la percepció personal era —ans al contrari— la d'una democratització social en curs i la seua inclusió en el sistema a través directament o indirectament del MAS. Un fet que els principals indicadors democràtics són simplement incapaços de detectar (Wolff, 2018). De la mateixa manera, per a les oposicions, la denúncia democràtica en contra del MAS va continuar sent en gran manera «un discurs autoreferencial, per a ser ovacionat als salons, un fet que li genera greus dificultats per a convertir la major legitimitat democràtica actual que ara per ara té en una majoria operativa»

4 Sentència 0084/2017.

5 Per exemple, vegeu Cameron (2018) i Sánchez-Sibony (2021)..

6 L'accés i la influència de CSUTCB/Bartolinas/CSCIB —nucli dur del MAS— és més directe i profund que en el cas d'altres grups que, no obstant això, també se n'han beneficiat d'alguna manera (Wolff, 2018: 700).

(Molina, 2018: 13) per no connectar realment amb la majoria del poble. És una dinàmica semblant, per exemple, a la generada a l'Argentina postperonista, quan una bona part dels antiperonistes considerava que n'hi hauria prou amb denunciar les violacions del règim perquè tots es convertissin a la seua posició, sense adonar-se de la magnitud de les transformacions realment dutes a terme en favor dels treballadors que els generava una forta i indestructible identificació amb el peronisme (Cavarozzi, 1986).

A Bolívia, de la mateixa manera, una part important de la població està poc afectada per aquesta denúncia democràtica tan clara en els circuits urbans i entre la intel·lectualitat i, per contra, se sent identificada amb el MAS i/o Morales. Segons els càlculs de l'expert en opinió pública bolivià Julio Córdova (apud Molina, 2018: 12-13), hi hauria dos pols de més o menys un 35 % cadascun que està a favor o en contra respectivament de Morales i la seua agrupació, i el 30 % restant oscil·laria en més o menys dues meitats: una d'electors enutjats amb el president o el govern, però no plenament identificada amb les oposicions i que podria tornar a votar el MAS; i una altra meitat que encara el secunda, però pels desgats acumulats ja no ho fa tan intensament, i que podria inclinar-se per les oposicions.

Entre la decisió del TCP i les eleccions de 2019, va haver-hi intents per part de les oposicions d'impugnar la candidatura de Morales, siga per mitjà de manifestacions al carrer i protestes en les xarxes socials, siga apel·lant a l'Òrgan Electoral Plurinacional (OEP) perquè no la validés, o a òrgans internacionals com l'OEA perquè es pronunciés sobre el fet. Però sense la necessària força social o institucional per aconseguir els seus objectius, va acabar per presentar-se als comicis, encara que com una força dividida en diverses candidatures i acusant des del principi de la possibilitat de frau electoral o desconeixement dels resultats pel govern en cas que no els fossen favorables.

L'efecte de la divisió dels opositors en vuit candidatures —de les quals al principi les de l'expresident Carlos Mesa (Comunidad Ciudadana-CC) i les del

senador Óscar Ortiz (Bolívia Dice No) figuraven com les principals— donava possibilitats de victòria en una primera volta a Morales malgrat tot l'afebliment patit. Atés que la CPE admet la victòria per majoria qualificada⁷ i el MAS partiria d'un vot segur del 35 % de l'electorat, la dispersió del vot opositor entre molts contrincants creava un escenari diferent de la polarització del referèndum. I les enquestes electorals difoses fins al final presentaven precisament aquesta atmosfera d'incertesa en què, a conseqüència dels marges d'error i la tradicional subestimació del vot rural en les enquestes, tant era possible la reelecció en una primera volta com un inèdit balotatge (elecció a doble volta) entre Morales i Mesa, en què aquest últim apareixeria com a favorit.

Malgrat el clima de desconfiança, les eleccions van transcórrer sense incidents. Però tot va canviar quan la nit del diumenge de votació l'OEP va anunciar la suspensió del recompte ràpid de vots, quan els resultats anunciaven un 45,71 % de vots a favor de Morales enfront d'un 37,84 % per a Mesa, en un 83,8 % de l'escrutini total. Això va ser el detonador de l'inici de les protestes contra el que denunciaven com a frau i que es van estendre pels principals centres urbans els dies següents. La conjuntura es va radicalitzar gradualment i es va decantar notablement cap a la dreta, amb una tornada dels comitès cívics a la prominència política i l'ascens de figures de forta retòrica cristiana i messiànica com el *cruceño* Luis Fernando Camacho, que es va elevar amb un lideratge simbòlic en uns carrers en plena revolta. Semblava que per moments eclipsava la figura mateixa del candidat Mesa com a líder del procés en curs.

La resta ja és conegut: el govern demana una auditoria electoral a l'OEA i es compromet a acatar-ne els resultats, la població revoltada no deixa els carrers —en un determinat moment s'amotinen policies de Cochabamba (després imitats per altres departaments)—, i el 10 de novembre, amb la difusió dels resultats preliminars de l'auditoria que apunten indicis de

7 Vegeu la nota 1.

frau i després del «suggeriment» de l'Estat Major de les Forces Armades, Morales hi renunciaria. Davant la renúncia conjunta de les directives de diputats i del Senat, seria substituït per la llavors segona vicepresidenta del Senat, Jeanine Áñez, que assumiria la presidència reproduint el to reaccionari i religiós que mostrava en l'esfera pública. No és la intenció d'aquest article avaluar detalladament les acusacions de frau electoral o de colp d'estat al·ludides pels dos costats enfrontats en el conflicte, encara que totes dues aparentment troben elements de veracitat sense que això signifiqui la cancel·lació de l'una o de l'altra.⁸ Però més enllà de qualsevol discussió, l'atmosfera final del procés i l'arrasador inici del govern que havia de ser transitori fins a convocar noves eleccions el març de 2020 —però que avançava amb força repressiva contra tot aquell que hagués estat associat al MAS i que canviava abruptament direccions estratègiques de govern— semblaven indicar que sorgiria un nou bloc en el poder amb perspectives duradores (Molina, 2020b). I, no obstant això, l'octubre de 2020, un any després de tot, el MAS eixiria elegit en primera volta amb el binomi Arce/Choquehuanca i el 55,11 % dels vots vàlids (vegeu la Taula 1). Què ha passat?

8 Wolff (2020) fa una anàlisi detallada de l'auditoria de l'OEA i de l'informe electoral de la UE (que també hauria apuntat algunes possibilitats de frau electoral), a més d'estudis sorgits posteriorment a aquests i que van intentar negar o confirmar la veracitat de les acusacions. Ell conclou que hi ha marge de dubte suficient com per a afirmar terminantment que va haver-hi o no va haver-hi frau, però que la gravetat d'alguns indicis apuntats sí que obrin la porta a un cert recel. Respecte a si la transició configura o no un colp d'estat, per a J. L. Andía, el procés podria ser vist com «una transició escassament constitucional [...] i també un "colp d'estat tou", que [...] implica una successió dins d'una certa legalitat tolerable» (2020: 101), i encara que algunes de les seues característiques podrien indicar l'ocurrència d'una mena de (contra)revolució (Molina, 2019), la intervenció final del comandant de les forces armades fa que Levitsky i Murillo (2020), o fins i tot autors bastant crítics que veuen l'autoritarisme del MAS com Sánchez-Sibony (2021), no dubten a classificar-lo com un colp.

Taula 1 Eleccions nacionals 2020

	% vots vàlids
Luis Arce (MAS)	55,11
Carlos Mesa (CC)	28,83
Luis Fernando Camacho (Creemos)	14
Chi Hyun Chung (FPV)	1,55
Feliciano Mamani (PAN-BOL)	0,52

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>. Consultat el 27 d'octubre de 2021.

EL RETORN DEL MAS I LES PERSPECTIVES DE FUTUR

Després dels primers dies caòtics, la «pacificació» del país *manu militari*⁹ posada en marxa per Áñez semblava justificar l'anàlisi esmentada segons la qual s'estaria gestant un nou bloc de poder reaccionari «conformat per les forces militars i policials, la Justícia, els mitjans de comunicació, les universitats i les organitzacions i institucions de les classes mitjanes i altes», i al voltant del qual s'articulaven els líders de les dretes partidàries de velles i noves soques (Molina, 2020b: 6-7; Soverain i Exeni Rodríguez, 2020). Però aquest nou bloc de poder en formació va començar a descompondre's amb l'anunci de la presidenta, el

9 Vegeu Méndez et al. (2021).

24 de gener del 2021, que concorreria a la reelecció. Això va provocar un trencament i un reagrupament en les aliances entre els diversos sectors anti-MAS que s'havien aglutinat sota la seua presidència. Per exemple, els grups polítics de l'alcalde de La Paz, Luis Revilla (SOL.Bo), i de l'empresari Doria Medina (UN) van deixar l'aliança que havia postulat la candidatura de Mesa i van anunciar el seu suport a la reelecció d'Áñez,¹⁰ cosa que va generar crítiques de Mesa, que acusava Áñez d'excedir-se en el paper d'interinitat que li corresponia.¹¹ El mateix dirien el líder del Comité Cívic de Santa Cruz, L. F. Camacho, i l'expresident Tuto Quiroga. Els tres es presentarien com a candidats a la presidència, demostrant una vegada més la situació centrífuga encara no superada de les oposicions al MAS al país.¹²

D'altra banda, aquest mateix caràcter reaccionari, que a més de la repressió i la persecució judicial¹³ també intentava revertir com més prompte millor el màxim de directrius polítiques anteriors, fins i tot les simbòliques —que en la seua manera de comunicar utilitzava expressions denotatives de racisme i discriminació per a tractar als seus adversaris («salvatges», «hordes camperoles», etc.)—,¹⁴ va provocar una certa reacció i una aglutinació del que *grosso modo* es podria denominar la base social del MAS. Fins i tot destacats dissidents que s'havien allunyat del partit des de feia molts anys com Román Loayza o rivals històrics com el líder indianista Felipe Quispe, aquell any, van

confluir en la percepció que, més enllà de les crítiques que tenien cap al partit o cap a Morales, la naturalesa del govern Áñez representava un risc real per a les conquestes acumulades pel món indígena i camperol i que fer costat tàcticament al MAS en les presidencials seria l'única manera de resistir-hi.¹⁵

La recuperació del poder de convocatòria del MAS es va fer palesa davant les postergacions continuades de la data de les eleccions per la pandèmia de la COVID-19 (Molina, 2020c). En un primer moment previstes per al març de 2020, la jornada es va endarrerir sense data definida i a penes ratificada per la presidència després de fortes jornades de protestes i bloquejos a l'agost, quan finalment es van confirmar per a l'octubre. Però ací cal detenir-se una mica en els funcionaments interns del mateix MAS, en l'evolució del paper i el pes relatiu de Morales davant aquests a mesura que transcorrien els anys dels seus governs i en els impactes que la victòria de 2020 podrien representar sobre aquestes dinàmiques.

Com a líder màxim del nucli central de composició del partit,¹⁶ el paper de lideratge de Morales mai no va ser qüestionat seriosament, però la construcció del seu paper simbòlic davant el «procés de canvi» sí que va patir mutacions importants amb el pas del temps. Si de bon començament ell apareixia com un líder més, un més entre d'altres que hi havia en el poble bolivià, a poc a poc la seua figura va passar a ser construïda com la d'un líder imprescindible i sense el qual estaria amenaçat tot el procés.¹⁷ En el si del MAS, Evo era la figura frontissa que permetia la contradictòria aglutinació social que formava el MAS i que arbitrava en darrera instància els eventuais conflictes interns basant-se en

10 *PáginaSiete*, consultat el 25 de gener de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/1/25/jeanine-anez-lanza-su-candidatura-va-con-exaliados-de-carlos-mesa-244569.html>

11 *PáginaSiete*, consultat el 25 de gener de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/1/25/mesa-anez-comete-una-gran-equivocacion-244585.html>

12 *PáginaSiete*, consultat el 3 de febrer de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/2/3/ocho-frentes-inscribieron-sus-candidatos-ante-el-tse-245502.html>. En la recta final de la disputa, no obstant això, tant Tuto Quiroga com la mateixa Jeanine Áñez retirarien les candidatures a causa de les baixes xifres que els auguraven les enquestes.

13 Vegeu Molina (2020c: 8) per a una descripció de l'amplitud de la persecució judicial.

14 Vegeu Molina (2020a).

15 *PáginaSiete*, consultat el 2 de març de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/3/2/mas-llama-al-mallku-otros-disidentes-para-fortalecer-el-partido-248296.html> i <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/10/20/choquehuanca-murillo-claves-para-entender-el-triunfo-de-arce-272160.html>

16 Els *cocaleros* del Chapare

17 *PáginaSiete*, consultat el 8 de gener de 2018 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2018/1/8/garca-asegura-perder-sera-suicidio-politico-165779.html>

la seua legitimitat al principi incontestable (Do Alto i Stefanoni, 2010; Molina, 2020c). A més d'això, el pes dels seus èxits electorals continuats posava en dubte, tant per a seguidors com per a detractors, si el MAS podria continuar guanyant sense ell com a candidat.

No obstant això, la incontestable victòria electoral d'Arce va demostrar, d'una banda, que més enllà de Morales, l'estructura de partit del MAS sí que era capaç de guanyar al país i, de l'altra, que sense menysprear el pes i la influència del líder històric, la seua imprescindibilitat era un mite. La comparació entre els resultats del 2019 i els del 2020, d'una banda, i els del referèndum del 2016, de l'altra (vegeu la Taula 2), és una mostra que la seua forçada candidatura a la reelecció va representar més un llast que un avantatge, i contrafactuament un suggeriment que indicava que el partit hauria guanyat amb un altre binomi.

De tota manera, el retorn apoteòsic de Morales al país tot travessant la frontera argentina i rebut per multituds en caravana que l'acompanyaven cap a la seua base electoral al Chapare¹⁸ encara enmig de la pandèmia va despertar suspicàcies i el temor que ell podria convertir-se en l'eminència grisa del règim des de la seua posició com a president del MAS. Tots aquests rumors sempre havien estat presents durant la campanya, tot i que el candidat Arce els havia negats, però cal recordar que la seua candidatura havia estat el fruit de la intervenció de Morales des de l'exili sobre la decisió de les bases del MAS per presentar el binomi Choquehuanca-Andrónico Rodríguez.¹⁹ Morales hi va intervenir apuntalant el binomi Arce-Rodríguez i, malgrat les resistències internes, es va aprovar com una solució intermèdia davant el binomi Arce-Choquehuanca (Molina, 2020c: 11).

18 *PáginaSiete*, consultat el 10 de novembre de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/11/10/morales-avanza-al-chapare-con-discursos-triunfalistas-274412.html>

19 *PáginaSiete*, consultat el 17 de gener de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/1/17/binomio-choquehuanca-andronico-provoca-tensiones-en-el-mas-243782.html>

Taula 2 Comparació dels resultats electorals, 2016, 2019 i 2020, en punts del total de vots vàlids*

	2016a	2019b	2020b
Nacional i exterior	48,7	47,08	55,11
Chuquisaca	44,17	42,35	49,06
La Paz	55,83	53,16	68,36
Cochabamba	54,89	57,52	65,9
Oruro	52,03	48,08	62,94
Potosí	46,74	49,35	57,61
Tarija	39,88	40,2	41,62
Santa Cruz	39,56	34,76	36,21
Beni	39,28	34,93	34,72
Pando	46,02	44,29	45,8

*: les negretes indiquen la primera majoria

^a: els vots pel sí en el referèndum.

^b: els vots pel MAS en les presidencials.

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>. Consultat el 27 d'octubre de 2021.

Algunes d'aquestes friccions van tornar a l'hora de fer la selecció de candidats a les regionals i municipals de març de 2021, però aquesta vegada amb conseqüències més importants. Morales, oficialment el cap de les campanyes, va tornar a intervenir en els processos de selecció de candidatures en algunes places, en què va imposar candidats més acostats a ell per davant de noms preferits per les bases del partit. Però tot al contrari del que havia ocorregut en altres ocasions, la seua decisió no va ser acceptada com la final i sense contestació, i molts dels candidats preterits en la selecció van optar per entrar en candidatures amb altres sigles en les quals van resultar elegits.²⁰ El cas més important i representatiu sens dubte és el d'Eva

Copa, que durant l'interinatge d'Áñez va ocupar la presidència del Senat va obtenir una rellevància important, però en ser rebutjada com a candidata a l'alcaldia d'El Alto malgrat l'aclamació de les bases, va ser candidata de l'agrupació Jallalla i hi va eixir elegida amb el 66,8 % dels vots. De la mateixa manera, davant de candidats preferits per les bases, però preterits per Morales, el partit també perdria les alcaldies de capitals com Trinidad i Cobija i els governs departamentals de Beni i Pando.²¹

20 *PáginaSiete*, consultat el 5 de gener de 2021 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2021/1/5/candidaturas-ademas-de-el-alto-el-mas-se-fracturo-en-pando-potosi-280124.html>

21 Respectivament amb Cristian Cámara, Ana Lucía Reis, Alejandro Unzueta i Régis Richter (MTS). També a Chuquisaca, el MAS va perdre a favor d'un exmembre preterit per Morales, però en el cas de Damián Condori (CST), el seu allunyament es va esdevenir ja en les regionals i municipals del 2015, quan va arribar la segona volta, però va acabar desqualificat per una maniobra judicial. Vegeu les taules 3 i 4.

Taula 3 Governadors departamentals, eleccions regionals i municipals 2021*

Departament	Governador electe	% de vots vàlids - primera volta	% de vots vàlids - segona volta
Chuquisaca	Damián Condori (CST)	45,62	57,32
La Paz	Santos Quispe (Jallalla)	25,18	55,23
Cochabamba	Humberto Sánchez (MAS)	57,44	-
Oruro	Johnny Vedia (MAS)	46,31	-
Potosí	Johnny Maman (MAS)	44,05	-
Tarija	Óscar Montes (Unidos)	38,05	54,44
Santa Cruz	Luis Fernando Camacho (Creemos)	55,64	-
Beni	Alejandro Unzueta (MTS)	41,79	-
Pando	Régis Richter (MTS)	39,07	54,69

*: les negretes indiquen victòria electoral.

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>. Consultat el 27 d'octubre de 2021

Taula 4 Capitals departamentals + El Alto, eleccions regionals i municipals de 2021*

Municipi	Alcalde electe	% de vots vàlids
Sucre	Enrique Leaño (MAS)	33,26
La Paz	Iván Arias (PBCSP)	49,52
El Alto	Eva Copa (Jallalla)	68,7
Cochabamba	Manfred Reyes Villa (Súmate)	55,63
Oruro	Adhemar Wilcarani (MAS)	39,52
Potosí	Johnny Laly (MCP)	37,46
Tarija	Johnny Torres (Unidos)	53,68
Santa Cruz de la Sierra	Johnny Fernández (UCS)	35,41
Trinidad	Christian Cámara (MTS)	28,48
Cobija	Ana Lucía Reis (MTS)	44,64

*: no hi ha segona volta en les eleccions municipals.

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>.

Consultat el 27 d'octubre de 2021.

A TALL DE CONCLUSIÓ

Encara que el MAS haja estat l'agrupació que individualment més alcaldies (240 de 336 municipis) o governacions ha guanyat i que continue sent el partit millor implantat territorialment a Bolívia i que pot competir en tots els departaments, els resultats van quedar innegablement per davall de les expectatives, en conquerir només dues capitals departamentals i tres departaments. Això representa una derrota sobretot personal per a Morales, ja que va ser la seua pròpia intervenció la que va provocar la pèrdua de bastions polítics.

D'altra banda, les oposicions continuen molt fragmentades regionalment. Tarija i Santa Cruz continuen governades per nous actors de la vella dreta política, amb Óscar Montes (Unidos) i Camacho (Creemos) al capdavant respectivament. En el cas de Santa Cruz de la Sierra, Camacho va confirmar el seu ascens com a líder més destacat del pol de la dreta i la seua hegemonia a Santa Cruz, que a més torna a ser l'avantguarda opositora al govern nacional. D'altra banda, l'expresident Mesa —malgrat haver quedat en segon lloc i que la seua aliança haja guanyat la segona bancada legislativa més majoritària— va

demostrar les seues dificultats per a assumir el paper de lideratge en no aconseguir que l'agrupació que encapçalava pogués presentar candidats en moltes places ni de bon tros conquerir cap govern departamental o municipal important.

Però la novetat de la conjuntura és que els principals competidors en una gran part de la resta del país al capdavant s'han inserit plenament en el mateix costat que el MAS de la nova segmentació descrita per Faguet (2019). El Movimiento Tercer Sistema (MTS), fundat per l'exministre d'Educació Félix Patzi amb fortes arrels indianistes, va saber posicionar-se per a rebre nous dissidents del MAS i va consolidar posicions al nord amb els governs de Pando i Beni, a més de les seues respectives capitals i vuit municipis més distribuïts entre Chuquisaca, La Paz, Cochabamba i Oruro. De la mateixa manera, tot i que encara limitada a La Paz, l'agrupació Jallalla havia estat ocupada pel líder indianista Felipe Quispe, el qual va morir durant la campanya i va ser substituït com a candidat pel fill, Santos Quispe, que finalment va guanyar. La seua organització va conquerir, a més del departament El Alto, tres municipis més en aquest departament.

Encara que tradicionalment les regionals i les municipals hagen estat més difícils que les presidencials per

al partit i que sens dubte és encara massa prompte per a avaluar fins a quin punt aquests nous actors que li disputen el mateix espai podran constituir-se en una alternativa competitiva de cara a la presidència, aparentment el MAS està ara per ara davant el desafiament de renovar-se internament i permetre l'ascens de nous lideratges. Els cleவில் generats en el mite de la invencibilitat i imprescindibilitat de Morales han fet, segons sembla, més difícil centralitzar-ho tot a les seues mans i menys costós per als dissidents resistir imposicions. Però malgrat que ja hagen sorgit veus internes que demanen la renovació, el nucli d'Evo dins del partit no ha fet mostra de deixar la direcció del partit, per la qual cosa s'anuncien possibles tensions internes. Podrà el MAS renovar-se i continuar com a partit hegemònic en el sistema polític bolivià o, com l'MNR postrevolucionari, tindrà en les contradiccions internes el flanc per on li podran contestar els competidors? Les regionals i les municipals van demostrar la fi del monopoli del MAS sobre la representació rural/indígena o es tracta d'un fenomen transitori? Aquest és, ara com ara, l'escenari polític a Bolívia, i caldrà seguir de prop també els rumbos del regionalisme opositor *cruceño* i si aquest podrà, fet i fet, ser capaç de constituir-se com un competidor nacional o si continuaran les tendències atomístiques de les oposicions com ha estat la regla fins al moment.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Andia, J. L. (2020). Elecciones y gobierno de transición. En F. Mayorga (ed.), *Crisis y cambio político en Bolivia. Octubre y noviembre de 2019 en Bolivia: La democracia en una encrucijada* (p. 79-109). CESU-UMSS/Oxfam.
- Anria, S., i Cyr, J. (2017). Inside Revolutionary Parties: Coalition-Building and Maintenance in Reformist Bolivia. *Comparative Political Studies*, 50(9), 1255-1287. <https://doi.org/10.1177/0010414016666860>
- Cameron, M. A. (2018). Making Sense of Competitive Authoritarianism: Lessons from the Andes. *Latin American Politics and Society*, 60(02), 1-22. <https://doi.org/10.1017/lap.2018.3>
- Cavarozzi, M. (1986). Political Cycles in Argentina since 1955. En G. O'Donnell, P. C. Schmitter, i L. Whitehead (ed.), *Transitions from Authoritarian Rule: Latin America* (vol. 2, p. 19-48). Johns Hopkins University Press.
- Cunha Filho, C. M. (2018a). Dilemmas of Contemporary Political Representation in Bolivia: Social Movements, Party, and State in Plurinational Times. En A. Albala (ed.), *Civil society and political representation in Latin America (2010-2015): Towards a divorce between social movements and political parties?* (p. 131-147). Springer.
- Cunha Filho, C. M. (2018b). Do confronto à cooptação? As tensas relações entre empresariado e governo Evo Morales, na Bolívia. En F. Cimini, J. V. Bachiller Cabria, i R. R. M. da Silva (ed.), *Elites empresariais, estado e mercado na América Latina* (p. 132-151). FACE/UFGM.
- Do Alto, H., i Stefanoni, P. (2010). El MAS: las ambivalencias de la democracia corporativa. En L. A. García Orellana, i F. García Yapur (ed.), *Mutaciones del Campo Político en Bolivia* (p. 303-363). PNUD-Bolívia.
- Domingo, P. (2001). Party Politics, Intermediation and Representation. En J. Crabtree, i L. Whitehead (ed.), *Towards Democratic Viability: The Bolivian Experience* (p. 141-159). PalgraveMacmillan.
- Espinoza, F. (2014). *Bolivia: La circulación de sus élites* (2006-2014). El País.
- Faguet, J.-P. (2019). Revolution from Below: Cleavage Displacement and the Collapse of Elite Politics in Bolivia. *Politics & Society*, 47(2), 205-250. <https://doi.org/10.1177/0032329219845944>
- Gray Molina, G. (2008). State-Society Relations in Bolivia: The Strength of Weakness. En J. Crabtree, i L. Whitehead (ed.), *Unresolved Tensions: Bolivia Past and Present* (p. 109-124). Pittsburgh University Press.
- Hirsch, C. (2019). Between resistance and negotiation: Indigenous organisations and the Bolivian State in the case of TIPNIS. *The Journal of Peasant Studies*, 46(4), 811-830. <https://doi.org/10.1080/03066150.2017.1394846>
- Levitsky, S., i Murillo, M. V. (2020). La tentación militar en América Latina. *Nueva Sociedad*, 285, 4-11.
- Mayorga, F. (2019a). *Antes y después del referendo: Política y democracia en el estado plurinacional*. CESU-UMSS.
- Mayorga, F. (2019b). *Mandato y contingencia: Estilo de gobierno de Evo Morales* (1a ed.). Friedrich Ebert Stiftung/CESU-UMSS/Editorial3600.
- McNelly, A. (2020). The Incorporation of Social Organizations under the MAS in Bolivia. *Latin American Perspectives*, 47(4), 76-95. <https://doi.org/10.1177/0094582X20918556>
- Méndez, J., Burger, J., Correa, M., Weichert, M., i Tappatá, P. (2021). *Informe sobre los hechos de violencia y vulneración de los derechos humanos ocurridos entre el 1 de septiembre y el 31 de diciembre de 2019* (GIEI Bolivia). Grupo Interdisciplinario de Expertos Independientes Bolivia.
- Molina, F. (2010). El MAS en el centro de la política boliviana. En L. A. García Orellana, i F. García Yapur (ed.), *Mutaciones del campo político en Bolivia* (p. 241-301). PNUD-Bolívia.
- Molina, F. (2013). ¿Por qué Evo Morales sigue siendo popular? Las fortalezas del MAS en la construcción de un nuevo orden. *Nueva Sociedad*, 245, 4-14.
- Molina, F. (2018). Tendencias socioelectorales en la Bolivia del caudillismo. *Nueva Sociedad*, 273, 4-13.
- Molina, F. (2019). Bolivia: ¿Golpe o (contra)revolución? *Nueva Sociedad*, edición web. <http://nuso.org/articulo/bolivia-golpe-o-contrarevolucion/>
- Molina, F. (2020a). La rebelión de los blancos: Causas raciales de la caída de Evo Morales. En F. Mayorga (ed.), *Crisis y cambio político en Bolivia. Octubre y noviembre de 2019 en Bolivia: La democracia en una encrucijada* (p. 141-162). CESU-UMSS/Oxfam.
- Molina, F. (2020b). Bolivia: Un nuevo bloque de poder. *Nueva Sociedad*, edición web. <http://nuso.org/articulo/Bolivia-derecha-Evo-Morales/>
- Molina, F. (2020c). ¿A dónde conducirá la crisis boliviana? Elecciones y reconfiguraciones políticas. *Nueva Sociedad*, 288, 4-14.
- Postero, N. (2007). *Now We Are Citizens: Indigenous Politics in Postmulticultural Bolivia*. Stanford University Press.

- Rossell, P. (2012). 2011: ¿El parteguas del evismo? Bolivia después del conflicto del Tipnis. *Nueva Sociedad*, 237, 4-16.
- Sánchez-Sibony, O. (2021). Competitive Authoritarianism in Morales's Bolivia: Skewing Arenas of Competition. *Latin American Politics and Society*, 63(1), 118-144. <https://doi.org/10.1017/lap.2020.35>
- Silva, E. (2017). Reorganizing Popular Sector Incorporation: Propositions from Bolivia, Ecuador, and Venezuela. *Politics & Society*, 45(1), 91-122. <https://doi.org/10.1177/0032329216683166>
- Soruco Sologuren, X., Franco Pinto, D., i Durán Azurduy, M. (2014). *Composición social del Estado plurinacional: Hacia la descolonización de la burocracia*. CIS.
- Souverein, J., i Exeni Rodríguez, J. L. (ed.). (2020). *Nuevo mapa de actores en Bolivia: Crisis, polarización e incertidumbre (2019-2020)*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Tapia, L. (2009). *La coyuntura de la autonomía relativa del estado*. Muela del Diablo Editores.
- Van Cott, D. L. (2007). *From Movements to Parties in Latin America: The Evolution of Ethnic Politics*. Cambridge University Press.
- Welp, Y., i Lissidini, A. (2016). Democracia directa, poder y contrapoder: Análisis del referendo del 21 de febrero de 2016 en Bolivia. *Bolivian Studies Journal/Revista de Estudios Bolivianos*, 22, 162-190. <https://doi.org/10.5195/bsj.2016.157>
- Wolff, J. (2016). Business Power and the Politics of Postneoliberalism: Relations Between Governments and Economic Elites in Bolivia and Ecuador. *Latin American Politics and Society*, 58(2), 124-147. <https://doi.org/10.1111/j.1548-2456.2016.00313.x>
- Wolff, J. (2018). Political incorporation in measures of democracy: A missing dimension (and the case of Bolivia). *Democratization*, 25(4), 692-708. <https://doi.org/10.1080/13510347.2017.1417392>
- Wolff, J. (2019). The political economy of post-neoliberalism in Bolivia: Policies, elites, and the MAS government. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 0(108), 109. <https://doi.org/10.32992/erlacs.10468>
- Wolff, J. (2020). The Turbulent End of an Era in Bolivia: Contested Elections, the Ouster of Evo Morales, and the Beginning of a Transition Towards an Uncertain Future. *Revista de Ciencia Política*. <https://doi.org/10.4067/S0718-090X2020005000105>
- Zegada, M. T., i Komadina, J. (2014). *El espejo de la sociedad: Poder y representación en Bolivia*. Plural Editores.
- Zuazo, M. (2009). *¿Cómo nació el MAS? La ruralización de la política en Bolivia—Entrevistas a 85 parlamentarios del partido* (2a ed.). Friedrich Ebert Stiftung.
- Zuazo, M. (2012). Bolivia: Cuando el Estado llegó al campo. Municipalización, democratización y nueva Constitución. En M. Zuazo, J.-P. Faguet, i G. Bonifaz (ed.), *Descentralización y democratización en Bolivia: La historia del Estado débil, la sociedad rebelde y el anhelo de democracia* (p. 187-286). Friedrich Ebert Stiftung.

NOTA BIOGRÁFICA

Clayton M. Cunha Filho

Doctor en Ciència Política per l'Institut d'Estudis Socials i Política de la Universidade do Estado de Rio de Janeiro (IESP-UERJ). Professor dels programes de postgrau en Sociologia de la Universidade Federal do Ceará i en Ciència Política de la Universidade Federal do Piauí. Autor del llibre *Formação do Estado e Horizonte Plurinacional na Bolívia* (ed. Appris, 2018).

Berta Cáceres, agència i resistència: una interpel·lació feminista-indígena a la crisi capital/vida

Judith Muñoz-Saavedra

UNIVERSITAT DE BARCELONA, ESPANYA

judithmunoz@ub.edu

ORCID: 0000-0002-2733-0988

María Soledad Ascencio Cortés

UNIVERSIDAD DE LAS AMÉRICAS, XILE

masoledad.ascencio@edu.udla.cl

ORCID: 0000-0002-2361-5097

Zoila Madrid Rossel

UNIVERSIDAD NACIONAL AUTÓNOMA DE HONDURAS

zoila.madrid@unah.edu.hn

ORCID: 0000-0001-9225-6932

Rebut: 12/05/2021

Acceptat: 13/05/2022

RESUM

L'objectiu d'aquest article és presentar la relació i confluència entre els agenciaments feministes i les estratègies de resistències dels moviments de dones indígenes de Mesoamèrica a través de la figura de l'activista indígena hondurenya Berta Cáceres Flores, assassinada en 2016. D'acord amb això, s'analitza el discurs de Cáceres com a líder del Consell Cívic d'Organitzacions Populars i Indígenes d'Hondures (COPINH), entre 2009 i 2016, a partir de tres dimensions analítiques centrals: agenciament, estratègies de resistència i feminismes comunitaris-indígenes. L'estratègia metodològica seguida, centrada en l'anàlisi sociològica del discurs, destaca la composició del discurs a partir d'un conjunt de categories, la comprensió del context de producció i la seua interpretació com a pràctica social. Els resultats de l'estudi apunten al fet que el posicionament discursiu de Cáceres encarna la confluència entre les resistències indígenes i els agenciaments feministes, és a dir, la defensa comunitària del territori-terra i del territori-cos, en resposta a la crisi capital-vida i la mercantilització dels béns comuns. D'igual manera, aquest treball problematitza el relat hegemònic del neoliberalisme posant en valor propostes emanades des de les subjectivitats que resisteixen davant el patró de poder capitalista colonial, i que s'expressen en pràctiques basades en «el comú», la cura, la reciprocitat, la vida en comunitat vinculada a la naturalesa i la prioritització de la reproducció de la vida.

Paraules clau: feminismes del sud; anàlisi del discurs; Hondures; Amèrica Llatina; capitalisme; medi ambient.

ABSTRACT. *Berta Cáceres, Agency and Resistance: A Feminist-indigenous interpellation to the capital / life crisis*

This article explores the relationship between and the intersection of Feminist agencies and indigenous women's resistance movement strategies in Mesoamerica by focusing on Honduran indigenous activist Berta Cáceres Flores, who was murdered in 2016. Cáceres's speeches as leader of the Honduran Civic Council of Popular and Indigenous Organisations (COPINH) between 2009 and 2016 are analysed through the lens of three key topics: Agency; Resistance strategies; Grassroots-indigenous Feminism. The methodology used in this paper builds on Sociological Discourse Analysis (SDA) and highlights the structure of discourse based on categories such as the context of production and its interpretation as a social practice. The study's findings lead to the idea that Cáceres' discursive position embodies the junction between indigenous resistance and Feminist agencies, which is to say the grassroots defence of land and body as a response to the capital-life crisis and the commodification of common goods. The paper also questions Neo-Liberalism's hegemonic narrative as it showcases subjective proposals forming part of resistance to colonial capitalist power. These subjectivities are expressed in practices based on 'commons', care, reciprocity, community life linked to nature, and the priority given to life's reproductive cycle.

Keywords: feminisms of the south; discourse analysis; Honduras; Latin America; capitalism; environment.

SUMARI

- Introducció
- Agenciament, resistències i defensa del territori: altres maneres de pensar i habitar el món
- Feminismes per a enfrontar la crisi capital/vida
- Hondures: feminismes, moviment indígena i territori
- Metodologia
- Resultats
- Discussió i conclusions
 - Agenciament
 - Estratègies de resistència
 - Feminismes indígenes-comunitaris
 - Conclusions
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Judith Muñoz-Saavedra. Universitat de Barcelona, Facultat d'Educació, Departament de Didàctica i Organització Educativa. Campus de Mundet: passeig de la Vall d'Hebron, 171, 08035, Barcelona.

Citació suggerida / Suggested citation: Muñoz-Saavedra, J., Ascencio-Cortés, M. S., i Madrid Rossel, Z. (2023). Berta Cáceres, agència i resistència: una interpel·lació feminista-indígena a la crisi capital/vida. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 57-72. DOI <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.4>

INTRODUCCIÓ

L'alçament zapatista de 1994, Chiapas-Mèxic, marca una fita a partir de la qual emergeix una onada de moviments globals o «altermundistes» de contes-tació al neoliberalisme que va tenir entre les seues

principals característiques la regeneració i la revitalització dels moviments indígenes i de llauradors a Amèrica Llatina (Pleyers, 2018). Segons Svampa (2010), el zapatisme obri un nou cicle d'acció col·lectiva que incorpora progressivament diferents

lluites davant del model de desenvolupament neoextractivista instal·lat a la regió. Un model, segons Harvey (2004), «d'acumulació per desposseïció» que facilita la concentració i expansió capitalista gràcies a la sobreexplotació, les despulles i el saqueig dels recursos naturals. En aquest marc, aquells moviments indígenes i de llauradors que lluiten per la defensa dels seus territoris, la preservació dels recursos naturals i la biodiversitat van adquirint rellevància global com a referent de resistències i alternatives davant del model hegemònic de desenvolupament, basat en el paradigma modernitzador associat al creixement econòmic il·limitat (Estermann, 2012).

Amb el segle XXI s'inicia una nova etapa de lluites globals, en què els moviments de dones adquireixen protagonisme internacional, resignificant el lema «El que és personal és polític» i apropiant-se de les xarxes socials per a denunciar/visibilitzar els diferents tipus de violència que pateixen (Muñoz-Saavedra, 2019). Mobilitzacions amb una important presència d'expressions feministes nascudes a Amèrica Llatina, regió on aquests processos polítics es potencien en un marc de remobilització social i qüestionaments a l'avanç de les polítiques neoliberals i neoconservadores (Forstenzer, 2019) i que reben la influència de paradigmes interseccionals i epistemologies que recullen experiències de vida de dones subalternes: indígenes, llauradores, afrodescendents, migrants, lesbianes, pobres, mestisses (Villarreal, 2018).

En aquest context, una figura que encarna ambdues lluites globals és la de Berta Cáceres Flores,¹ assassinada en 2016, que, segons Curiel (2019), va ser capaç de comprendre com s'imbriquen el racisme, el sexisme i el classisme amb les polítiques neocolonials extractivistes. Cáceres, originària del poble Lenca i fundadora del Consell Cívic d'Organitzacions Populars i Indígenes d'Hondures (a partir d'ara, COPINH), va liderar la defensa del territori davant de l'extractivisme i va esdevenir

una icona mundial del moviment ambientalista² per la seua oposició a la construcció de la central hidroelèctrica Agua Zarca al riu Gualcarque, sagrat per al poble Lenca. Pel seu posicionament antipatriarcal, també és considerada una font d'inspiració per al feminisme (Korol, 2018), tal com es recull en textos ecofeministes (Herrero, 2017), del feminisme popular (Korol, 2018), del feminisme de(s)colonial (Curiel, 2019) i d'aquell que es teixeix «des de les cosmogonies, les espiritualitats i l'ancestralitat» (Korol, 2018: 233).

Aquest article busca analitzar el discurs de l'activista indígena hondurenysa Berta Cáceres per a observar la relació i confluència de les resistències indígenes i els agenciaments feministes en el marc de la defensa comunitària del territori-terra i del territori-cos (Cabnal, 2010; Ulloa, 2021). El document comprén sis apartats, els tres primers orientats a la comprensió del context de producció del discurs i els conceptes teòrics que guien la seua anàlisi i els tres següents per a presentar metodologia, resultats i discussió/conclusions.

AGENCIAMENT, RESISTÈNCIES I DEFENSA DEL TERRITORI: ALTRES MANERES DE PENSAR I HABITAR EL MÓN

Després del denominat «consens de Washington» (1989), les agències internacionals van promoure als països en vies de desenvolupament un paquet de mesures³ que van facilitar l'expansió de les polítiques neoliberals a escala global (Reyes i Fiorino, 2019; Harvey, 2004). Després de dècades d'aplicació d'aquestes polítiques, els resultats mostren una escassa reducció de la pobresa (Reyes i Fiorino, 2019), l'aprofundiment de les desigualtats globals (Milanovic, 2018) i l'aparició de conflictes socioambientals relacionats amb la mercantilització dels béns comuns i la liberalització comercial (Shiva, 2020).

1 Per a aprofundir, es recomana el documental *Las semillas de Berta* (Entrepueblos, 2019) i els textos referenciats de Korol (2018) i Curiel (2019).

2 En 2015 va rebre el Premi Goldmam, que reconeix els/les principals defensors/ores del medi ambient.

3 Disminució d'aranzels, liberalització del comerç, reducció de l'Estat, privatització de serveis i béns públics.

Coincidint amb el malestar per aquestes mesures, a Amèrica Llatina van anar sorgint algunes propostes polítiques rellevants per a fer front als postulats economicistes de les teories hegemòniques del desenvolupament i el model d'acumulació capitalista. Una d'aquestes és el moviment zapatista, i una altra, el paradigma del «Buen Vivir» o *sumak kawsay*, inspirat en una pluralitat de cosmovisions dels pobles andins, habitants de l'Equador i Bolívia (Cabnal, 2010). Ambdós moviments plantegen el rebuig a l'hegemonia del capitalisme neoliberal, però són, alhora, propostes ontològiques, epistemològiques i axiològiques sobre una altra manera de conviure, coexistir i habitar el món. Per a Quijano (1999), el «Buen Vivir» es basa en pràctiques socials que busquen la producció i reproducció de la vida col·lectiva/comunitària, associades a una manera d'existència social alternativa al patró de poder lligat al desenvolupament capitalista i al projecte colonial europeu. El que, per a Acosta (2020), implica passar d'un model antropocèntric destructor a un de sociobiocèntric emancipador que asseure la integralitat dels processos naturals i garanteixi l'energia preservant la biodiversitat.

En aquestes propostes, el territori constitueix un espai d'autonomia, creació de relacions socials i construcció de subjectivitats polítiques (Svampa, 2019); on la resistència contra el capital extractiu es transforma, utilitzant termes de Giroux (1992), en una «estratègia emancipatòria» o una forma de «contestació dels subalterns» (Santos, 2018) que busca desarticlar les diferents formes de dominació que s'apropien del territori de manera material i simbòlica. Amb les resistències sorgeixen alternatives, com el gir «ecoterritorial», amb el qual Svampa (2019) es refereix a la construcció de marcs d'acció col·lectiva que es nodreixen dels significats, els coneixements i les propostes de paradigmes com el «Buen Vivir». Marcs que funcionen, simultàniament, com a estructures de significació i esquemes d'interpretació contestataris o alternatius.

En un context més ampli, estudis crítics del desenvolupament i postdesenvolupament plantegen

que el món travessa per una crisi civilitzatòria⁴ (Estermann, 2012; Rauber, 2016), en què el col·lapse mediambiental revela el fracàs del capitalisme global i dels models de desenvolupament basats en l'extractivisme i el creixement il·limitat que el sustenten. Models que, segons Ojeda i Vilarreal (2020), estan guiats des d'un projecte de modernitat occidentalitzada amb un marcat caràcter colonial i eurocèntric que homogeneïtza els pobles i considera que el benestar només pot ser mesurat segons els estàndards materials occidentals.

Les conseqüències de la crisi, com a crisi global, també afecten els denominats països «postindustrials» (Milanovic, 2018). Sobre aquest tema, Pérez-Orozco (2019) assenyala que la creixent desigualtat i precarització de la vida, producte del declivi dels estats de benestar i les mesures adoptades per a enfrontar la crisi de l'any 2008, haurien generat un afebliment de les xarxes de protecció social i l'aprofundiment de la mercantilització de la vida. Davant d'això, alguns moviments socials busquen alternatives per a protegir els béns comuns i s'intensifiquen les experiències d'economia social i solidària (Madrilonia.org, 2011). Així, tal com apunta Garay (2008), el pensament indigenista del «Buen Vivir» i del zapatisme coincideix amb els creixents debats internacionals desenvolupats entorn de paradigmes com el dels comuns: els *commons*, el procomú, els béns comuns i la gestió comunitària (Federici, 2020; Shiva, 2020).

FEMINISMES PER A ENFRONTAR LA CRISI CAPITAL/VIDA

En la mateixa línia, l'economia feminista assenyala que el model de desenvolupament hegemònic planteja un conflicte irreconciliable entre l'acumulació de *capital* i la sostenibilitat de la *vida* (Pérez-Orozco, 2019). La crisi *capital-vida* ha sigut

4 Entesa com una sèrie de crisis que s'intersecten: 1) ecològica/climàtica, 2) colonial/creixentista, 3) de la modernitat globalitzada i 4) de les cures i la sostenibilitat de la vida (Estermann, 2012).

abordada i enriquida des de diferents expressions del feminisme llatinoamericà. El feminisme popular (Korol, 2016; Zapata, 2007), basat en experiències d'economia solidària que fan front al neoliberalisme, planteja la necessitat de superar la dicotomia entre la producció de mercaderies i la reproducció de la vida. En el camp epistemològic, els feminismes de(s)colonials (Lugones, 2008; Curiel, 2019; Espinosa, 2019) qüestionen les bases colonials i racistes de l'acumulació capitalista de les societats modernes. Mentre que els feminismes comunitaris i indígenes (Gargallo, 2013; Cabnal, 2010; Guzmán i Triana, 2019), des de les seues pràctiques comunitàries i cosmovisions, interroguen el paradigma economicista dominant que situa l'*homo economicus* en el centre de la vida.

Igual que altres moviments socials, l'emergència d'aquestes expressions feministes a Amèrica Llatina s'imbrica i interrelaciona amb els fenòmens socials i polítics que han configurat la regió en els últims cinquanta anys. Seguint Carosio (2012), Amèrica Llatina és un territori en el qual les vivències de resistència de les dones han estat associades a processos com ara revolucions, guerrilles, dictadures i construcció de pau, la qual cosa ha donat lloc a la constitució de diferents feminismes antihegemònics i anticolonials. Mirades crítiques que, en alguns casos, coincideixen amb l'ecologisme en el reconeixement de l'eco i interdependència humana (Svampa, 2019; Pérez-Orozco, 2019) i amb l'anticapitalisme en el qüestionament del paradigma neoliberal com a generador d'injustícies globals (Federici, 2020).

Aquesta varietat de coneixements, experiències, pràctiques polítiques i comunitàries —que inclouen processos de canvis individuals i acció col·lectiva per a transformar les estructures que subordinen les dones— fonamenten la idea d'una agència feminista (Kabeer, 2021). Des d'aquesta perspectiva, l'agència s'entén en una doble dimensió: d'una banda, es relaciona amb l'autonomia i la capacitat d'actuar intencionalment per a aconseguir determinats fins i, d'altra banda, es consideren els límits estructurals que n'impedeixen el desplegament, però que no

l'anul·len. Seguint Martínez (2019) i Medina (2018), això fa possible que des d'algunes situacions de vulnerabilitat estructural s'activen processos de subjectivació política —individuals i col·lectius— que generen agenciaments orientats a contrarestar lògiques de poder i control hegemòniques, quedant les pràctiques i experiències de resistència indissolublement lligades a l'agència.

Un corrent feminista que pareix conjuminar la imbricació resistència-agència és el feminisme indígena i comunitari. Segons Ulloa (2021), «els feminismes indígenes aporten a les ciències socials replantejaments conceptuals i metodològics dels àmbits polític, espacial i col·lectiu, a partir de la seua fluïdesa i relacionalitat, que busquen transformar el capitalisme a partir de la defensa de la vida» (p. 38). Un enfocament relacional que disputa les lògiques individualistes del relat hegemònic del neoliberalisme a partir de propostes emanades des de les subjectivitats que, segons Quijano (1999), van sobreviure al patró de poder capitalista colonial. Això s'expressa en pràctiques basades en «el comú», la cura, la reciprocitat, la vida en comunitat vinculada a la naturalesa i la prioritització de la reproducció de la vida.

Així, aquesta idea de comunitat no es redueix a l'estrictament territorial o a l'administració dels béns comuns, sinó que introdueix noves categories epistemològiques dins del feminisme com el territori-cos i el territori-terra, a través de les quals s'expressen altres maneres de conèixer i sentir el món (Guzmán i Triana, 2019; Torres, 2018). La relació cos-territori-terra al·ludeix a interpretacions cosmològiques i polítiques emanades de relacions de reciprocitat i afectació mútua, que conceben el territori i el que no és humà com a éssers vius amb els quals es comparteixen vivències i pràctiques; per tant, quan hi ha violència contra els territoris, també hi ha violències contra els cossos, i viceversa (Ulloa, 2021).

Al seu torn, les feministes comunitàries plantegen una mirada crítica sobre l'opressió sexual de les dones, territori-cos, identificant la intersecció entre el

model capitalista neoliberal i la condició colonial en la subjugació de les dones rurals i indígenes. Segons Cabnal (2010) i Guzmán i Triana (2019), aquesta mirada no idealitza les cultures i cosmovisions prehispaniques, ja que també identifica pràctiques opressives i patriarcals en les pròpies cultures originàries i denuncia la misogínia dins d'algunes expressions polítiques del zapatisme o del «Buen Vivir». Per això, la seua proposta «suggereix una doble despatriarcalització dels diferents territoris davant de les formes d'opressió del capitalisme, però també del patriarcat ancestral» (Torres, 2018: 237). Aquests processos encarnen un tipus de resistència que, utilitzant categories de Giroux (1992), sorgeixen des de l'interès ancestral emancipatori per a desarticlar tres estructures o formes de dominació, explícites i implícites, que s'interrelacionen i reforcen entre si: capitalisme, patriarcat i colonialitat; en què les dones, com a transmissores dels sabers tradicionals i guardianes de la terra, contribueixen a reforçar la identitat col·lectiva i generar cohesió davant de la desposseïció (Federici, 2020).

En aquest procés d'agenciament, resistència i defensa del territori, les dones indígenes coincideixen amb els enfocaments ecofeministes⁵ que critiquen el sistema d'acumulació capitalista basat en l'extractivisme dels recursos naturals dels països perifèrics (Bosch, A., Carrasco, C., i Grau, E., 2005) i, en particular, amb l'ecofeminisme espiritualista i del sud. Aquest últim posa en valor les cosmovisions i les tradicions filosòfiques religioses dels pobles no occidentals plantejant una mirada crítica del patriarcat i el sistema econòmic desenvolupista des de la concepció de poder Nord-Sud. Situa en el punt de mira el que denominen model de «mal desenvolupament», que imposa la seua cultura positivista i estructura productivista sobre els territoris del Sud global, infravalorant i destruint formes de vida locals i tradicionals (Shiva, 1988; 2020). A Amèrica Llatina, aquest corrent, que sorgeix arran del pensament

teològic ecofeminista⁶ (Guevara, 1989), sosté una postura crítica respecte dels sistemes de dominació i assenyalava que la justícia social implica ecojustícia.

Aquests enfocaments espirituals han rebut crítiques per les seues coincidències amb l'ecofeminisme clàssic o essencialista, que defensa l'existència d'una naturalesa o essència femenina per a revalorar els atributs femenins depreciats, i per a incorporar la dimensió espiritual que atorga un caràcter sagrat a la naturalesa i la vida, aspectes que sovint resulten incomprensibles per a l'ecofeminisme occidental (Puleo, 2002). En particular, són criticats per l'ecofeminisme constructivista que problematitza l'articulació entre dona i adjudicació de determinades característiques biològiques, argumentant la necessitat de trencar amb la racionalitat patriarcal i superar els dualismes jerarquitzats: naturalesa/cultura, dona/home, cos/ment, afectivitat/racionalitat, matèria/esperit que legitimen la subordinació de les dones (Plumwood, 1993).

HONDURES: FEMINISMES, MOVIMENT INDÍGENA I TERRITORI

A inicis dels anys noranta, els processos de pau a Centreamèrica⁷ van significar la redefinició del moviment revolucionari de confrontació cap a un de negociació, context en què es comencen a perfilar organitzacions de dones de caràcter autònom (Madrid, 1998). Les primeres pràctiques feministes centreamericanes adquireixen diferents denominacions, però la tendència que s'instal·la amb més força és el feminisme popular, recollint experiències desenvolupades a Mèxic i Sud-amèrica. Segons Zapata (2007), aquest «va ser desenvolupat per dones en situació de pobresa que van articular la lluita de classes amb l'apropiació i reinterpretació del feminisme durant el seu involucrament en moviments socials» (p. 12).

5 En l'ecofeminisme conflueixen diferents tendències: clàssic, essencialista-dualista, espiritualista i constructivista (Puleo, 2002).

6 Vinculat amb la teologia de l'alliberament.

7 Acords d'Esquipulas I (1986) i II (1987).

Una fita rellevant per a la visibilització del feminisme a la regió va ser l'organització de la VI Trobada Feminista Llatinoamericana i del Carib (1993), a El Salvador, i la trobada feminista centreamericana preparatòria (1992). D'aquest procés, n'emergeixen dos projectes regionals: La Corriente, que va conformar i va liderar el feminisme institucional, i Las Próximas, articulades des d'un feminisme autònom. La Corriente impulsa canvis legislatius i institucionals, principalment en dues línies: la participació política i la Llei contra la violència domèstica, en una lògica que promou la modernització estatal i els canvis en les relacions polítiques. S'instal·la un feminisme dominant, el de la igualtat, i, a partir d'aquest horitzó, les organitzacions que assumeixen la representació de la societat civil davant de l'Estat formalitzen pràctiques i discursos entorn de la igualtat i la incidència política (Paradis i Matos, 2012).

A principis de segle, l'afebliment dels moviments socials tradicionals, la desmobilització de les guerrilles i les «obertures democràtiques» i econòmiques obrin un escenari de protagonisme de nous moviments socials. El COPINH, fundat en 1993, mobilitza les demandes dels pobles indígenes, impulsant, entre altres coses, la ratificació del Conveni 169, la lluita per la desmilitarització del país i l'oposició als tractats de lliure comerç, de manera articulada amb altres moviments socials del continent com el zapatista.⁸ Processos que conflueixen amb l'arribada al poder de governs progressistes, l'impuls de projectes com l'ALBA (Aliança Bolivariana de les Amèriques), el Fòrum Social Mundial i la proposta del socialisme del segle XXI.

La crisi financera de 2008 marca l'inici d'un reajustament del sistema capitalista transnacional, en què els Estats Units dirigeixen novament la seua mirada a Amèrica Llatina, impulsant processos militars-polítics que afebleixen les iniciatives d'integració llatinoamericana (Paz Rada, 2017). El

colp d'estat a Hondures, 2009, constitueix el punt de partida de la nova reconfiguració i dominació militarista en països com Guatemala, Hondures i El Salvador.

No obstant això, després del colp, la ciutadania s'organitza en el Front Nacional de Resistència, impulsat, entre altres, per feministes en resistència i COPINH. Aquest moviment trenca la lògica d'acció col·lectiva institucionalitzada per a donar pas a un moviment caracteritzat per la diversitat i multiplicitat d'actors polítics. En aquest procés coincideixen els moviments socials tradicionals amb els nous, produint-se una trobada històrica entre el moviment indígena i negre amb el moviment feminista, que s'articulen per a fer front al capitalisme extractiu i patriarcal, la qual cosa s'expressa en la lluita pel cos i el territori. Suárez (2013) sintetitza aquesta proposta historicocontextual, teòrica, ètica i estètica de les dones a Centreamèrica com un emergent feminisme assentat en comunitats i connectat amb les lluites pel territori, la cultura pròpia, els cossos i la vida.

METODOLOGIA

Per a establir el corpus de continguts, es va optar per focalitzar l'anàlisi de discurs en el període comprès entre el colp d'estat d'Hondures (2009) i l'assassinat de Cáceres (2016), examinant materials audiovisuals generats en el període. A partir d'això, s'estableix una mostra intencionada (Salgado, 2018) que permet la selecció de les unitats d'anàlisi d'acord amb criteris preestablits, fonamentats en la teoria i en la necessitat de configurar un corpus que reflectís el desenvolupament del pensament de Cáceres i la seua trajectòria política. La mostra integra cinc vídeos documentals (Quadre 1) que reuneixen entrevistes realitzades a Cáceres i algunes de les seues intervencions en esdeveniments internacionals com a representant del COPINH. Els criteris de selecció van ser: fase temporal (2009-2016), rellevància del material i disponibilitat d'accés.

⁸ Més informació sobre la trajectòria i els alineaments polítics del COPINH en Barra (2019).

Quadre 1 Materials audiovisuals inclosos en el corpus de text

Títol	Any de publicació	Descripció
<i>Pañuelos en Rebeldía</i>	2009	Vídeo que recull la intervenció de Berta Cáceres en una trobada realitzada pel Col·lectiu Pañuelos en Rebeldía en 2009, a Buenos Aires. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=hr6e4DcdDFc
<i>Discurso ceremonia de entrega Premio Ambiental Goldman</i>	2015	Vídeo que recull la intervenció de Berta Cáceres durant la cerimònia de lliurament. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=dVKBYbZXCvg
<i>Con sus propias palabras</i>	2016	Vídeo que recull una entrevista realitzada a Berta Cáceres en 2012. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=AR1kwx8b0ms
<i>Guardiana de los ríos</i>	2016	Documental que reuneix fragments d'entrevistes realitzades a Berta entre 2009 i 2015. Disponible en https://www.youtube.com/watch?v=J13jk_LGVqc
<i>Las revoluciones de Berta</i>	2016	Documental que reuneix fragments d'entrevistes realitzades a Berta entre 2009 i 2015. Disponible en https://youtu.be/K0zK2NvwB2A

Font: elaboració pròpia

La dimensionalització i categorització de les fonts audiovisuals es va fer seguint la proposta de l'anàlisi sociològica del discurs (Ruiz, 2019; 2009), en combinació amb altres procediments d'anàlisi. En primer lloc, després d'una lectura completa de les transcripcions del material audiovisual, seguint un procediment de codificació inductiva (Huberman i Miles, 2000), es va procedir a la reducció del text en unitats d'anàlisi (Cáceres, 2003) fins a establir els criteris de definició (Díaz-Herrera, 2018) que mostressen la composició del discurs (Ruiz, 2009). En un segon moment de l'anàlisi, de tipus contextual, amb èmfasi en la comprensió del context de producció del discurs, els criteris de definició van ser deduïts sistemàticament

fins a la identificació de categories interpretatives, seguint el procediment de la *grounded theory* (Corbin i Strauss, 2015). Finalment, d'acord amb Ruiz (2009), es van establir les connexions teòriques entre els discursos analitzats, codificats primerament i després categoritzats, amb l'espai social de producció,⁹ arribant a identificar tres dimensions analítiques centrals: agenciament, resistències i feminismes comunitaris i indígenes (Quadre 2).

⁹ Aquesta perspectiva considera que l'espai social en el qual el discurs sorgeix i adquireix sentit fa possible comprendre'l en un espai i un temps concrets, vinculat amb un univers simbòlic determinat i amb intencions discursives pròpies (Ruiz, 2019).

Quadre 2 Organització i classificació del discurs

Dimensions centrals	Categories (unitats de context)	Codis (unitats de registre)
Agenciament	i) Autonomia de les dones	1. Posicionament antipatriarcal 2. Dret al cos
	ii) Control sobre els recursos i el territori (béns comuns)	3. Conflicte capital-vida
	iii) Pensar-se col·lectivament	4. Reflexió col·lectiva 5. Perspectiva de futur
Estratègies de resistència	i) Pràctiques de resistència	6. Construir des de l'alegria i l'esperança 7. La diversitat com a valor
	ii) La internacionalització del conflicte	8. Construcció d'autonomies 9. Ratificació Conveni 169
	iii) La defensa de la cosmovisió i espiritualitat indígena (poble Lenca)	10. Cosmovisió Lenca 11. Menyspreu espiritualitat 12. Racisme institucional
Feminismes comunitaris i indígenes	i) Territori-cos i territori-terra en resistència	13. Triple dominació/lluita 14. Reafirmar lluites
	ii) La lluita per la vida contra el capital	15. Construcció col·lectiva 16. Nou projecte de vida
	iii) Construcció de vincles comunitaris	17. Cohesió anticolonial/antipatriarcal

Font: elaboració pròpia

RESULTATS

La dimensió *agenciament* es configura a partir de tres categories: i) autonomia de les dones; ii) control sobre els recursos i el territori, i iii) reflexió col·lectiva; categories que, simultàniament, s'articulen entre si, reflectint la interconnexió entre condicions de vida del poble Lenca i de les dones indígenes.

Pel que fa a l'autonomia de les dones indígenes, Cáceres assenyala:

La de prendre una posició política de no sols fer un treball tècnic metodològic d'enfocament de gènere, sinó prendre un posicionament antipatriarcal, [...] reafirmant el que som com

a dones i les nostres pròpies identitats, i fins i tot reafirmant el dret al nostre cos, a la nostra sexualitat (Codis 1 i 2. *Guardiana de los ríos*).

Un altre patró recurrent en el seu discurs es relaciona amb la tendència a plantejar la importància del control dels béns comuns davant del capitalisme extractiu, observable en l'extracte següent:

I com a poble hem entès que estem apostant per una societat més justa, més humana, i que ens estem enfrontant per a derrotar el projecte d'annexió imperialista, un projecte de dominació i de saqueig (Codi 3. *Pañuelos en Rebeldía*).

Els processos d'agenciamment, individuals i col·lectius, estan també lligats a unes maneres de fer (De Certeau, 1996), a una pragmàtica, en termes de Deleuze i Guattari (1980), construïts a partir d'un passat, però també assentats en un present que, quan es pensa col·lectivament, esdevé una perspectiva de futur vinculant:

I comencem sempre amb una anàlisi reflexionant sobre la realitat. Crec que això, a partir d'ací fins al dia d'avui, és una eina poderosa del COPINH, la reflexió, l'anàlisi col·lectiva de la realitat nacional, local, comunitària. [...] Això ens ha d'ajudar a tenir una perspectiva i a construir els nostres principis a partir d'aquesta realitat (Codis 4 i 5. *Las revoluciones de Berta*)

Les *estratègies de resistència* constitueixen una segona dimensió d'anàlisi, necessària per a comprendre l'esdevenir dels moviments de dones indígenes de Mesoamèrica. Aquestes estratègies, sense intenció d'esgotar-les, s'agrupen en tres categories: i) pràctiques de resistència; ii) la internacionalització del conflicte, i iii) la cosmovisió indígena del poble Lenca.

Després de l'articulació del Front Nacional de Resistència al Colp d'Estat (2009) es comença a gestar el plantejament de la refundació de l'Estat. Aquesta trobada de moviments i visions suposarà reconèixer i valorar la diversitat i, juntament amb això, l'esperança i alegria amb la qual es defineix i significa la lluita col·lectiva:

Vam tenir un debat al voltant d'això dones de diferents parts del país, i bé, aquest és un compartir des de l'alegria també, perquè si hi ha alguna cosa que nosaltres sabem després del colp d'estat, és que, si nosaltres no tenim alegria en això, entusiasme i esperança, estem, com diem nosaltres, mortes en vida (Codi 6. *Con sus propias palabras*).

La col·lectivització de les lluites i resistències, en el territori i fora d'aquest, emergeix com una estratègia d'incidència política orientada a la consecució d'assoliments. En tal sentit, la internacionalització del conflicte suposarà la ratificació de tractats internacionals, però també l'articulació del COPINH

amb resistències llatinoamericanes i globals, de cara a la construcció d'un moviment social ampli:

Fem esforços nacionals i internacionals, i aquest caminar ens ha portat per descomptat a arrancar assoliments, per exemple, la ratificació del Conveni 169 sobre pobles indígenes d'Hondures. [...] Ens ha portat a l'assoliment de tenir titulacions comunitàries, l'expulsió de projectes de privatització dels béns comuns de la naturalesa, creació de municipis indígenes i processos de cerca i construcció d'autonomia (Codis 8 i 9. *Guardiana de los ríos*).

La cosmovisió del poble Lenca i la defensa de la seua espiritualitat serà un altre element recurrent en el discurs de Cáceres:

En les nostres cosmovisions som éssers sorgits de la terra, l'aigua i la dacsa, dels rius; som custodis ancestrals del poble Lenca, resguardats a més pels esperits de les xiquetes, que ens ensenyen que donar la vida de múltiples formes per la defensa dels rius és donar la vida per al bé de la humanitat i d'aquest planeta (Codi 10. *Con sus propias palabras*).

La defensa de l'espiritualitat del poble Lenca posiciona el COPINH com un moviment antiracista i anticolonial, definició que ha de comprendre's no sols en referència a l'intervencionisme dels Estats Units i de les transnacionals, sinó també com un exercici polític d'interpel·lació i denúncia de la supremacia de les minories blanques hondurenyes i del racisme present en les institucions:

Nosaltres vam poder veure tant la jutgessa com els advocats acusadors, és a dir, els de l'empresa, i el ministeri públic, que era el testaferró de DESA, ho vam poder sentir, les expressions de racisme que ells feien, de menyspreu a la nostra espiritualitat, i això a nosaltres ens indigna i ho rebutgem, rebutgem aquest racisme institucionalitzat (Codi 11 i 12. *Las revoluciones de Berta*).

En la dimensió *feminismes comunitaris i indígenes* emergeixen tres categories que serveixen per a comprendre el context de producció del discurs

feminista del moviment indígena-comunitari representat per Cáceres: i) el territori-cos i el territori-terra en resistència; ii) la lluita per la vida contra el capital, i iii) els vincles comunitaris.

Després del colp d'estat, l'escenari polític assenyala, d'una banda, l'articulació d'identitats complexes (classe, ètnia, raça, gènere i orientació sexual) en sintonia amb els plantejaments del feminisme popular (Korol, 2016), i, de l'altra, el desenvolupament d'un procés d'agenciament feminista que implica la recuperació conscient del primer territori de disputa de l'ordre patriarcal, el cos de les dones, com un acte polític emancipatori en coherència amb la consigna feminista «El que és personal és polític».

Cáceres hi fa referència de la manera següent:

Necessitem espais propis on revitalitzar-nos, reafirmar les nostres lluites com a dones i també reafirmar que estem enfrontant-nos a una triple dominació, com diem nosaltres sempre, que és el capitalisme, el patriarcat i el racisme. Nosaltres, les dones, portem aquesta triple lluita (Codis 13 i 14. *Las revoluciones de Berta*).

L'anterior suposa el desenvolupament d'un procés de deliberació i autoconsciència, individual i col·lectiva, sobre la necessitat de desmuntar pactes masculins per a recuperar i defensar el cos i la llibertat de les dones. Aquesta proposta s'integra amb la lluita històrica dels pobles indígenes per a la recuperació i defensa del territori-terra, «com una garantia d'espai concret territorial on es manifesta la vida dels cossos» (Cabnal, 2010: 22-23).

La confluència entre cos i territori posa en el centre la lluita per la vida contra el capital, per a protegir-se a si mateixes i a les comunitats, i, també, per a convertir el model de desenvolupament econòmic en un model respectuós amb els éssers humans i la terra (Federici, 2020). Cáceres descriu aquest procés de la següent manera:

Animem a entregar-se amb esperança a aquest nou procés, i a tots els seus moviments socials, en

la construcció de la pau amb participació plena, efectiva, decisiva i diversa, a tota la societat, els moviments socials i també a totes les insurreccions (Codis 15 i 16. *Las revoluciones de Berta*).

Així mateix, la necessitat de reforçar les identitats col·lectives i la cohesió davant de la desposseïció (Harvey, 2004) emergeix com una interpel·lació per a la construcció de vincles comunitaris que enfronten l'extractivisme i el racisme:

Nosaltres pensem que aquesta lluita que veiem en la comunitat no és aïllada, [...] és un problema mundial [...] que no sols l'afrontem nosaltres, sinó tots els pobles que lluiten contra el colonialisme i que tenen sentit de justícia i per l'emancipació (Codi 17. *Con sus propias palabras*).

Així, aquest feminisme assentat en les comunitats s'articula amb altres feminismes i moviments socials per a enfrontar-se al model neoliberal extractiu i patriarcal. Seguint el que diu Suárez (2013), és un procés de construcció d'un feminisme mesoamericà que se sintetitza en la lluita pel cos i el territori, es recrea en la seua força i cosmovisió i constitueix una proposta política de canvi social i cultural.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

A continuació, es presenten les principals claus derivades de l'anàlisi interpretativa, que connecten el discurs de Cáceres amb el seu context de producció i la discussió teòrica, organitzades entorn de les tres dimensions analítiques centrals. Posteriorment, es trauran algunes conclusions relacionades amb l'objectiu d'investigació.

Agenciament

Una de les principals aportacions i característiques del procés d'agenciament observable en el discurs de Cáceres i en el desenvolupament del COPINH és l'articulació d'una pràctica de resistència des del territori, com a espai d'enunciació i resignificació política (Svampa, 2019) des de la qual emergeix, en termes de Giroux (1992), una «proposta emancipatòria» con-

textualitzada que gira entorn de tres idees centrals: el posicionament antipatriarcal i l'autonomia de les dones, el control sobre els recursos i el territori i la reflexió col·lectiva com a eina de canvi.

Sobre aquest tema, el projecte polític del COPINH, en la veu de Cáceres, s'organitza al voltant de la idea de la lluita antipatriarcal i l'autonomia de les dones, allunyant-se de les definicions teoricoinstitucionals sobre el feminisme i el gènere promogudes per les agències d'igualtat. És, per tant, una proposta pròpia i original en sintonia amb les pràctiques i els llenguatges del feminisme popular i de(s)colonial, que reivindiquen un subjecte autònom en connexió amb altres moviments socials (Curiel, 2019; Korol, 2018). No obstant això, les majors coincidències s'observen amb els posicionaments del feminisme comunitari, especialment en la idea de la defensa col·lectiva del territori-terra i del territori-cos, que emergeix com una interpretació cosmològica i política de la realitat, que genera estructures de significació i esquemes d'interpretació contestataris o alternatius (Svampa, 2019).

Cáceres i les feministes comunitàries comparteixen la significació del territori, la cosa comunitària i el valor assignat, per les cosmovisions i les subjectivitats indígenes, a la relació ancestral de les dones amb la vida i la terra (Federici, 2020). Aquests aspectes s'entrellacen amb la necessitat de defensar i cuidar el territori davant del capitalisme extractiu, utilitzant estratègies de lluita directa en conflictes ambientals, socials i polítics (Gargallo, 2013), la qual cosa connecta amb un projecte polític emancipatori que emergeix des de la reflexió col·lectiva com a eina de transformació social. En aquest sentit, la seua aposta política coincideix amb el «gir ecoterritorial» al qual es refereix Svampa (2019) i és una invitació a imaginar noves maneres d'organitzar la societat, posant en el centre la defensa i la cura de la vida, en totes les seues expressions, en contra de la seua mercantilització i privatització.

Estratègies de resistència

Entre aquestes, destaca la integració de mecanismes d'organització i lluita relacionats amb l'alegria, l'esperança i la rebel·lia, aspectes que marquen una

diferència amb altres moviments de llauradors o indígenes, de caràcter més jeràrquic i tradicional, i aporten una manera de resignificar la lluita col·lectiva (Federici, 2020). Estratègies que es recolzen en cosmovisions i pràctiques ancestrals que desafien el desenvolupisme occidental, però que, també, fan valdre la diversitat i la pluralitat dels sabers (Torres, 2018).

En el discurs de Cáceres, la lluita dels pobles per la defensa del territori és àmplia, solidària, unitària i convoca diferents veus, sense exclusions. La base de la seua proposta naix i s'enforteix en comunitat, per tant, la seua defensa requereix la participació de tots/totes i la creació d'aliances transversals i inclusives entre persones de diferents edats, gèneres, procedències i orígens. Això facilita la internacionalització del conflicte i l'articulació amb altres resistències, ja que els seus plantejaments són pràctics/vivencials i expressen amb claredat els límits i les conseqüències del model neoliberal en tot el planeta. És a dir, en el seu discurs queda patent l'ecodependència humana i la interdependència global entre les causes i les conseqüències de la mercantilització dels béns comuns i la destrucció dels ecosistemes (Svampa, 2019; Pérez-Orozco, 2019). Això facilita la identificació amb la seua lluita i permet reconèixer causes comunes en altres conflictes socioambientals d'altres territoris.

La cosmovisió indígena del poble Lenca expressa una proposta d'habitar el món amb base en pràctiques socials que reivindiquen la reproducció de la vida col·lectiva/comunitària, en lloc de la producció de mercaderies. Una comunitat que conforma una identitat comuna, ancestral i se centra en els cossos i el territori. Això connecta, seguint el que diu Cabnal (2010), amb els postulats del «Buen Vivir» pel que fa a la necessitat de pensar una manera d'existència que recupere les propostes ontològiques, epistemològiques i axiològiques dels pobles indígenes d'Amèrica Llatina.

Feminismes indígenes-comunitaris

Una troballa significativa de l'anàlisi es refereix a la capacitat d'articulació de diferents col·lectius en un escenari global de fragmentació social. La seua

proposta política transcendeix identitats excloents, incorporant en el seu si diferents expressions de lluita que interpel·len les tres formes de dominació presents en els territoris: capitalisme, patriarcat i colonialitat. Una intersecció que impacta tant en el cos de les dones com en els territoris (Guzmán i Triana, 2019). En aquest sentit, el seu discurs també recull la consigna feminista, resignificada pel feminisme popular, del fet que el que és personal és polític (Karol, 2018).

Dins de la cosmovisió Lenca, els esperits femenins resideixen en els rius, i les dones en són les principals guardianes. No obstant això, en el discurs de Cáceres, això no implica essencialitzar el rol de les dones, perquè la supervivència del poble Lenca depèn de la defensa comunitària del medi ambient en un paradigma relacional i sociobiocèntric (Acosta, 2020). Tal com assenyalava Ulloa (2021), el risc d'essencialitzar les nocions de les dones indígenes sorgeix quan es reinterpreten de manera descontextualitzada i no s'associen les cosmologies amb la lluita política per la supervivència, en aquest cas davant del capital que vol mercantilitzar l'aigua del riu Gualcarque i provocar la devastació del territori (terra i cos).

En el discurs emergeix una mena d'ecofeminisme pràctic, o ecofeminisme de la supervivència (Shiva, 1988), en què la dimensió espiritual permet qüestionar el model que fa insostenible la reproducció social, material i natural de la vida, i oposar-se a la cultura binària i jeràrquica desenvolupista. Sempre en connexió amb la crítica del feminisme comunitari a l'«entroncament patriarcal» que va fusionar el patriarcat ancestral originari amb el patriarcat colonial (Cabnal, 2010). Així, el discurs de Cáceres conflueix amb els feminismes comunitaris i indígenes en la crítica al patriarcat, a l'individualisme i a la falsa autonomia dels éssers humans, i es proposa centrar-se en la construcció de vincles i l'enfortiment de la comunitat. En aquests aspectes coincideix amb la mirada feminista de paradigmes com el dels comuns (Federici, 2020) i en la necessitat de col·lectivitzar les estratègies de lluita en contextos neoliberals per a

transformar les relacions de desigualtat, explotació, discriminació i racisme arreu del planeta.

Conclusions

La interrelació de les tres dimensions temàtiques i les categories d'anàlisi permet observar que Cáceres articula la confluència entre els agenciaments feministes i les estratègies de resistències indígenes en un discurs que enllaça transversalment les categories de gènere, ètnia i classe des de la pràctica comunitària i la reflexió política col·lectiva. Aquest plantejament emergeix en un context de violències polítiques, econòmiques i epistèmiques, des d'on es resisteix i s'activen processos de subjectivació política i agenciaments capaços de proposar alternatives, contestar i contrarestar lògiques de poder i control hegemòniques.

Es configura un paradigma relacional emancipador en el qual cos i territori emergeixen com a espais indissociables d'existència vital, resistència/agència i construcció teoricopràctica; qüestionant lògiques patriarcales, individualistes i colonials, i fent valdre els coneixements ancestrals i la saviesa de les cosmologies indígenes que han permès als humans preservar la biodiversitat i relacionar-se amb l'ecosistema de manera més harmònica i justa. És una mirada que resignifica el passat, per a lluitar en el present i salvar el futur.

Cáceres interpel·la el relat desenvolupista basat en el creixement econòmic il·limitat com a generador de la crisi capital/vida, i ens convida a desplaçar l'eix d'anàlisi política des del mercat cap a les cures i la defensa de la cosa comuna. Les seues aportacions busquen depassar lògiques excloents per a col·locar la reflexió/acció en la construcció de comunitat i en la creació d'un nou teixit social ampli, plural i alegre que desafie els posicionaments binaris i procure integrar les diferents lògiques temporals, organitzatives dels moviments socials i les subjectivitats de les cosmovisions indígenes. Superar les lògiques binàries i excloents constitueix un desafiament per a continuar en el camí d'articulació i interrelació de sabers i pràctiques polítiques emancipatòries assenyalat per Berta Cáceres.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Acosta, A. (2020). De las teorías de la dependencia al buen vivir, reflexionando para salir de la trampa del desarrollo. En T. Ojeda, i M. Villarreal (ed.), *Pensamiento crítico latinoamericano sobre desarrollo* (p. 11-27). Madrid: Los libros de la catarata.
- Barra, R. (2019). *26 años de Lucha y Revolución*. Recuperat el 20 de setembre de 2021 de <https://copinh.org/2019/03/26-anos-de-lucha-y-revolucion/>
- Bosch, A., Carrasco, C., i Grau, E. (2005). *Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo*. Madrid: Ediciones El Viejo Topo.
- Cabnal, L. (2010). *Feminismos diversos: el feminismo comunitario*. Barcelona: ACSUR-Las Segovias.
- Cáceres, P. (2003). Análisis cualitativos de contenidos: una alternativa metodológica alcanzable. *Psicoperspectivas*, Universidad Católica de Valparaíso, vol. II, 53-82. DOI: 10.5027/psicoperspectivas-vol2-issue1-fulltext-3
- Carosio, A. (2012). *Feminismo y cambio social en América Latina y el Caribe*. Buenos Aires: Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales (CLACSO).
- Corbin, J., i Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Los Ángeles: SAGE.
- Curiel, O. (2019). Berta Cáceres y el feminismo decolonial. *LASA FORUM* 50, 4, 64-69.
- De Certeau, M. (1996). *La invención de lo cotidiano: artes de hacer* (Vol. 1). Ciutat de Mèxic: Universidad Iberoamericana.
- Deleuze, G., i Guattari, F. (1980). *Capitalisme et schizophrénie*. París: Les éditions de minuit.
- Díaz-Herrera, C. (2018). Investigación cualitativa y análisis de contenido temático. Orientación intelectual de la revista Universum. *Revista General de Información y Documentación*. ISSN: 1132-1873. <http://dx.doi.org/10.5209/RGID.60813>
- Entrepueblos (2019). *Las semillas de Berta*. Recuperat el 8 de setembre de 2021 de <https://www.entrepueblos.org/publicaciones/las-semillas-de-berta/>
- Espinosa, Y. (2019). Hacer genealogía de la experiencia: el método hacia una crítica a la colonialidad de la Razón feminista desde la experiencia histórica en América Latina. *Revista Direito e Práxis*, 10, 2007-2032. <https://doi.org/10.1590/2179-8966/2019/4388>
- Estermann, J. (2012). Crisis civilizatoria y Vivir Bien. Una crítica filosófica del modelo capitalista desde el allin kawsay/ suma qamaña andino. *Polis (Santiago)*, 11(33), 149-174. <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-65682012000300007>
- Federici, S. (2020). *Reencantar el mundo. El feminismo y la política de los comunes*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Forstenzer, N. (2019). Feminismos en el Chile Post-Dictadura: Hegemonías y marginalidades. *Revista Punto Género*, (11), 34-50. [10.5354/0719-0417.2019.53879](https://doi.org/10.5354/0719-0417.2019.53879)
- Garay, N. (2018). Los bienes comunes y el buen vivir en el constitucionalismo latinoamericano: de las exclusiones históricas a las inclusiones cuestionadas. *Prolegómenos: Derechos y Valores*, 21(42), 135-159. DOI: <https://doi.org/10.18359/prole.3895>
- Gargallo, F. (2013). *Feminismo desde Abya Yala: ideas y proposiciones de las mujeres de 607 pueblos en nuestra América*. Buenos Aires: América Libre.
- Gebara, I. (1989). *Intuiciones ecofeministas: ensayos para repensar el conocimiento y la religión*. Madrid: Editorial Trotta.
- Giroux, H. A. (1992). *Teoría y resistencia en educación: una pedagogía para la oposición*. Ciutat de Mèxic: Siglo XXI.
- Guzmán, N., i Triana, D. (2019). Julieta Paredes: hilando el feminismo comunitario. *Ciencia Política*, 14(28), 23-49.
- Harvey, D. (2004). *El nuevo imperialismo: acumulación por desposesión*. Madrid: Akal
- Herrero, A. (2017). Ecofeminismos: Apuntes sobre la dominación gemela de las mujeres y la naturaleza. *Ecología política*, (54), 18-25.
- Herzog, B., i Ruiz, J. (ed.) (2019). *Análisis sociológico del discurso: Enfoque, métodos y procedimientos*. Universitat de València, Servei de Publicacions, 2019. ISBN 9788491343653
- Huberman, A. M., i Miles, M. B. (2000). Métodos para el manejo y el análisis de los datos. En C. A. Denman, i J. A. Haro (comp.), *Por los rincones. Antología de métodos cualitativos en la investigación social* (p. 253-300). Hermosillo: El Colegio de Sonora.
- Kabeer, N. (2021). Three faces of agency in feminist economics: capabilities, empowerment and citizenship. En G. Berik, i E. Kongar (ed.), *The Routledge Handbook of Feminist Economics*. Nova York: Routledge.
- Korol, C. (2016). Feminismos populares: Las brujas necesarias en los tiempos de cólera. *Nueva sociedad*, (265), 142-152.

- Korol, C. (2018). *Las revoluciones de Berta*. Buenos Aires: Ediciones América Libre.
- Lugones, M. (2008). Colonialidad y género: Hacia un feminismo descolonial. En W. Mignolo (comp.), *Género y Descolonialidad* (p. 13-25). Buenos Aires: Ediciones del Signo.
- Madrid, R. Z. (1998). *Movimiento Social de Mujeres y Desarrollo*. Tegucigalpa: Inédita
- Madrilonia.org. (2011). *La carta de los comunes para el cuidado y disfrute de lo que de todos es*. Madrid: Traficantes de Sueños
- Martínez, M. (2019). Presentación. Una (breve y no muy sistemática) aproximación a la noción de agencia desde la vulnerabilidad. *Papeles del CEIC*, vol. 2019/1, paper 205, 1-9. <http://dx.doi.org/10.1387/pceic.20616>
- Medina, R. (2018). Resistencias, identidades y agencias en las mujeres saharauis refugiadas. *Revista Internacional De Pensamiento Político*, 9, 163-181.
- Milanovic, B. (2018). *Desigualdad mundial: un nuevo enfoque para la era de la globalización*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Muñoz-Saavedra, J. (2019). Una nueva ola de feminista... más allá de #MeToo. Irrupción, legado y desafíos. En P. Rivera-Vargas et al. (ed.), *Políticas Públicas para la Equidad vol. II* (p. 177-188). Santiago de Chile: Colección Políticas Públicas, Universidad de Santiago de Chile.
- Ojeda, T., i Villarreal, M. (2020). Orígenes y evolución del pensamiento crítico latinoamericano sobre desarrollo. En T. Ojeda, i M. Villarreal (ed.), *Pensamiento crítico latinoamericano sobre desarrollo* (p. 29-51). Madrid: Los libros de la catarata.
- Paradis, C., i Matos, M. (2012). Los feminismos latinoamericanos y su compleja relación con el Estado: debates actuales. *Íconos - Revista de Ciencias Sociales*, (45), 91. <https://doi.org/10.17141/iconos.45.2013.3111>
- Paz Rada, E. (2017). Disputa y crisis política e histórica en los procesos de integración en América Latina. *Temas Sociales*, (41), 27-62.
- Pérez-Orozco, A., (2019). *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Pleyers, G. (2018). *Movimientos sociales en el siglo XXI: perspectivas y herramientas analíticas*. Buenos Aires: CLACSO.
- Plumwood, V. (1993). *Feminism and the mastery of nature*. Londres: Routledge.
- Puleo, A. (2002) Feminismo y ecología: Repaso a las corrientes de ecofeminismo. *El ecologista*, (31), 36-39.
- Quijano, A. (1999). Colonialidad del poder, cultura y conocimiento en América Latina. *Dispositivo*, 24(51), 137-148.
- Rauber, I. (2016). Hegemonía, poder popular y sentido común. *El Ágora USB*, 16(1), 29-62. <https://doi.org/10.21500/16578031.2164>
- Reyes, G. E., i Fiorino, V. R. M. (2019). Consenso de Washington y repercusiones en inequidad económica y social. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 24(85), 58-78.
- Ruiz, J. (2009). Análisis sociológico del discurso: métodos y lógicas [71 párrafos]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 10(2), Art. 26. <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0902263>.
- Salgado, C. (2018). *Manual de investigación. Teoría y práctica para hacer la tesis según la metodología cuantitativa*. Lima: Fondo Editorial de la Universidad Marcelino Champagnat.
- Santos, B. S. (2018). Introducción a las epistemologías del sur. En M. Meneses, i K. Bidaseca (coord.), *Epistemologías del sur* (p. 25-61). Buenos Aires: CLACSO/Coimbra: CES.
- Shiva, V. (1988). *Abrazar la vida: Mujer, ecología y supervivencia*. Madrid: HORAS.
- (2020). *Reclaiming the Commons: Biodiversity, Indigenous Knowledge, and the Rights of Mother Earth*. Santa Fe: Synergetic Press.
- Suárez, M. S. (2013). *Un feminismo, asentado en comunidades y territorios, parece estar emergiendo en Honduras*. Recuperat el 4 d'abril de 2021 de <https://www.alainet.org/es/articulo/76221>
- Svampa, M. (2010). Movimientos sociales, matrices socio-políticas y nuevos escenarios políticos en América Latina. *OneWorld Perspectives*. WP 01
- (2019). *Las fronteras del neextractivismo en América Latina: Conflictos socioambientales, giro ecoterritorial y nuevas dependencias*. Bielefeld: Bielefeld University Press. <https://doi.org/10.14361/9783839445266>
- Torres, C. M. (2018). Feminismos del Sur, abriendo horizontes de descolonización. Los feminismos indígenas y los feminismos comunitarios. *Estudios Políticos*, (53), 9.

- Ulloa, A. (2021). Repolitzar la vida, defender los cuerpos-territorios y colectivizar las acciones desde los feminismos indígenas. *Ecología Política*, 61, 38-48.
- Villarroel, Y. (2018). Feminismos descoloniales latinoamericanos: geopolítica, resistencia y Relaciones Internacionales. *Relaciones Internacionales*, (39), 103-119. <https://doi.org/10.15366/relacionesinternacionales2018.39.006>
- Zapata, M. (2007). Feminist Movements in Mexico: From Consciousness-Raising Groups to Transnational Networks. En M. L. Femenías, i A. A. Oliver (ed.), *Feminist philosophy in Latin America and Spain* (p. 1-20). Amsterdam: Rodopi.

NOTA BIOGRÀFICA

Judith Muñoz-Saavedra

Doctora en Sociologia per la Universitat Autònoma de Barcelona. Investigadora postdoctoral i docent en el Departament de Didàctica i Organització Educativa de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona. Membre del grup de recerca FODIP (formació docent i innovació pedagògica). Línies de recerca: estudis de gènere i desenvolupament, educació per a la justícia i ciutadania global.

María Soledad Ascencio Cortés

Doctora en Estudis de Gènere per la Universitat Autònoma de Barcelona. Investigadora postdoctoral a l'Escola de Treball Social de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso, en el marc del Projecte ANID ANILLO ATE220035: GÉNERO, BIOPOLÍTICA Y CREACIÓN. Línies de recerca: estudis feministes i de gènere, polítiques públiques i educació superior.

Zoila Madrid Rossel

Màster en Treball Social Llatinoamericà, docent a la Universidad Nacional Autónoma de Honduras (UNAH). Estudis especialitzats en feminismes. Treballs de recerca en temes de pobresa, dones i cures.

Agraïments:

PROYECTO ANID ANILLO. Xile. ATE220035 "Género, biopolítica y creación. Nuevas formas de gobierno de la vida y de las relaciones sociales de género para nuevas prácticas, teorías y epistemes".

Revolta social a Xile: una contrahegemonia política que impugna el relat neoliberal?

Eduardo Alvarado Espina

UNIVERSIDAD DE PLAYA ANCHA, XILE

ecalvarado@dii.uchile.cl

ORCID: 0000-0002-7222-3380

Rommy Morales Olivares

UNIVERSITAT DE BARCELONA

rommymorales@ub.edu

ORCID: 0000-0003-2196-1444

Pablo Rivera-Vargas

UNIVERSITAT DE BARCELONA

pablorivera@ub.edu

ORCID: 0000-0002-9564-2596

Rebut: 12/05/2021

Acceptat: 13/05/2022

RESUM

El 18 d'octubre de 2019 va començar a Xile la convulsió política i social més gran des d'aquella que va provocar la fi de la dictadura de Pinochet. Aquesta convulsió va donar pas gradualment a un procés d'impugnació de les institucions tradicionals de l'Estat. En aquest marc, aquest article aborda la dimensió política de la revolta social i els seus abastos en l'itinerari constituent que es va acordar el 15 novembre de 2019. Es busca respondre a l'interrogant de si potser el gran moviment de masses va ser l'expressió d'una contrahegemonia política impugnadora del sentit comú neoliberal. En aquest sentit, es recorre als principals corrents teòrics que qüestionen l'encaix entre democràcia i neoliberalisme, especialment la proposta agonista del moment populista de Chantal Mouffe. En termes pràctics, s'analitza, a partir del comportament polític i electoral passat, dos *cleavages* que es podrien identificar amb l'emergència del moment populista, el d'elits/poble i partits/independents. A partir de l'anàlisi de les dades electorals dels últims trenta anys, i posades en relació amb els resultats de l'elecció de l'any 2021 dels membres de la Convenció Constituent, es conclou que l'expressió de cansament s'expressa fidelment en els dos *cleavages* que defineixen el moment populista. A més, es constata un enfortiment de les diferents forces polítiques que es conceben com a antineoliberals.

Paraules clau: neoliberalisme; democràcia; moviments socials; contrahegemonia; canvi cultural.

ABSTRACT. *Social Revolt in Chile: A political counter-hegemony challenging the Neo-Liberal narrative?*

On the 18th of October 2019, Chile began undergoing the biggest political and social upheaval since the one that ended the Pinochet dictatorship. This upheaval slowly gave way to a process of impeachment of the traditional institutions of The State. This paper looks at the political dimension of the ensuing social revolt and its scope in the constituent itinerary agreed on the 15th of November 2019. It seeks to answer the question of whether the great mass movement was the expression of a political counter-hegemony challenging

the Neo-Liberal order. To this end, it draws on the main theoretical currents questioning the fit between democracy and Neo-Liberalism, especially Chantal Mouffe's 'agonistic' proposal of the populist moment. In practical terms, it analyses, on the basis of past political and electoral behaviour, two cleavages that could be identified with the emergence of the populist moment, that of elite/people and parties/independents. From the analysis of the electoral data of the last thirty years and related to the results of the 2021 election of the members of the Constituent Convention, it is concluded that political weariness was reflected in the two cleavages defining the populist moment. In addition, there was a strengthening of the various political forces that saw themselves as anti-Neo-Liberal.

Keywords: neo-Liberalism; democracy; social movements; counter hegemony; cultural change.

SUMARI

Introducció

Tesi i tensions sobre la democràcia

Neoliberalisme i democràcia: anàlisi de les seues dimensions simbòliques

La dimensió política de la revolta social que impugna l'hegemonia neoliberal i el liberalisme democràtic

El moment populista: cadena d'equivalències i identitat poble

Resignificació de la democràcia

Valors i idees que enfronten a l'hegemonia neoliberal

Anàlisi dels resultats electorals: instal·lació d'una hegemonia antineoliberal?

Conclusions

Referències bibliogràfiques

Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Rommy Morales Olivares. Universitat de Barcelona, Departament de Sociologia, Facultat d'Economia i Empresa (edifici 696), avinguda Diagonal, 694, 08034, Barcelona.

Citació suggerida / Suggested citation: Alvarado Espina, E., Morales Olivares, R., i Rivera-Vargas, P. (2023). Revolta social a Xile: una contrahegemonia política que impugna el relat neoliberal? *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 73-89. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.5>

INTRODUCCIÓ

El 18 d'octubre de l'any 2019, la societat xilena va començar a viure la seua convulsió política i social més gran des d'aquella que va provocar la fi de la dictadura de Pinochet¹ a la fi de la dècada dels vuitanta del segle passat. L'evasió organitzada del pagament del bitllet de metro per part de l'estudi-

antat de Secundària, amb motiu d'una nova alça en el preu del transport públic, va desencadenar una seqüència de fets de protesta ciutadana prèvia al denominat «esclat social».² Davant aquesta situació,

1 Entre els anys 1983 i 1986, es van produir mobilitzacions massives i vagues contra el règim dictatorial de Pinochet, les quals, fins ara, eren recordades com les més massives de la història de Xile. Totes promogudes pels sindicats miners, la Central Única de Treballadors (CUT), els funcionaris públics i els estudiants universitaris i secundaris.

2 El dia 1 d'octubre de 2019, mitjançant decret del Ministeri de Transport i Telecomunicacions, el Govern va anunciar l'augment en 30 pesos (30 cent. euro) el preu del bitllet en tota la xarxa de transport públic de la Regió Metropolitana de Santiago. Aquest anunci va provocar la protesta massiva d'estudiants de Secundària, que van començar a evadir el pagament en el metro. Durant les següents dues setmanes, el conflicte va escalar progressivament, fins que el 18 d'octubre va arribar a un punt de no retorn amb la paralització de la ciutat i la crema d'un important nombre d'estacions i trens de metro.

la resposta del Govern encapçalat pel president de la República, Sebastián Piñera, va ser l'increment de l'ús de la força repressiva i la imposició de l'estat d'excepció constitucional d'emergència.³ Aquesta reacció va donar pàbul a una fase de desobediència civil, el punt d'ebullició de la qual succeeix el 25 d'octubre, dia en què es van mobilitzar més de dos milions de persones en tot el país amb una consigna de fons «No són 30 pesos, són 30 anys».⁴

La incipient literatura d'anàlisi sobre l'esclat social sembla coincidir en una pèrdua de confiança en el capital simbòlic de les pautes i els valors del dogma mercantil neoliberal com a causal de l'esclat (Mayol, 2019; Garretón, 2021). A més d'això, hi ha abundant literatura científica en què és possible reconèixer que, més enllà dels persistents esforços d'ajust de la teoria liberal i econòmica i els plantejaments teòrics sobre la cooriginalitat de la democràcia i el capitalisme (Dahl, 1997; Wagner, 2012), a Xile, la democràcia ha mantingut una relació en permanent tensió amb el capitalisme (Garretón, 2012; Madariaga, 2020). A partir de la seua etimologia, la democràcia s'entén com un sistema fundat en la inclusió del poble en el procés de presa de decisions. El capitalisme, en canvi, pot ser definit com un sistema que entrega el poder a una elit social que posseeix el capital (Harvey, 2007; Streeck, 2011; Piketty, 2015).

Ara, la versió neoliberal del capitalisme es resisteix a qualsevol tipus d'intervenció de la política (*demos* i *polis*) en el funcionament de l'economia, atribuint-li

als mercats l'acte màgic de l'autoregulació. Això fa que l'assemblatge contemporani de la democràcia neoliberal no represente més que una forma de producció i reproducció funcional de l'estratificació social més clàssica (Parsons, 2013). Una que al seu torn liqua tot antagonisme polític en la interfície mercantil que imposa a la relació entre ciutadania i sistema polític. Doncs bé, si se li atribueix a l'esclat social la condició d'acció contrahegemònica, supòsit que proposa aquest treball, llavors sorgeix l'interrogant següent: l'acció contrahegemònica de l'esclat social es presentaria com una impugnació política al neoliberalisme?

Per a abordar aquesta qüestió i els seus abastos, en aquest article utilitzem un marc de referència conceptual basat en dues dimensions teòriques i analítiques:

(1) La relació entre democràcia i neoliberalisme. Entenent que, des de la seua pròpia concepció i pràctica, el neoliberalisme instal·la valors, objectius i dispositius que li donen un caràcter antipolític i antidemocràtic.

(2) La teoria agonista (Mouffe, 1999). Assumint que l'esclat social consagra el que s'ha anomenat el «moment populista», es busca establir si —com va succeir al sud d'Europa després de la gran recessió econòmica de 2008— a Xile també es va imposar el *cleavage* «els de baix contra els de dalt» o «poble versus elits».

De cara a respondre a la pregunta, s'ha revisat literatura acadèmica rellevant sobre la problemàtica d'estudi. A més d'això, s'ha dut a terme una anàlisi de dades secundàries d'enquestes post esclat social.⁵ Des d'un punt de vista interpretatiu, aquesta anàlisi identifica quatre categories de contingut centrals. En aquestes s'agrupen tant les evidències més rellevants seleccionades com les interpretacions de l'equip d'investigació. Aquestes categories

3 A Xile, l'actual Constitució estableix quatre estats o situacions excepcionals en què es poden limitar drets i llibertats públiques en diferents graus. En ordre ascendent, aquests són: estat de catàstrofe, estat d'emergència, estat de setge i estat d'assemblea. Excepte el primer, tots els altres inclouen unes certes restriccions al dret a manifestació. Tots aquests estats d'excepció són de prerrogativa exclusiva del president de la República.

4 Aquesta frase és una síntesi de les molèsties i demandes acumulades i que fa referència a l'alça de 30 pesos del transport públic i els 30 anys de governs democràtics que van mantenir l'ordre social neoliberal de la dictadura. Un període en què s'acusa les diferents forces polítiques de governar per als poderosos i no per al poble.

5 Critería Research, Pulso Ciudadano y Espacio Público.

es contrasten amb les dades empíriques que llança l'elecció de constituents del 15 i 16 de maig de 2021. A partir d'ací, s'intentarà determinar si hi ha o no una impugnació al relat polític del neoliberalisme i si aquesta s'expressa en les preferències polítiques de l'electorat xilè en l'elecció de 2021.

TESI I TENSIONS SOBRE LA DEMOCRÀCIA

Com ja s'ha esmentat, aquesta dinàmica que dissocia la política de l'economia ha comportat un intercanvi de rols entre el que és polític i el que no és polític (Beck, 1998), deixant en dubte l'encaix entre capitalisme i democràcia. Això s'acomoda a l'aversion neoliberal a la política, separant la decisió econòmica de la discussió política democràtica i la sobirania popular (Mouffe, 2012; Madariaga, 2020).

En aquest context, sembla que l'explicació de la crisi de la democràcia a Xile no estaria en el desinterés i la molèstia de la ciutadania amb la política, tampoc en la proliferació de casos de corrupció, sinó en la desigual assignació dels recursos de subsistència entre les persones, quan aquesta assignació queda a l'arbitri del mercat (Leiva, 2020). Aquest és un aspecte que, independentment de les preferències majoritàries de la població, governs de centreesquerra i centredreta ni qüestionen ni corregeixen profusament. Potser perquè, en l'era neoliberal, el sistema polític convergeix en un model organitzacional elitista (Garrido-Vergara 2020).

Aquesta falta de diferenciació ideològica i programàtica en les últimes dècades ha portat la competència política a un acord entre elits. És el que col·loquialment s'ha denominat «classe política». Amb això, s'ha generat una crisi del sistema polític democràtic, la qual s'aprofundeix per l'erradicació de les polítiques econòmiques del debat polític sobirà. Aquesta crisi de la democràcia ha quedat reflectida en diferents tesis que pugnen entre un estat de transició i un de reculada d'aquest règim polític. Entre les més significatives es troben:

(1) La tesi transicional de la democràcia postliberal (Therborn, 1996; Schmitter, 2015). Per a Schmitter

(2015), les actuals democràcies estarien de camí cap a una extensió de la consulta pública sobre qüestions polítiques i pressupostàries, incloent-hi les definicions de ciutadania, el finançament públic de partits polítics i organitzacions de la societat civil i les quotes per a les dones.

(2) La tesi de reculada que esgrimeix la teoria de la postdemocràcia (Jörke, 2008; Offe, 2014). Aquesta és una teoria explicativa de la descomposició que pateixen les actuals democràcies en el seu component popular (Offe, 2014). En aquest context, tot i que les institucions de la democràcia liberal es mantenen intactes, la legitimitat de l'actuació política coincideix cada vegada menys amb la participació del poble (Jörke, 2008). D'això s'infereix que el vot té menys incidència en les decisions que adopten els governants. Succeeix que les decisions polítiques emigren des de l'àmbit democràtic (Dahrendorf, 2002) a espais difusos o opacs en els quals intervenen experts, tecnopolítics i llobbistes (Alvarado Espina, 2017; 2018). L'expressió política de la voluntat popular compta cada vegada menys pel fet que els grans capitalistes i els seus grups de pressió participen de manera desmesurada en les decisions públiques (Nun, 2003).

Per la seua banda, la realitat econòmica que plasmen les reformes neoliberals va acabar amplificant la bretxa de desigualtat socioeconòmica en les societats postindustrials (Harvey, 2007; Piketty, 2015). Aquesta bretxa incideix en la voluntat i capacitat dels individus per a participar en el procés de presa de decisions. I amb això, les eleccions, que són l'instrument del qual emana la legitimitat del poder polític en una democràcia, tenen cada vegada menys conseqüències pràctiques per al resultat final del procés democràtic (Nun, 2003).

En aquesta crisi de la democràcia en l'era neoliberal destaquen unes certes condicions polítiques i estructurals que semblen fer més deficient el procés democràtic, perquè posen en qüestió la igualtat política, dificulten el pluralisme polític en les institucions i desincentiven la rendició de comptes electoral. Aquestes condicions són l'elitisme polític i la desigualtat social (Alvarado Espina, 2017).

NEOLIBERALISME I DEMOCRÀCIA: ANÀLISI DE LES SEUES DIMENSIONS SIMBÒLIQUES

Hi ha en la literatura diferents definicions de neoliberalisme (Hayek, 1993; Harvey, 2007; Boas i Gans-Morse, 2009). Es tracta d'una teoria de pràctiques politicoeconòmiques que afirma que la millor manera de promoure el benestar de l'ésser humà consisteix a no restringir el lliure desenvolupament de les capacitats i de les llibertats empresarials de l'individu, dins d'un marc institucional caracteritzat per drets de propietat privada, forts mercats lliures i llibertat de comerç (Harvey, 2007).

El neoliberalisme es planteja com un antídoto potencial contra les amenaces a l'ordre social que va generar històricament el capitalisme. En el seu ordre, l'Estat acaba sent contradictori i inestable. Tal com va assenyalar Foucault (2012), el neoliberalisme no ha de confondre's amb el lema *laissez faire*, al contrari, ha de considerar-se com una crida a la vigilància, a l'activisme, a les intervencions perpètuas per part de l'Estat. L'Estat hi és present en la seua aparent absència. El nucli comú del concepte es troba en la predominança del mercat com a mecanisme de coordinació per a tota classe d'activitats productives. Aquesta supremacia té el seu correlat en l'externalització de funcions que l'Estat havia assumit en algun moment com a productor principal, basada en la convicció que el sector privat resultarà més eficient en aquesta tasca (Hayek, 1993).

El neoliberalisme restringeix i coordina l'activitat humana a la iniciativa empresarial i comercial. Aquestes són les idees que prevalen tant en organismes internacionals dedicats a promoure la *desregulació* financera i el comerç (FMI i OMC), com en les institucions monetàries i de govern de molts països (Stiglitz, 2011). La vida social pot ser reformada en innombrables aspectes en nom del mercat, i en el marc del neoliberalisme és relativament senzill i legítim desplegar la retòrica contra altres enemics socials de l'anomenat equilibri econòmic.

Les institucions democràtiques semblen perdre legitimitat com a espais per a la presa de deci-

sions a causa de l'excessiu poder que assoleixen el capitalisme corporativista i les institucions supranacionals. Els procediments democràtics estarien responnent més a l'interés dels grans agents econòmics transnacionals que a la voluntat majoritària expressada en els seus processos electorals. En aquesta etapa es legitima, per mitjà d'un consens econòmic entre les elits governamentals, l'hegemonia de «les idees neoconservadores de lliure mercat, privatització, iniciativa individual, flexibilització laboral i desregulació financera» (Keane, 1992: 24-25). Aquest és el mateix consens, basat en un paquet de reformes.

D'aquesta manera, poderosos interessos econòmics aconseguixen que els governs de diferent signe polític coordinen els seus diferents dominis d'acció de l'economia, controlant la despesa social de l'Estat i mercantilitzant els drets socials —salut, habitatge, educació, pensions, mínim comú en les condicions de vida de la ciutadania—. Com apunta Harvey (2007), en les societats postindustrials, les idees neoliberals estan inexorablement lligades a la restauració o a la reconstrucció del poder de les elits econòmiques.

Dins d'aquest marc, el sistema polític i l'Estat nacional es reconfiguren davant l'avanç del «capitalisme corporatiu» (Dahl, 2012). S'instal·la un tipus de capitalisme (neoliberal) que és capaç de seleccionar els temes i protegir els seus interessos i valors, marcant l'agenda del procés polític mitjançant el consentiment ideològic de les elits polítiques (Offe, 2014). Exemple d'això és la retòrica que exalta la competitivitat, el creixement econòmic, el mercat i l'ajust fiscal com les úniques vies o mitjans possibles per a poder aspirar al benestar econòmic i social, i que han defensat indistintament governs de centreesquerra i de centredreta. Aquests objectius no expliciten —més aïna oculten— les maneres en què se sustenten i els efectes que generen, com la major precarització del treball que requereix la competitivitat o l'augment de la desigualtat social i el dany al medi ambient que exigeix el creixement econòmic (Bauman, 2014).

No sembla ser important que un creixement econòmic basat en la desigualtat social i una política estatal a la qual aparentment no se li permet entretenir-se en l'economia, sota pena de ferotges i punitives amenaces immediates dels mercats (Bauman, 2014), puguen encaixar amb la concepció i pràctica democràtica o no.

Els canvis introduïts per la desregulació dels mercats, juntament amb la pèrdua de drets socials, han facilitat la preeminència dels interessos empresarials que lideren una globalització destinada al fet que «el capitalisme —sense límits legals i territorials— s'impose sobre la democràcia». Uns interessos que s'encobreixen sota el rètol de l'interés general (Stiglitz, 2011). En aquest sentit, Mouffe afirma que «el mantra de la globalització és invocat per a justificar l'*statu quo* i per a reforçar el poder de les grans corporacions transnacionals... Per tant, l'espai de la política va quedar dissociat de l'espai de l'economia» (2012: 131).

Així, els ingressos fiscals via impostos sobre la propietat es redueixen, mentre que les rendes altes del treball multipliquen diverses vegades els salaris més baixos (Piketty, 2015), a Xile això s'expressa en la desigualtat. Aquesta relació produeix que la política desincentive l'antagonisme originat en la divisió de classes, aconseguint que «les relacions de poder i el seu paper constitutiu en la societat siguin eliminats» (Mouffe, 2012: 123); es dilueix l'espai polític de la societat civil, cosa que facilita el tancament institucional de la política, mentre que el coneixement expert esdevé indispensable per al procés de presa de decisions. Els partits polítics abandonen la seua tasca de representació i els seus dirigents es converteixen en una classe governant dedicada als seus propis interessos (Mair, 2015).

LA DIMENSÍO POLÍTICA DE LA REVOLTA SOCIAL QUE IMPUGNA L'HEGEMONIA NEOLIBERAL I EL LIBERALISME DEMOCRÀTIC

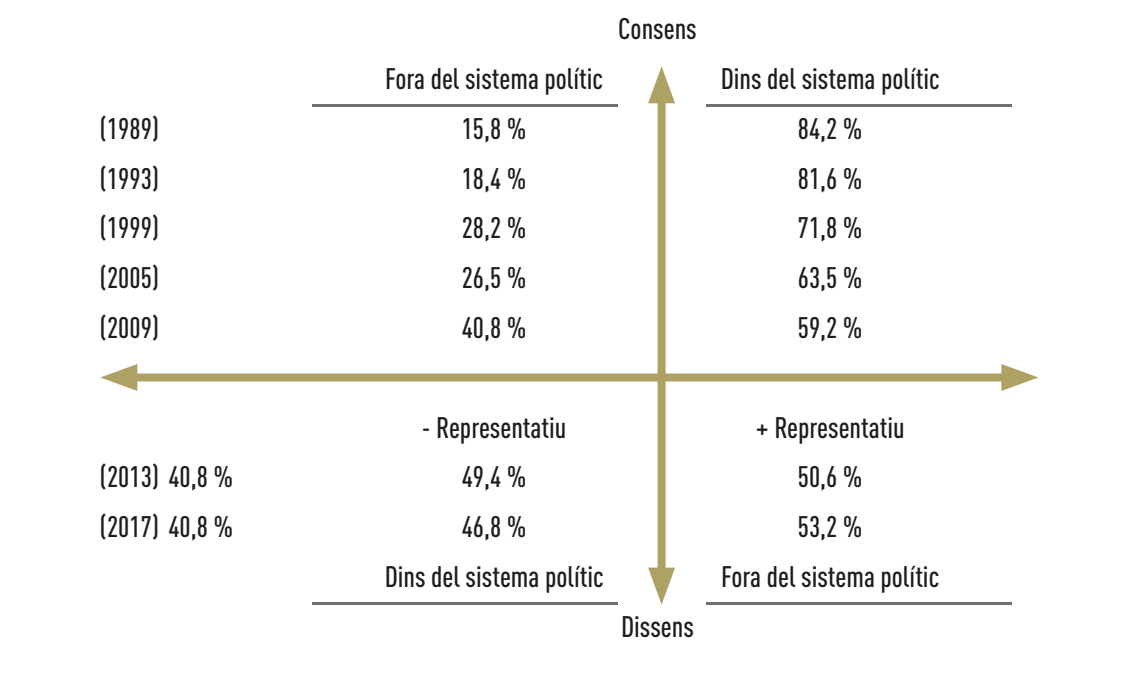
El sistema polític xilè s'ha caracteritzat, des de la transició fins als nostres dies, per ser un lloc hermè-

tic per a la ciutadania comuna. Una dimensió més de la desigualtat, ja que presenta diferents dispositius de tancament que són difícils de franquejar per a persones i organitzacions amb escàs capital cultural, econòmic i polític. A això cal afegir la total absència d'institucions de democràcia directa que permeten a la ciutadania pronunciar-se sobre assumptes de rellevància per al país. Aquest caràcter elitista de la política xilena ha despulat de valor l'exercici de la sobirania popular, i ha provocat, al seu torn, un profund distanciament entre la ciutadania i les elits polítiques (Alvarado Espina, 2018; Garretón, 2021). Així, la versió liberal de la democràcia, la representativa, va començar un evident declivi.

Des de l'any 1997, la participació electoral es va anar reduint, generant una corba descendent que no es va detenir fins al plebiscit per una nova Constitució de 2020. Com s'evidencia en el treball d'Alvarado Espina (2017), aquesta fatiga electoral tindria la seua causa en un problema estructural del sistema polític i no necessàriament en un artefacte electoral, com és el tipus de vot (obligatori o voluntari). Una explicació que es contraposa a la tesi més difosa després de la implementació del vot voluntari en 2012 a Xile.

Com s'observa en la Figura 1, fins a l'any 2009, el consens de les elits polítiques era majoritàriament representatiu i acceptat. Una majoria ciutadana encara participava de les eleccions que enfrontaven els dos grans blocs partidistes de la dreta i el centre-esquerra, encara que el percentatge de mobilització electoral disminueix elecció rere elecció. Es pot dir que aquell any va ser el punt d'inflexió en el qual les grans coalicions polítiques que naixen en la transició política de Xile a començament dels anys noranta comencen a perdre l'hegemonia política. Un fenomen que es correlaciona amb el comportament dels nous votants en les eleccions presidencials de 2009 i 2013, ja que les candidatures preferides entre aquests electors van ser les de dos polítics *outsiders*, Marco Enríquez-Ominami i Franco Parisi (Huneus, Lagos, i Díaz, 2015).

Figura 1 Hegemonia i legitimitat política (1989-2017)

Font: elaboració pròpia amb base en les dades electorals del Servei Electoral (www.servel.cl).

És també a partir del 2009 que es produeix un lleu i imperceptible canvi en la relació de la ciutadania amb el sistema polític constituït. Amb la «*revolució pingüina*» de 2006⁶ i la consolidació d'altres moviments socials durant el Govern de Michelle Bachelet (2006-2010),⁷ l'exercici del poder públic va quedar, progressivament, cada vegada més desvinculat de les exigències de la ciutadania. Aquestes expressions van mostrar el profund abisme que s'instal·la entre

la voluntat popular i els agents polítics tradicionals. Aquest període ha sigut comunament descrit com el dels moviments socials.

El moment populista: cadena d'equivalències i identitat poble

La miscel·lània de demandes compartides per una àmplia majoria després del 18 d'octubre de 2019 va instal·lar un concepte d'identitat col·lectiva que semblava extraviat: *el poble*. Els reclams que es van veure en la gran majoria de pancartes de carrer apuntaven a una desigualtat estructural que deixava en evidència un doble dèficit: necessitats materials insatisfetes i asimetries de poder simbòlic. D'una banda, les exigències de pensions dignes (No + AFP), educació gratuïta de qualitat, salut de qualitat amb cobertura universal, salaris i treball dignes, no més TAG (telepeatges), entre altres demandes. D'altra banda, igualtat entre dones i homes, igualtat de tracte,

6 Moviment d'estudiants secundaris que té com a principal demanda la recuperació de l'educació pública i de qualitat com a objectiu polític de Xile.

7 Diferents organitzacions estudiantils van convocar a protestar contra el lucre en l'educació, exigint una educació gratuïta i de qualitat. Els grans projectes industrials van ser judicialitzats i/o suspesos com en el cas de la construcció de rescloses hidroelèctriques a la Patagònia. Quatre anys després, treballadors i jubilats es van mobilitzar contra el sistema de pensions AFP, entre altres.

major inclusió i igualtat política, fi dels privilegis i igualtat davant la llei. Totes aquestes demandes van ser sintetitzades en una exigència de dignitat i, també, una nova Constitució.

Aquest abisme que apareix entre societat i política també posa en qüestió la idea que les societats que superen uns certs llindars de pobresa prioritzen la lluita pels valors postmaterials per damunt dels materials, com proposa la teoria transcultural de Welzel, Inglehart i Kligemann (2003). Un qüestionament que pot estar correlacionat amb la postergació —fins i tot la invisibilització— de les demandes de la classe treballadora en el sistema polític de l'era neoliberal. Això és a causa de la negació d'una política agonista d'adversaris pròpia del consens liberal dels partits de centredreta i centreesquerra (Mouffe, 2018).

Les demandes per una major igualtat social, política i simbòlica, que va imposar la revolta d'octubre, van anar donant forma a una «cadena d'equivalències» (Mouffe, 2018), ja que totes aquestes demandes enllacen una diversitat de lluites en un sol concepte polític i en una acció col·lectiva única, però també diversa. Aquesta amalgama es va començar a expressar en el domini de l'antagonisme entre un *ells* (elit, casta, oligarquia) i un *nosaltres* (poble, ciutadania, comuns). És el que es coneix com el *cleavage* poble versus elits (Mouffe, 2018). D'aquesta manera, l'acció col·lectiva constitueix un subjecte polític, el poble, el qual apel·la a reconfigurar un ordre social que s'entén injust (Mouffe, 16 de juny de 2016).

D'acord amb Mouffe, el moment populista és «l'expressió d'una varietat de resistències a les transformacions polítiques i econòmiques durant els anys d'hegemonia neoliberal» (2018: 27). Aquest concepte descriu una etapa d'impugnació progressiva al relat cultural, polític i econòmic de la mercantilització de les relacions socials, una impugnació que a Xile es podria haver iniciat en 2006. Aquell any va emergir la primera gran impugnació contra l'educació de mercat, la qual proposava massivament una educació pública igualitària i de qualitat.

Per tant, hi ha una aspiració democràtica nítida, ja que proclamen que tornaran a donar-li al poble la veu que li ha sigut confiscada per les elits. I això, independentment de les formes problemàtiques que poden prendre alguns d'aquests moviments.

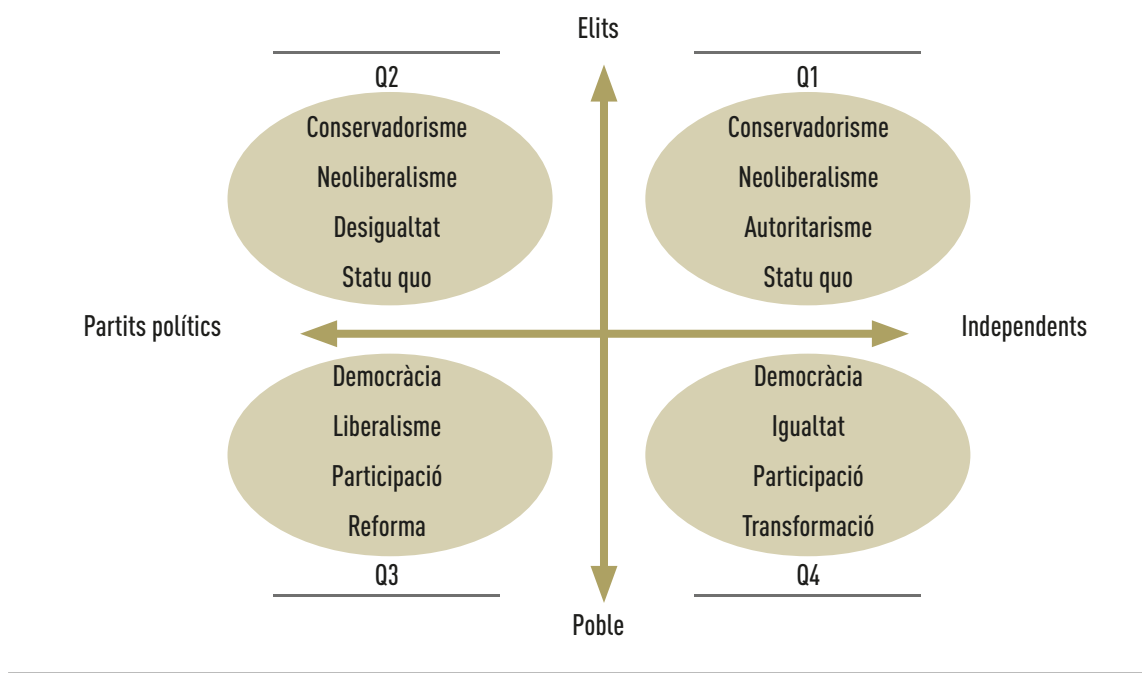
Resignificació de la democràcia

Amb l'explosió de manifestacions massives, la desobediència civil i el trencament exprés de la ciutadania amb la institucionalitat política, van sorgir experiències d'organització territorial i de moviments socials autoconvocats. És així com es van instal·lar progressivament capítols, assemblees i espais de convergència sindical i social arreu del país, els quals van articular gradualment el debat i donant organització política extrainstitucional a demandes que es presentaven inconnexes. Es genera a poc a poc una institucionalitat no convencional de caràcter democràtic, tant participativa com deliberativa, que va començar a donar forma simbòlica a un subjecte polític col·lectiu en la veu *poble*.

A partir de la manifestació d'aquest trencament, van sorgir *cleavages* que trenquen definitivament amb la inèrcia del consens polític transicional, el qual ja havia quedat en dubte amb l'emergència del Frente Amplio en 2017 (Alvarado, Morales-Olivares, i Rivera, 2019). D'una banda, es va imposar l'antagonisme elits/poble, en què la política professional, els mitjans de comunicació massiva i el gran empresariat van quedar exposats com l'*ells*, mentre que la ciutadania comuna que s'organitzava als carrers va passar a ser el *nosaltres*. D'altra banda, i potser com una deriva d'aquest *cleavage*, s'imposa una altra divisió indefugible, la de partits/independents.

Tenint en compte això, es traça un pla a partir de dos eixos explicatius del que representen aquests antagonismes. En la Figura 2, s'exposen els continguts que estarien representats en els quadrants Q1, Q2, Q3 i Q4, en què Q1 identifica els valors de la dreta neoliberal i Q4 identifica els valors de l'esquerra igualitària. En altres paraules, el pla proposa una descripció que va des de les posicions antidemocràtiques fins a les radicalment democràtiques.

Figura 2 Pla descriptiu dels *cleavages* elits/poble i partits/independents

Font: elaboració pròpia

En cap cas s’ha d’entendre cada quadrant com un compartiment estanc d’atributs permanents en cada eix. Els eixos són més aïna categories d’anàlisi que permeten establir els trets predominants en cada *cleavage*. En més d’una ocasió podria haver-hi encreuaments entre trets en quadrants situats en diferents eixos. Ací l’important és el significat de cada concepte, no el seu significat.

Valors i idees que s’enfronten a l’hegemonia neoliberal

D’acord amb Foucault (2012), en la societat capitalista moderna hi ha dispositius de control invisibles. Aquest mecanisme del poder també pot vincular-se a les idees i els valors que ha imposat el sentit comú neoliberal.

Per a la ideologia neoliberal, tota idea que contravinga o desautoritze la seua teoria resulta perillosa.

A tota alternativa se l’acaba titlant eufemísticament d’irresponsable. Aquesta és la manera que té la classe dominant, la qual es beneficia de la desregulació de mercats i la rebaixa d’impostos, per a desanimar tota acció col·lectiva que desobeïsca el pensament únic. Aquest relat s’imposa en forma de *cascada*, anant des de les elits econòmiques fins a la massa social. No obstant això, aquesta imposició no és vertical, sinó que té nivells que retroalimenten el relat original, passant per les elits polítiques, els mitjans de comunicació i els líders d’opinió, que tradueixen el relat perquè pugui ser reproduït per la ciutadania comuna (Deutsch, 1966). Hi ha diversos exemples de relats que s’apliquen seguint aquest model i que són útils per a la legitimitat neoliberal. Només per esmentar-ne un parell: «per a disminuir la desocupació es requereix creixement econòmic» o «el problema més important per a la societat és la delinqüència». En ambdós

casos es provoca una agitació en la ciutadania que reproduceix tals supòsits com una veritat, amb la qual cosa retroalimenta el relat de les elits.

El neoliberalisme com a pràctica política, això és, com a expressió programàtica d'una ideologia que sosté un sistema econòmic i social, introdueix idees contràries a la democràcia de manera imperceptible. Una ideologia que sosté que un millor rendiment material de l'economia s'aconsegueix amb la lliure competència de la iniciativa individual en el mercat. Però el neoliberalisme, com a ideologia, també requereix un ancoratge en la cultura, i, en aquest sentit, introdueix valors *espill* de la seua pròpia teologia econòmica. D'aquesta manera, del relat dominant neoliberal emanen normes i valors que actuen com a contenidors culturals, fixant el que és beneficiós en les relacions socials i el que no ho és. Sense la intenció d'establir una llista exhaustiva d'aquests valors, podem esmentar-ne els següents: consumisme, idealització de l'empresa privada, mercantilització de la vida, iniciativa individual, competitivitat, alienació política (despolitització), naturalització de la desigualtat, culte a la propietat i als diners, entre altres (Harvey, 2007; Alvarado, 2018). Certament, la institucionalització d'aquests valors no es va assolir per mera imposició autoritària, sinó que es va requerir controlar els diferents espais de socialització humana, com ara la família, l'escola, la universitat i els mitjans de comunicació, mitjançant diferents versions de la mateixa ideologia.

Aquesta versió última del capitalisme imposa la dissociació dels treballadors, la desarticulació dels moviments socials i la banalització de la política. En qualsevol lloc en què s'identifique els sindicats com a agents contraris al progrés, els moviments socials amb una acció col·lectiva ignorable i la política amb un vesper d'egos buscant notorietat, s'aconsegueix imposar el neoliberalisme. Un exemple d'això és Xile, amb un sindicalisme i moviments socials anul·lats pel poder polític després de la dictadura civicomilitar. Malgrat això, es va anar consolidant una societat civil antagonica a unes elits polítiques rendides al capital.

El 18 d'octubre es va fer patent el cansament, no sols amb el model econòmic, sinó també amb els valors, les normes i les conductes que es promouen per a donar-li sentit de realitat. D'acord amb els estudis elaborats entre octubre de 2019 i gener de 2020, les persones que es manifestaven exigien millor salut i educació pública, la renúncia de Sebastián Piñera, un augment del salari mínim, una nova Constitució, una assemblea constituent, pensions dignes, dret a l'aigua, entre altres demandes més conjunturals.⁸ Les mateixes demandes són esmentades en altres estudis d'opinió, com el Baròmetre de l'enquestadora MORI.⁹

En una certa manera, l'esclat social representa un *breakpoint* en la lògica política del que és possible en una democràcia representativa emmarcada en el relat de l'hegemonia neoliberal. I amb això van quedar, d'una banda, els vells grups del poder polític, econòmic i social, mentre que de l'altra es va instal·lar un desestructurat moviment de masses que va començar a organitzar-se entorn de diferents demandes que antagonitzen amb el relat neoliberal. Aquest enfrontament entre el relat cultural neoliberal i aquell que l'impugna és el que s'analitza a partir del comportament electoral en les eleccions de constituents.

Anàlisi dels resultats electorals: instal·lació d'una hegemonia antineoliberal?

El procés constituent originari que es va instal·lar després del 18 d'octubre de 2019 va tenir, entre altres, una conseqüència institucional. El 15 de novembre del mateix any, parlamentaris i dirigents de partits polítics, pressionats per donar una eixida política a la

8 Primer butlletí de resultats Enquesta ciutadana del 25 d'octubre de 2019. Vegeu https://www.achap.cl/wp-content/uploads/2019/11/Primeros-Resultados_Encuesta-Ciudadana25.10-1.pdf.

9 Cal esmentar que aquest estudi d'opinió incorpora una exigència més estructural, com és la igualtat davant de la llei. Vegeu <https://cut.cl/cutchile/2020/01/24/barometro-del-trabajo-mori-fiel-enero-2020-percepciones-y-expectativas-de-la-coyuntura-social-politica-economica-del-pais/>.

revolta social, van arribar a un acord polític¹⁰ entorn d'un itinerari institucional per a elaborar una nova Constitució. A grans trets, aquest itinerari preveu un plebiscit, celebrat el 25 d'octubre de 2020; una elecció de membres de l'òrgan encarregat d'elaborar la Constitució, realitzada durant els dies 15 i 16 de maig de 2021, i un plebiscit d'eixida per a aprovar o rebutjar el nou text constitucional. D'aquests esdeveniments electorals, el més rellevant per a establir l'abast de la impugnació a l'hegemonia neoliberal és l'elecció de constituents.

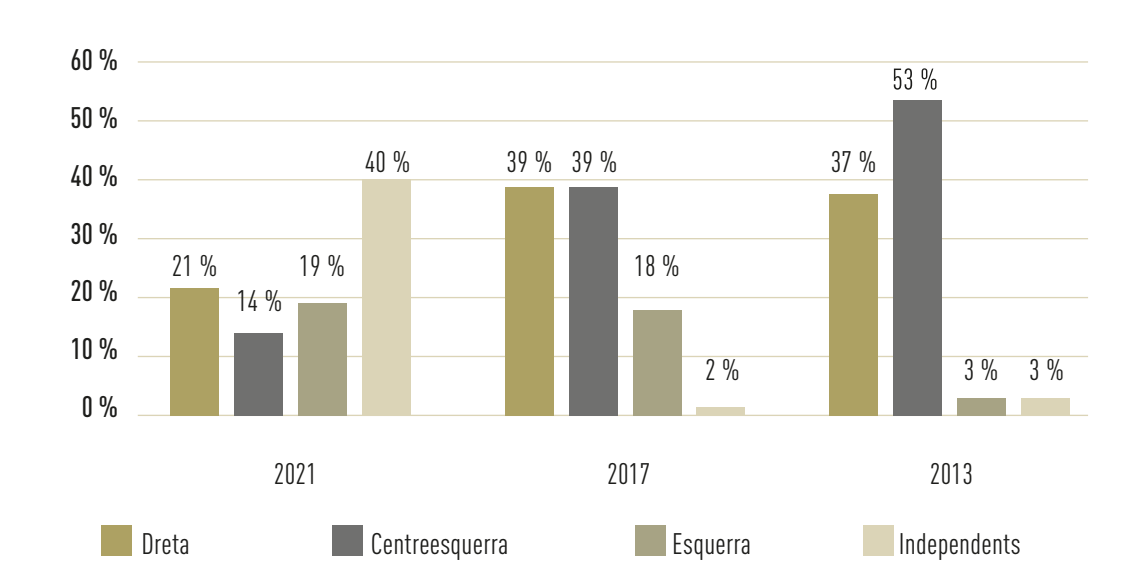
En el Gràfic 1, s'exposen els resultats que van obtenir les diferents forces polítiques en l'elecció de convencionals constituents, comparats amb els

de les eleccions de diputats de 2013 i 2017. En primer lloc, la relació de preferències polítiques mostra un realineament electoral favorable a les noves conformacions polítiques. En aquest sentit, es redueix ostensiblement el suport als partits de centreesquerra i centredreta que han governat el país en diferents moments des de 1990. Partits que s'han identificat amb l'hegemonia social, econòmica i cultural neoliberal. En termes concrets, s'observa que la concentració de la representació política que junts exercien els blocs de centredreta i centreesquerra es va perdent, ja que passen de representar un 90 % de les preferències electorals en 2013 a tan sols un 35 % en 2021.¹¹ Si bé aquesta constatació evidencia el desacoblament polític entre ciutadania i elits polítiques tradicionals, no és decisiva per a determinar la instal·lació d'una contrahegemonia política.

10 Aquest és el conegut Acord per la pau i la nova Constitució, el qual es va convertir en Llei de la República el 24 de desembre de 2019. Aquesta llei (21.200) de reforma constitucional va fixar l'itinerari original del procés constituent de la manera següent: 26 d'abril de 2020, plebiscit per una nova Constitució i tipus d'òrgan encarregat d'elaborar-la; 26 d'octubre de 2020, elecció de constituents, i un plebiscit d'eixida 90 dies després que la Convenció finalitze la redacció de la nova Constitució, per a aprovar o rebutjar el nou text constitucional.

11 En les eleccions de 2013, la coalició de centreesquerra crea un pacte que inclou el Partit Comunista i candidatures provinents dels moviments socials, com les de Gabriel Boric i Giorgio Jackson. Aquests últims són els que van liderar la formació del Frente Amplio en 2017.

Gràfic 1 Preferències polítiques en les eleccions de 2013, 2017 i 2021

Font: elaboració pròpia amb base en les dades publicades en www.servel.cl

En segon lloc, com s'observa en la Taula 1, el trencament entre ciutadania i elits polítiques s'expressa en un augment considerable de les preferències ciutadanes per les llistes d'independents. Amb

un 40 % dels vots, aquestes llistes van superar per un ampli marge la votació dels partits polítics que compten actualment amb representació parlamentària.

Taula 1 Preferències electorals en 2021, 2017 i 2013

Constituent 2021			Parlamentàries 2017 (diputats)			Parlamentàries 2013 (diputats)		
Llistes tot el país	Nre. vots	% vots	Llistes tot el país	Nre. vots	% vots	Llistes tot el país	Nre. vots	% vots
Vamos por Chile (dreta)	1.174.502	20,56 %	Chile Vamos + Amplitud (dreta)	2.368.062	39,49 %	Alianza por Chile + PRI (dreta)	2.326.087	37,39 %
Lista del Apruebo (centreesquerra)	825.397	14,45 %	Fuerza de la Mayoría + Convergencia Democrática + PRO + Ciudadanos (centreesquerra)	2.365.186	39,44 %	Nueva Mayoría + PRO + PL (centreesquerra)	3.305.719	53,15 %
Apruebo Dignidad (esquerra)	1.070.361	18,74 %	Frente Amplio + FRVS (esquerra)	1.103.568	18,40 %	Partido Ecológico Verde + Partido Igualdad (esquerra)	172.903	2,78 %
Llistes d'independents (no partits)	2.285.092	40,01 %	Independents fora de pacte	104.427	1,74 %	Independents fora de pacte	206.634	3,32 %

Font: elaboració pròpia amb base en les dades publicades en <https://pv.servelecciones.cl> i <https://historico.servel.cl>

Ara bé, per a comprovar si es produeix un realineament en les preferències polítiques de la ciutadania, cal analitzar i concatenar els resultats de l'elecció de constituents amb les demandes de l'esclat social de 2019.

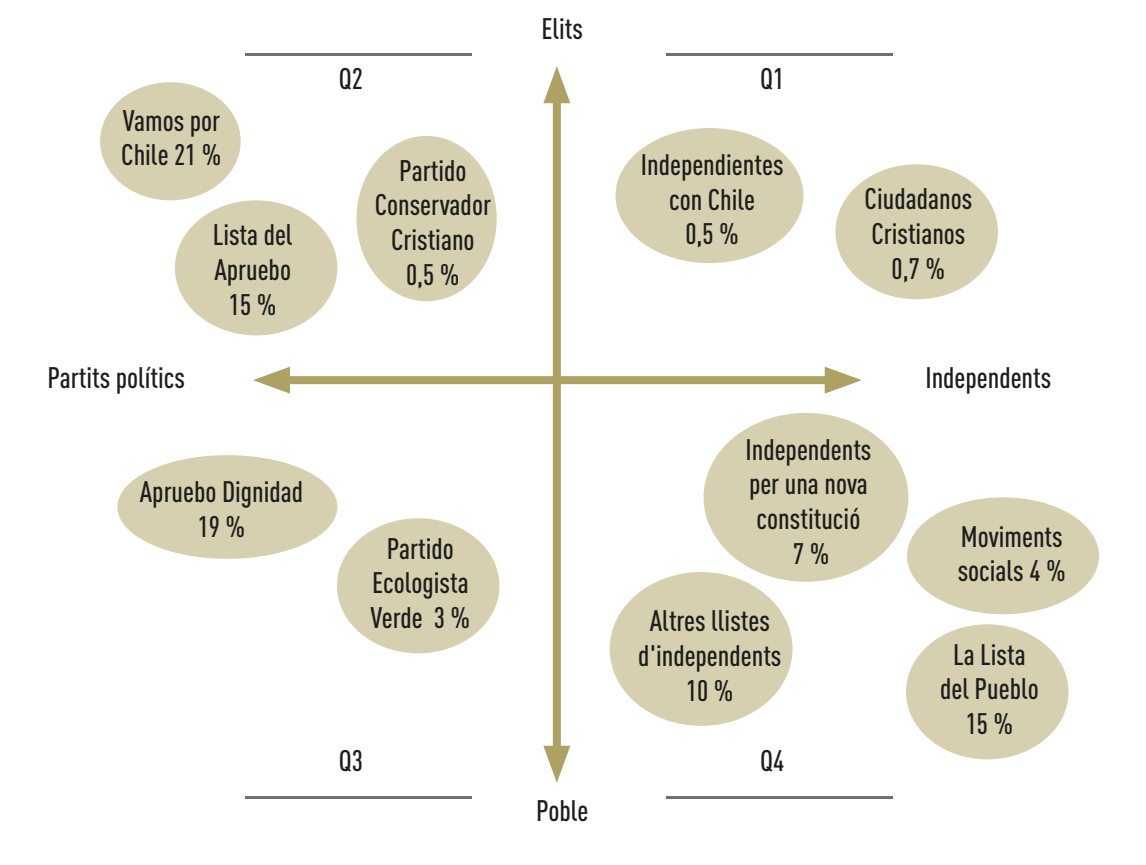
Atés el resultat electoral, i d'acord amb la metodologia proposada, a continuació, s'examina si potser

la representativitat de la Convenció Constitucional es correlaciona amb els supòsits d'impugnació a la ideologia neoliberal i com aquest resultat es desplega en els dos eixos que representen el moment populista: 1) elits/poble i 2) partits polítics/independents. En tots dos casos es consideren tant el percentatge com el nombre absolut de vots de cada força política, tal com s'observa en la Taula 1.

Utilitzant el model de la Figura 2, es distribueixen els percentatges de votació de cada pacte electoral en els diferents quadrants de la Figura 1. Això és, en el primer quadrant se situen les llistes d'independents de dreta neoconservadora i antidemocràtica; en el segon, els pactes de partits de dreta i centreesquerra neoliberal; en el tercer, els partits d'esquerra democràtica i antineoliberal, i en el quart, les llistes d'independents antineoliberals i radicalment democràtiques.

Quan situem la votació d'aquests quatre grups polítics, es pot entendre com és de forta la relació entre esclat social i comportament electoral. En aquest sentit, és important constatar si potser els *cleavages* elits/poble i partits/independents van tenir un rol decisiu en les preferències majoritàries de la ciutadania (Figura 3).

Figura 3 Representació de preferències en els eixos elits/poble i partits/independents

Font: elaboració pròpia¹²

¹² En els quadrants no s'incorporen les candidatures independents fora de llistes, ja que resulta impossible establir-ne el posicionament programàtic. Per aquest motiu, la suma total dels quadrants està per davall del 100 %.

Dels resultats de l'elecció es poden extraure quatre importants troballes, les quals poden estar evidenciant tant un realineament electoral com ideològic.

En primer lloc, les opcions d'esquerres van concentrar el 58 % de les preferències dels electors (Q3 i Q4). Opcions que es declaren antineoliberalen en les seues propostes constitucionals i diuen representar les demandes de la revolta popular del 18-O. Encara que la llista *Independientes por una Nueva Constitución*, a causa de la seua variada conformació ideològica, pot presentar una certa ambigüitat en aquesta qüestió.

En segon lloc, els partits tradicionals de les coalicions que van donar origen als pactes de la transició van perdre la seua hegemonia electoral. És a dir, que com a preferència política van patir un enfonsament i van reduir el seu suport electoral fins al 21 % la dreta i el 15 % el centreesquerra (Q2). La sumatòria de les dues coalicions polítiques (36 %) els allunya en excés d'aquell 90 % mitjà de preferències electorals que van concentrar durant quasi tres dècades.

En tercer lloc, les llistes d'independents d'extrema dreta van obtenir un rendiment marginal, i es van quedar sense escons en la Convenció Constitucional (Q1). Per tant, aquestes opcions polítiques pareixen estar molt allunyades de les preferències electorals de la ciutadania.

Finalment, si s'observa la composició de preferències en l'eix elits/poble, es constata que la primera opció electoral en la categoria *poble* la tenen les llistes d'independents (36 %), superant les dels partits (22 %). A més, com ja es constata en el primer punt, l'addició d'aquests dos tipus de llistes supera en votació les de la categoria *elits*, que sumen en total un 38 %. Pel que fa a l'eix partits/independents, la tendència mostra una clara preferència cap a les llistes de partits (58 %) davant de les llistes d'independents (40 %). No obstant això, aquests percentatges també evidencien que els partits van perdre el monopoli de la representació política en el debat constitucional.

En síntesi, el comportament electoral de la població en les eleccions de constituents demostra un realineament en les preferències tradicionals dels últims trenta anys, cosa que sembla estar discursivament correlacionada amb el relat antineoliberal i en contra de l'*establishment* que va representar la revolta popular de 2019.

CONCLUSIONS

D'acord amb el marc de referència conceptual utilitzat, a continuació, es presenten algunes conclusions que donen algunes respostes respecte a l'interrogant plantejat: la contrahegemonia expressada en l'esclat social impugna el relat polític neoliberal? Per a això, l'objectiu central ha sigut establir l'impacte real que va tenir el *cleavage* elits/poble en els suports electorals rebuts a les diferents llistes que representen aquest antagonisme. Cal recordar que aquesta és la pedra angular del que Mouffe (2018) denomina el «moment populista». A això se suma el *cleavage* electoral entre partits i independents.

En termes conceptuals, els principis constitutius de la democràcia: igualtat, pluralisme polític i sobirania popular (Mouffe, 2012; Alvarado, 2018), van ser els punts de partida per a indagar en com el neoliberalisme pot socavar les bases d'aquest règim polític. Específicament, canalitzant les relacions socials a través del mercat i la propietat, fent que els drets de les persones manquen d'efectivitat. Això condueix al fet que tot el que no responga a les demandes de consum amb què opera el supòsit de l'*homo economicus* neoclàssic no requereix l'atenció dels agents de la política. D'aquesta manera, el vincle que exigeix la democràcia entre sobirania popular i presa de decisions polítiques es tensa fins al punt de trencar-se.

A partir del pressupost de la teoria agonista, quant al fet que la invisibilització dels antagonismes i la sublimació de l'economia de mercat socava l'àmbit polític, es va analitzar primer l'evolució de les posicions polítiques a Xile els últims trenta anys. Durant aquest període s'ha pogut observar que l'hegemonia de poder que es va construir entorn dels pactes o acords de la transició

va perdent cada vegada més adhesió, al mateix temps que tant la desmobilització electoral com la protesta social augmentaven. Aquest fenomen es va instal·lar amb força a partir de les eleccions parlamentàries i presidencials de 2009.

Per la seua banda, l'emergència del moment populista, després de greus crisis socials i econòmiques en l'era neoliberal (Mouffe, 2018), es va analitzar atenent la rellevància del *cleavage* poble/elits que s'instal·la amb la sutura de les demandes polítiques dels moviments socials. És a dir, una cadena d'equivalències —no necessàriament declarada— que demanda més democràcia per a resistir al neoliberalisme. La revolta popular és el moment en què aquesta cadena d'equivalències s'instal·la com un subjecte polític col·lectiu reconegut: el poble. Amb això, es produeix una resignificació del rol de l'àmbit polític en les organitzacions socials, la qual cosa dona compte de la fi d'un cicle polític i l'emergència d'un altre de nou, en què la bretxa d'antagonismes se situa entre el poble i les elits.

Quant a l'interrogant des del qual es planteja aquest treball, aquest es pot contestar a partir de les troballes que provenen de l'anàlisi de les preferències electorals de la població en l'elecció de constituents. A grans trets, es consolida el desacoblament polític entre ciutadania i elits polítiques tradicionals, encara que aquest no és decisiu per a determinar la instal·lació d'una contrahegemonia política que tinga una clara expressió i vocació de poder.

Aquesta asseveració es basa en el fet que, primer, les opcions d'esquerres obertament antineoliberals van concentrar el 58 % de les preferències dels electors. Segon, els partits tradicionals de les coalicions que van donar forma als pactes fundacionals de la transició van perdre la seua hegemonia electoral. Tercer, les llistes d'independents d'extrema dreta van obtenir un rendiment marginal, i es van quedar sense escons. I quart, en l'eix elits/poble es constata que la preferència electoral en la categoria *poble* la tenen les llistes d'independents. A més, les llistes identificades amb la categoria *poble* superen en votació les de la categoria *elits*. No obstant això, en l'eix partits/independents, la tendència mostra una major preferència cap a les llistes de partits davant de les llistes d'independents. Això sí, aquests percentatges també evidencien que els partits no tindran el monopoli de la representació política en el debat constitucional, tal com es tendeix a pensar que succeeix en una democràcia representativa.

A tall de conclusió, es pot dir que hi ha una clara correlació entre les demandes que van mobilitzar milions de xilens i xilenes l'octubre de 2019 i la conformació de la Convenció Constitucional. També hi ha coherència en les preferències electorals i el *cleavage* poble/elits. Tot això expressa que hi ha una tendència política majoritària que busca superar la societat construïda pel neoliberalisme, però la seua consolidació com a opció política continua en estat germinal.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alvarado, E. (2017). *La calidad de la democracia en España y Chile. Un estudio a partir de la desigualdad social y el elitismo político*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Alvarado, E. (2018). Una aproximación crítico-contextual al declive de la democracia en la era neoliberal. *Revista Española de Ciencia Política*, 47, 69-91.
- Alvarado, E., Morales-Olivares, R., i Rivera, P. (2019). Radicalizar la democracia desde los movimientos sociales. Los casos comparados de Podemos en España y del Frente Amplio en Chile. *Revista Izquierdas*, 48, 87-105.
- Bauman, Z. (2014). *¿La riqueza de unos pocos nos beneficia a todos?* Barcelona: Paidós.
- Boas, T. C., i Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From new liberal philosophy to anti-liberal slogan. *Studies in comparative international development*, 44(2), 137-161. <https://doi.org/10.1007/s12116-009-9040-5>
- Dahl, R. (1997). *Polarquía. Participación y Oposición*. Madrid: Alianza.
- Dahl, R. (2012). *La democracia*. Barcelona: Ariel.
- Deutsch, K. (1966). *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*. Nova York: Free Press.
- Enquesta ciutadana (2019). Primer boletín de resultados (en línia). https://www.achap.cl/wp-content/uploads/2019/11/Primeros-Resultados_Encuesta-Ciudadana25.10-1.pdf.
- Foucault, M. (2012). *El poder, una bestia magnífica*. Buenos Aires: Siglo Veintiuno.
- Garretón, M. A. (2012). Las relaciones entre política y sociedad: Hacia una refundación. *Mensaje*, 61(611), 6-10.
- Garretón, M. A. (2021). Del “Estallido” al Proceso Refundacional. El Nuevo Escenario de la Sociedad Chilena. *Asian Journal of Latin American Studies*, 34(2), 39-62.
- Garrido-Vergara, L. (2020). Political, Social, and Cultural Capital in the Chilean Political Elite, 1990–2010. *Latin American Politics and Society*, 62(1), 121-141.
- Harvey, D. (2007). *Breve historia del neoliberalismo*. Ediciones Akal.
- Hayek, F. (1993). *La desnacionalización del dinero*. Madrid: Unión Editorial.
- Hermet, G. (2008). *El invierno de la democracia*. Barcelona: Los libros del Lince.
- Huneus, C., Lagos, M., i Díaz A. (2015). *Los dos Chiles*. Santiago de Chile: Catalonia.
- Jörke, D. (2008). Post-democracia en Europa y América Latina. *Revista de Sociología*, (22), 141-156. <https://doi.org/10.5354/0719-529X.2008.14488>
- Keane, J. (1992). *Democracia y sociedad civil*. Alianza Editorial.
- Leiva, B. A. (2020). Estallido social en Chile: la persistencia de la Constitución neoliberal como problema. *DPCE Online*, 42(1), 2037-6677.
- Madariaga, A. (2020). *Neoliberal Resilience: Lessons in Democracy and Development from Latin America and Eastern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Mayol, A. (2019). *Big bang. Estallido social 2019: Modelo derrumbado-sociedad rota-política inútil*. Editorial Catalonia.
- MORI (2020). Barómetro del trabajo enero (en línia). <https://cut.cl/cutchile/2020/01/24/barometro-del-trabajo-mori-fiel-enero-2020-percepciones-y-expectativas-de-la-coyuntura-social-politica-economica-del-pais/>.
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social research*, 66(3), 745-758.
- Mouffe, C. (2012). La paradoja democrática. *El peligro del consenso en la política contemporánea*. Barcelona: Gedisa.
- Mouffe, C. (16 de juny de 2016). El momento populista. *El País*. Recuperat de https://elpais.com/elpais/2016/06/06/opinion/1465228236_594864.html.
- Mouffe, C. (2018). *Por un populismo de izquierda*. Buenos Aires: Siglo Veintiuno Editores.
- Nun, J. (2003). *Democracy: Government of the People or Government of the Politicians?* Rowman & Littlefield.
- Offe, C. (2014). The Europolis experiment and its lessons for deliberation on Europe. *European Union Politics*, 15(3), 430-441. <https://doi.org/10.1177/1465116514532557>
- Parsons, T. (2013). *The social system*. Routledge.
- Piketty, T. (2015). *The economics of inequality*. Harvard University Press.
- Schmitter, P. C. (2015). Crisis and transition, but not decline. *Journal of Democracy*, 26(1), 32-44. doi:10.1353/jod.2015.0004.
- Stiglitz, J. E. (2011). Rethinking macroeconomics: What failed, and how to repair it. *Journal of the European Economic Association*, 9(4), 591-645. <https://doi.org/10.1111/j.1542-4774.2011.01030.x>

- Streeck, W. (2011). The Crisis of Democratic Capitalism. *New Left Review*, 71, 5-29.
- Therborn, G. (1996). Child politics: Dimensions and perspectives. *Childhood*, 3(1), 29-44. <https://doi.org/10.1177/0907568296003001003>
- Wagner, P. (2012). *Modernity: Understanding the Present*. Cambridge: Polity Press.
- Welzel, C., Inglehart, R., i Kligemann, H. D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341-379.
- Wolin, S. (2008). *Democracy Incorporated. Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Nova Jersey: Princeton University Press.

NOTA BIOGRÀFICA

Dr. Eduardo Alvarado Espina

Doctor en Ciència Política per la Universidad Complutense de Madrid, màster en Anàlisi Política i màster en Diplomàcia i Relacions Internacionals, tots dos per la Universidad Complutense de Madrid. Professor instructor a la Facultat de Ciències Socials de la Universidad de Playa Ancha. Línies de recerca: teoria política, democràcia i moviments socials i cultura i comportament polític.

Dra. Rommy Morales-Olivares

Professora i investigadora Margarita Salas EU, Departament de Sociologia, Universitat de Barcelona. Doctora en Sociologia, Socioeconomia i Estudis Estadístics, Universitat de Barcelona. Màster en Investigació Social, Universitat Autònoma de Barcelona; postgrau en Democracy & Diversity Studies, New School of Social Research; màster en Economia Aplicada, Universidad Alberto Hurtado; llicenciada en Sociologia, Universidad Alberto Hurtado, Xile. Investigadora associada, Departament de Sociologia, Witwatersrand University. Les seues línies de recerca són les metodologies de recerca comparada, transformacions socioeconòmiques en el sud global, la teoria social contemporània i l'anàlisi de gènere.

Dr. Pablo Rivera Vargas

Llicenciat en Sociologia, doctor en Educació i Societat (Universitat de Barcelona, UB) i doctor en Sociologia (Universidad de Zaragoza). Professor lector del Departament de Didàctica i Organització Educativa, UB. Membre del grup de recerca ESBINA - Subjectivitats, visualitats i entorns educatius contemporanis (2017SGR 1248) i de l'Institut d'Investigació en Educació, UB. Les seues línies de recerca són: polítiques públiques d'inclusió digital en contextos d'aprenentatge formal i no formal; i anàlisi de l'ús de plataformes digitals en contextos educatius, la datificació de l'educació i l'educació algorítmica.

De l'«esclat social» d'octubre de 2019 al canvi constitucional. El significat polític de les mobilitzacions socials a Xile

Manuel Antonio Garretón

UNIVERSIDAD DE CHILE

magarret@uchile.cl

ORCID: 0000-0002-7062-675X

Rommy Morales-Olivares

UNIVERSITAT DE BARCELONA

rommymorales@ub.edu

ORCID: 0000-0003-2196-1444

Rebut: 02/09/2023

Acceptat: 20/09/2023

RESUM

A partir d'una hipòtesi sobre la transformació al llarg del temps de la societat i de la configuració de la democràcia, en les seues dimensions culturals i polítiques, s'estudien les causes de l'esclat social d'octubre de 2019 a Xile, i la trajectòria de la relació entre política institucional i les mobilitzacions socials que van desembocar en el plebiscit de 2020 per a la Nova Constitució. La qüestió plantejada és fins a quin punt els dos grans problemes en joc identificats podran ser superats: un nou ordre econòmic social que supere el model instal·lat per la dictadura (el «neoliberalisme amb característiques xilenes»), corregit parcialment pels governs democràtics de la Concertación i la Nueva Mayoría (Garretón, 2012; Mayol, 2013; Atria, 2013), com a coalicions de centreesquerra, i noves formes de relació entre política i moviment social que podrien superar el model clàssic d'imbricació entre tots dos per al cas de Xile i la seua ruptura radical respecte del passat.

Paraules clau: esclat social; neoliberalisme; política institucional; moviment social; procés constituent.

ABSTRACT. *From the October 2019 Riots to Constitutional Change. The political meaning of social mobilisations in Chile*

The paper examines the causes of the social revolt in Chile in October 2019 and the path carved out by the relationship between institutional policies and social mobilizations, and that led to the 2020 plebiscite for the New Constitution. It is based on a hypothesis on the epochal transformation of society and the configuration of democracy in its cultural and political dimensions. The key question posed is: To what extent can the two main problems be solved?, to wit: (1) finding a new social-economic order to replace the model imposed during the dictatorship ("neoliberalism with Chilean features")—a model that was tweaked by the *Concertación* and the *Nueva Mayoría* center-left coalition governments (Garretón, 2012; Mayol, 2013; Atria, 2013); (2) coming up with new kinds of relationship between politics and the social movement, offering scope for going beyond the classic model and for marking a radical break with the past, as in Chile's case.

Keywords: social revolt; neoliberalism; institutional policy; social movement; constitutional process.

Agraïments: Observatorio de Transformaciones Socioeconómicas (ANID/PCI/Max Planck Institute for the Study of Societies/MPG190012).

SUMARI

- Antecedents històrics
- Enclavaments, amarraments i neoliberalisme amb característiques xilenes: el context previ a l'esclat social
- L'esclat social del 18 d'octubre xilé
- Les paradoxes de l'Acord nacional per la pau social i la Nova Constitució i les seues projeccions a futur
- Els límits de la demanda transformadora
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Rommy Morales-Olivares. Universitat de Barcelona, Departament de Sociologia, Facultat d'Economia i Empresa (edifici 696), avinguda Diagonal, 694, 08034, Barcelona.

Suggeriment de cita / Suggested citation: Garretón, M. A., i Morales-Olivares, R. (2023). De l'«esclat social» d'octubre de 2019 al canvi constitucional. El significat polític de les mobilitzacions socials a Xile. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 91-104. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.6>

ANTECEDENTS HISTÒRICS

Aquest article analitza les possibles causes de l'esclat social xilé d'octubre de 2019 en relació amb l'evolució de la política institucional respecte de les mobilitzacions socials, que van desembocar en el plebiscit de 2020 que va aprovar el principi d'una nova constitució —que reemplaçés la Constitució de 1980 que regeix actualment a Xile— elaborada per la ciutadania i el text de la qual va ser rebutjat en l'anomenat plebiscit d'eixida el setembre de 2022, la qual cosa va donar origen a un nou procés constituent el text del qual serà plebiscitat el desembre de 2023. L'objectiu és analitzar les possibilitats que van emergir després de l'«esclat» en relació amb la superació de les dues grans problemàtiques plantejades en les demandes socials: d'una banda, la generació d'un nou ordre econòmic social que superés el model instal·lat per la dictadura, és a dir, el «neoliberalisme amb característiques xilenes»; d'altra banda, l'establiment de noves formes de

relació entre política institucional i moviment social, que podrien superar el model clàssic d'imbricació entre tots dos, del qual les mobilitzacions socials des de començaments de la dècada del 2010 havien mostrat una ruptura i crisi (Garretón, 2016a).

Les democràcies capitalistes postautoritàries i colpejades per crisis polítiques afavoreixen el sorgiment d'institucions i polítiques públiques febles en l'enfortiment de la democràcia i en la disminució de la desigual distribució de poder (Madariaga, 2020). En aquest context, l'article basa la seua anàlisi en una observació sociològica fonamentada en la revisió bibliogràfica i entrevistes a actors rellevants del període. L'anàlisi ha mostrat que, en primer lloc, l'ordre social neoliberal xilé, si bé va ser corregit parcialment pels governs democràtics de la Concertación de Partidos por la Democracia (a partir d'ara, Concertación) i la Nueva Mayoría (Garretón, 2012; Mayol, 2013; Atria, 2013; Morales-Olivares,

2023), com a coalicions de centreesquerra, no van aconseguir superar les condicions de desigualtat pròpies del neoliberalisme. La coalició governant del període, la Concertación de Partidos por la Democracia, va ser capaç de mantenir el control institucional a través de la incorporació progressiva d'elements socialdemòcrates, principalment en l'àmbit discursiu i ideològic, amb algunes reformes parcials significatives (Garretón, 2012; Ffrench Davis, 2003). El bloc polític xilè governant va enfrontar creixents problemes d'exigibilitat substantiva de la base social, a causa de la necessitat d'incorporar-hi els sectors empresarials més amplis per a consolidar-se i la falta d'integració de les forces polítiques de base o moviments socials, és a dir, el manteniment en democràcia de l'escissió entre política institucional i societat. Un element transversal va ser la no incorporació dels grups subalterns que intentaven disputar el poder polític i tematitzar la desigualtat social. Com a resultat d'això, el neoliberalisme hi ha romàs, perquè el resultat del treball en política econòmica de la Concertación va ser insuficient, avaluat d'acord amb els actors del període i les seues premisses inicials, que s'assenyalaven en el retorn a la democràcia a Xile a finals dels vuitanta.

En relació amb el context històric, des de 1960, Xile ha experimentat un dels períodes de desenvolupament capitalista més accelerats de la història mundial (Ffrench-Davis, 2003; Garretón, 2012), la qual cosa va detenir i va fer retrocedir l'impuls cap a transformacions profundes dut a terme pel govern socialista de Salvador Allende (1970). Després del colp d'estat de 1973 que va consolidar la dictadura militar, les reformes estructurals impulsades sobre la base del model neoliberal van socavar la igualtat i van fomentar les privatitzacions i la liberalització econòmica. S'ha arribat a afirmar que Xile no ha experimentat un procés de modernització, sinó de creixement rendista (PNUD, 1998; Palma, 2010; Madariaga, 2020). El colp d'estat i la dictadura van reorganitzar tots els àmbits de la societat, el discurs fundacional reflectit es va definir com un sistema superador de l'«estatisme exagerat». En 1980, es va establir una nova constitució política,

elaborada per la Comissió Ortuzar, integrada per tècnics i intel·lectuals de dreta, que va restablir el marc legal, caracteritzat per ser escrit i atorgar gran poder a l'executiu, especialment per a assegurar la continuïtat d'Augusto Pinochet (Vergara, 2020; Cordero, 2020; Morales-Olivares, 2021). Aquesta constitució, imposada en un plebiscit fraudulent, «no es va caracteritzar per la pluralitat política dels seus membres, ni per la postulació de diferents cosmovisions» (Bassa i Viera, 2008), i actualment es manté vigent, no sense modificacions, especialment realitzades en el període del president Ricardo Lagos, la qual cosa dona compte de la continuïtat d'aquest model. La victòria de les forces democràtiques de centreesquerra en el plebiscit o referèndum de 1989, en què la Concertación sostenia el suport a l'opció NO (no a la continuïtat de Pinochet en el poder), va generar temors d'una reculada autoritària pragmàtica per part de la dreta (Weyland, 1999: 69). En aquest context, la transició a la democràcia va tenir un caràcter de pacte imposat o obligat unilateralment, més que pròpiament pactada, la qual cosa va suposar negociar i consensuar unes certes reformes graduals. Sobre aquest tema, Gruninger (2003: 6) sosté que: «El marc en el qual es va negociar la transició no va permetre al nou govern introduir canvis democràtics radicals. Entre els obstacles hi havia la Constitució de 1980, que garantia la descentralització de l'Administració de l'Estat i la privatització de diverses funcions econòmiques públiques. Un altre obstacle va ser la necessitat de mantenir l'equilibri de forces polítiques i optar per una política de consens, en lloc de la confrontació, amb la dreta política. A això cal afegir un clima internacional favorable a les reformes econòmiques neoliberals i a les democràcies "prudents", i la reeixida situació macroeconòmica de la primera meitat dels anys noranta a Xile, que feia difícil justificar qualsevol altra estratègia econòmica». En la mateixa línia, cal destacar que els diferents governs de la Concertación en el període 1990-2010 (Aylwin, Frei, Lagos i Bachelet) es van caracteritzar per una coalició de partits polítics l'eix dels quals va ser el centre polític. Prova d'això és la destacada presència de ministres afiliats al Partido Demócrata Cristiano (PDC), la tradició regional del qual el situaria a la

dreta de l'espectre polític, encara que, en el cas xilè, la seua proximitat al centre democràtic i reformista li ha permès subscriure importants acords amb part de l'esquerra xilena. Per a les eleccions de 2013, la Concertación com a pacte va arribar a la seua fi i es va crear la coalició política Nueva Mayoría com un nou referent polític ampli de centreesquerra, que va incloure el Partit Comunista en la seua coalició i va enfrontar les eleccions de 2013, en les quals va resultar-ne electa la presidenta Michelle Bachelet. La narrativa de la Nueva Mayoría es va construir sobre la base de la mobilització estudiantil xilena de 2011, un moviment social radical, que, al seu torn, es va emmarcar en una escala de moviments socials en l'àmbit internacional i que demanava educació gratuïta i de qualitat, reforma tributària i una nova constitució, que serà la base del programa de Michelle Bachelet en el seu segon mandat (2014-2018), a la qual cosa es va agregar el tema de la reforma laboral plantejada pel Partit Comunista, recentment incorporat a la coalició (Garretón, 2016b).

L'escalada de descontentament social iniciada en 2011-2012 era tant una sanció als vint anys de polítiques de continuïtat de la Concertación com a l'elecció en 2010 del primer president de dreta després de la dictadura: Sebastián Piñera. El segon govern de Sebastián Piñera, iniciat el març de 2018, va portar la crisi a nivells insostenibles per a la ciutadania, la qual cosa es va manifestar en la crítica radical als «trenta anys». En els primers mesos, el seu discurs i mesures van ser dirigits a revocar les reformes parcials que el govern de Michelle Bachelet havia introduït en el model, amb promeses de caràcter populista en diversos camps, anunciant «temps millors». Posteriorment, amb una de les manifestacions socials més grans de la història, com van ser les de l'«esclat social», a més del desgast de quasi totes les institucions públiques, amb nivells de confiança per davall del 30 % de mitjana (Boccardo i Guajardo, 2013), les mesures del Govern es van dirigir a reprimir les mobilitzacions i a buscar una eixida a la crisi accedint a la demanda per una nova constitució, la qual cosa es materialitzarà en l'Acord nacional per la pau i la Nova Constitució, al que ens referirem més endavant.

ENCLAVAMENTS, AMARRATGES I NEOLIBERALISME AMB CARACTERÍSTIQUES XILENES: EL CONTEXT PREVI A L'ESCLAT SOCIAL

En la literatura sobre la recuperació democràtica postdictadura militar, que s'ha denominat generalitzadament *transició*,¹ hi ha consens respecte al fet que durant els governs de la Concertación i la Nueva Mayoría, si bé van aconseguir corregir alguns elements del model neoliberal heretat per la dictadura de Pinochet, es van mantenir els anomenats *enclavaments autoritaris* sota la forma de retards institucionals que impedeixen l'avanç, els canvis i el debat democràtic. Fins i tot s'ha parlat de Xile com una *democràcia semisobirana* per la permanència d'aquests lligams (Garretón, 1994; 2012; Atria, 2013; Huneeus, 2014; Fuentes, 2021). La característica fonamental d'aquests enclavaments autoritaris —que poden no sols ser institucions, sinó també actors que no juguen el joc democràtic, com ara partits o les Forces Armades, o sectors d'aquests, o eticosimbòlics, com el clima d'impunitat en matèria de violacions dels drets humans sota la dictadura— és que aconsegueixen imposar-se i perdurar en el marc de la democràcia, evitant-ne la transformació estructural, mitjançant estratègies que inclouen des de la creació d'institucions que limiten el canvi polític fins a l'establiment de pràctiques discursives, amb la finalitat de deslegitimar aspec-

1 Si utilitzem aquest terme de transició és pel seu ús generalitzat. Ens sembla, però, un concepte inadequat i inexacte, en la mesura que, en el cas xilè, cada govern va definir el terme *transició* identificant-lo amb la seua política, la qual cosa va permetre'n l'ús polític per a justificar des d'un costat i l'altre les seues pròpies estratègies i que paregués no tenir final, com correspondria al concepte *transició*. En termes estrictes, sembla més adequat referir-se a la transició d'un règim polític a un altre com aquell període que s'inicia en el moment en què el conjunt d'actors defineix les seues accions en termes del règim que reemplaçarà el vigent, i acaba amb l'adveniment d'un nou règim. En el cas xilè, la transició s'inicia amb el plebiscit del 5 d'octubre de 1988 i acaba amb la inauguració del primer govern democràtic postdictadura l'11 de març de 1990. El que ve després en alguns casos és la democràcia plena o, com en el cas xilè, una «democràcia incompleta» (Garretón, 2003) o «semisobirana» (Huneeus, 2014), que té com a tasques la consolidació democràtica i la superació dels déficits democràtics. El terme més adient, a parer nostre, és el de *democratització política*.

tes clau de la consolidació democràtica (Garretón, 1990; 1997). Entre aquestes es troba l'hegemonia indisputada del model d'economia de mercat de la dictadura i el seu conseqüent impacte en la desigualtat socioeconòmica a Xile (Silva, 2012; Garretón, 2003; Siavelis, 2009), i també la configuració d'una política institucional, particularment un sistema electoral i de partits polítics difícil de reformar, que va desincentivar la participació popular, ja que va entregar a l'elit dirigent el control sobre les disputes i els processos polítics (Garretón, 1990; 2003; Luna, 2008; Siavelis, 2009; Atria, 2013). Tot això ha repercutit en la crisi de representació, desconfiança i legitimació cap als actors polítics i les institucions (Garretón, 2016a; Joignant, Morales-Olivares, i Fuentes, 2017; Alvarado-Espina, Morales-Olivares, i Rivera, 2020).

La tesi dels enclavaments autoritaris o, si es vol, retards dictatorials en el sistema democràtic xilè dona compte de la impossibilitat de transformació social fora de la lògica neoliberal, o fora de l'esfera política institucional, tal com va plantejar la hipòtesi d'aquest article. El sociòleg Tomas Moulián (1997: 45 et seq.), en el seu llibre *Chile, anatomía de un Mito*, va desenvolupar un diagnòstic la conclusió del qual va ser que la principal tasca de la democràcia xilena després de la seua recuperació va ser garantir la reproducció social de l'autoritarisme. En aquest sentit, la democràcia s'hauria organitzat de tal manera que es va limitar l'organització sindical i es va preservar la tutela militar sobre l'activitat política a través de la tesi de la «gàbia de ferro», fent referència a les lleis polítiques amb rang constitucional elaborades entre 1977 i 1989, així com al sistema de partit que es va començar a gestar en 1983. En l'ordre constitucional xilè hi ha un «conjunt d'amarratges institucionals destinats a restringir el marge de maniobra de les futures autoritats» que van sobreviure en les anomenades *lleis orgàniques constitucionals* (com la Llei d'educació superior; la llei que regula les AFP, Administradora de Fons de Pensions; la llei que possibilita la salut privada, el Codi miner, etc.), que es van elaborar durant la segona meitat de la dècada de 1980 (Gárate-Chateau, 2012: 320-325). La qual cosa implica que l'èxit polític del model neoliberal haja d'explicar-se prenent com a antecedent

ineludible la manera en què aquest aconsegueix limitar i afeblir els principis de la democràcia representativa.

L'existència dels enclavaments autoritaris, com a mecanismes de limitació de l'avanç democràtic (Garretón, 2016b), suposa una realitat ineludible per a la construcció d'una genealogia de l'«esclat social» d'octubre de 2019 i dels processos socials, polítics i culturals que li segueixen. Sense la liberalització econòmica promoguda per la dictadura ni les traves institucionals que en van permetre la preservació, no podria concebre's la pèrdua de legitimitat que ha travessat el sistema polític i institucional xilè (Mayol, 2013; Garretón, 2016b; Morales-Olivares, 2016). I, per aquest motiu, el context de la democratització política postdictatorial a Xile és el marc general històric: «No hi ha res en la vida quotidiana dels xilens i les xilenes, independentment de la manera en què els diferents sectors i generacions l'internalitzen, que no hi tinga alguna cosa a veure [amb la dictadura]» (Garretón, 2021b: 16).

La institucionalitat heretada d'aquest període i el context de democràcia marquen les possibilitats d'acció en la democratització política xilena, i la necessitat de la modificació de la Constitució de 1980, com a pedra de topall de la majoria dels canvis, i la definició d'un procés refundacional llavors estaria definida per la necessitat de reestructuració marcada per una nova constitució. (Huneus, 2014; Garretón, 2021a; Mayol i Vidal, 2021). El que la Constitució de 1980 va aconseguir fer va ser brindar energia a una sensibilitat i pràctica jurídica que sistemàticament ha extirpat del debat polític democràtic la discussió sobre el significat mateix de l'àmbit social i la societat que es vol, transformant-lo en un llenguatge ocult propi d'experts tecnòcrates. Es va aconseguir reprogramar l'economia conceptual de la societat, amb la finalitat de constitucionalitzar una forma de vida social, i encara que la Comissió Ortuzar no va formular aquesta reflexió sobre la forma de la societat de manera sistemàtica, és el fil conductor que dona compte d'una lluita normativa per a desacreditar les idees democràtiques vinculades al socialisme, ja que es diu que contenen «un concepte d'home i la societat que destrueix la llibertat humana, els valors nacionals i l'estat de dret» (Cordero, 2020).

L'ESCLAT SOCIAL DEL 18 D'OCTUBRE XILÉ

L'«esclat social» xilè pot entendre's com a resultat de la particularitat del context local, la seua herència dictatorial i les insuficiències del procés de democratització assenyalades. Part dels esdeveniments d'octubre de 2019 van poder anticipar-se almenys pel que fa a les dues qüestions plantejades en l'article: el model econòmic social heretat i la relació entre política i societat. En relació amb l'existència d'una ruptura entre política i societat, ha de llegir-se en el context d'una llarga crisi de distanciament entre les bases socials i els representants polítics, ja diagnosticada en els primers anys de la democratització política postdictatorial. Des de la tornada de la democràcia, el suport que han rebut cadascun dels governs en els processos electorals no ha deixat de disminuir (Joignant et al., 2017), i l'èxit polític del centre esquerra i la Concertación ha sigut fortament qüestionat per la renúncia a disputar, i fins i tot per la inclinació a no impugnar, la legitimitat del model polític i econòmic de la dictadura (Motta, 2008; Garretón, 2016a). El resultat d'aquests processos és que la ciutadania ha arribat a qüestionar-se respecte al «nou subjecte polític» que podrà transformar la societat, el model socioeconòmic i el model polític, la qual cosa ha donat a llum importants moviments socials, inèdits en la història recent del país (Garretón, 2016a), així com una nova sèrie de partits polítics que es caracteritzen per una forta inclinació cap a la manera d'organització horitzontal i participativa d'aquests mateixos moviments socials (Alvarado-Espina et al., 2020). El neoliberalisme, en aquest pla, atempta contra la capacitat dels estats de frenar o enfrontar-se al procés de desvinculació entre l'estat i la societat civil (Garretón, 2016a; Madariaga, 2020). Tot això estaria fent llum sobre la crisi de la democràcia representativa i l'escissió entre política institucional i ciutadania. La democràcia com a «aspiració d'un conjunt d'institucions que assegurés que una ciutadania pogués prendre decisions rellevants per a les seues vides, a través d'un mecanisme de representació en l'estat» (Garretón, 2021b: 13), s'ha trencat.

En relació amb la crisi del neoliberalisme corregit, el 18 d'octubre de 2019, l'augment en la tarifa del

metro de Santiago, esdeveniment que va provocar les protestes, va ser la gota que va fer vessar el got d'un procés polític complex que havia posat en relació els problemes del capitalisme neoliberal i la crisi de la democràcia representativa. De fet, l'eslògan mediàtic es va convertir ràpidament en «*No son 30 pesos... Son 30 años*». En aquest context, el que s'amaga darrere del «despertar» de Xile posa l'accent en la convulsa relació entre neoliberalisme, democràcia i sobirania popular (Vergara, 2005; Garretón, 2012; Undurraga, 2014; Madariaga, 2020). Atenent a això, és clar que la clau per a entendre el «despertar de Xile» són les seues extremes desigualtats socioeconòmiques, emmarcades en una manera de progressar que, a més, s'ha vinculat a les desigualtats polítiques i els dèficits en la representació democràtica (PNUD, 2015; Akram, 2020; Peña 2020), que estan directament relacionats amb el neoliberalisme com a descriptor del progrés econòmic a Xile. I, en aquest sentit, l'origen de la crisi consisteix en un complex entramat entre el fenomen socioeconòmic mundial i el disseny institucional local, que, a més, es veu potenciat per les transformacions recents respecte de la participació popular en moviments socials fortament actius i expressius (Garretón, 2021b).

El desenvolupament neoliberal mundial d'un capitalisme industrial hegemònic i globalitzat, que, en el context europeu, afebleix l'estat i la democràcia (Scholte, 1997), en el context llatinoamericà, i particularment en el xilè, es manifesta com un capitalisme extractivista, que es nodreix d'un ja afeblit estat i una democràcia travessada per amarratges institucionals d'origen dictatorial (Morales-Olivares, 2016; Madariaga, 2019; Palma, 2020), caracteritzat per les desigualtats estructurals del model (PNUD, 2017). Les trajectòries del neoliberalisme (Morales-Olivares, 2016; Undurraga, 2014; Alvarado et al, 2020), les diferents formes en què els empresaris van exercir el seu poder (Bril-Mascarenhas i Madariaga, 2017) i el paper de les elits intel·lectuals en els processos polítics (Morales-Olivares, 2016; Gárate-Chateau, 2012; Undurraga, 2014) porten al fet que la implementació del capitalisme neoliberal xilè signifiqui l'articulació d'una força restauradora del poder

de les classes dominants (Garretón, 2003; Harvey, 2007; Vásquez, 2020) que s'acompanya d'una força mercantilitzadora i desreguladora de l'economia (Gárate-Chateau, 2012; González i Madariaga, 2018; Madariaga, 2019; Ahumada, 2019). Com ja va dir Foucault (2007), el neoliberalisme és més que una forma de governança econòmica, és un govern de societat que intervé en cada punt de la seua extensió, perquè els mecanismes competitiu puguen complir el seu paper de reguladors. Així, en el model xilè, el neoliberalisme és més que un conjunt de polítiques públiques, és una ètica social de l'empresa l'objectiu de la qual és la multiplicació de la forma «empresa» dins del cos social a través de l'afebliment de les estructures democràtiques de la societat (Foucault, 2007; Madariaga, 2020; Beckert, 2019).

A conseqüència dels processos de liberalització econòmica, la desintegració de les institucions polítiques i la supervivència dels enclavaments autoritaris de la dictadura, la forma en què avui s'entén la democràcia per part de la ciutadania ha canviat. Actualment, es comprén molt més com una experiència subjectiva i personal (Garretón, 2021b). En l'entramat entre capitalisme neoliberal i crisi de la democràcia representativa, els trencaments de la legitimitat institucional a la regió llatinoamericana han obert l'espai per a l'aparició d'un subjecte nou, molt més desconnectat de les demandes, les necessitats i les adscripcions col·lectives, i molt més preocupat per la seua particularitat com a individu. L'eix de l'organització de la societat ja no són l'economia ni la política, sinó que són les comunicacions i el consum, els àmbits social i cultural (Garretón, 2021b). Això posa en relleu llavors que, en el període de la democratització política postdictatorial, que culmina hipotèticament ara amb l'«esclat social del 18-O», Xile ha viscut un canvi d'època profund. L'anomenada «revolució capitalista» (Gárate-Chateau, 2012) dissenyada des de dalt avui es troba profundament arrelada en els aspectes culturals i normatius i en els valors dels diferents sectors socials que rebutgen les jerarquies i l'autoritat, per a reivindicar el particularisme, l'horitzontalitat de l'organització i la deliberació local i digital (Millaleo i Velasco, 2013;

Peña, 2020). «L'anomia, que era una patologia en les societats industrials d'estat nacional, com a falta de normes, avui dia és l'essència de la societat postindustrial globalitzada» (Garretón, 2021b: 12).

Aquesta nova forma d'experiència democràtica subjectiva i personal pot entendre's com l'experiència d'una democràcia «expressiva» o «contínua» (Garretón, 2021b), ja que la seua característica fonamental té relació amb el fet de no deixar-se canalitzar i de ser, per tant, una força disruptiva que es manifesta directament en l'espai públic i les xarxes socials. La ciutadania s'ha apartat de les institucions perquè els representants democràtics han deixat de ser considerats com a tal (Joignant et al., 2017; Garretón, 2021c). Són, a ulls de la ciutadania, part d'una elit política considerada distant a la base social (Luna, 2016; Gutiérrez, 2020), la qual cosa posa en relleu que els processos polítics i democràtics es duen a terme, en paral·lel, entre dos àmbits de la societat. D'una banda, en la democràcia institucional amb legitimitat afeblida, i, de l'altra, en l'àmbit de la democràcia expressiva que es du a terme en les manifestacions i mitjançant l'organització dels moviments socials.²

LES PARADOXES DE L'ACORD NACIONAL PER LA PAU SOCIAL I LA NOVA CONSTITUCIÓ I LES SEUES PROJECCIONS A FUTUR

Davant de l'amenaça de la crisi i l'augment de la violència i les violacions als drets humans que es feien evidents,³ la solució que va proposar el

2 Tanmateix, això últim no pot veure's només en els seus trets positius, perquè el fracàs del procés constituent derrotat per una àmplia majoria en 2022 amb la incorporació d'una gran massa d'electors nous sembla mostrar la possibilitat d'un estancament del procés transformador i, pitjor encara, una regressió conservadora amb el suport d'una part significativa de la ciutadania (Garretón, 2023).

3 Per al cas de l'esclat social del 18-O, a partir de l'acció policial hipotèticament fora de protocols, es van provocar al voltant de 445 danys oculars en tot el país i vora 2.400 ferits, segons fonts oficials de l'Institut Nacional de Drets Humans de Xile.

Govern de Sebastián Piñera va ser generar un enquadrament polític per a la concreció d'un acord la pretensió del qual va ser posar fi a les mobilitzacions, mitjançant un projecte de «reforma constitucional» que permetria iniciar un procés constituent, destinat a substituir la Constitució de la dictadura (Araujo, 2019; Mayol, 2019; Garretón, 2021c). L'anomenat Acord nacional per la pau social i la Nova Constitució de novembre de 2019 (a partir d'ara, Acord de novembre de 2019 o Acord) és un exemple, independentment de quins en seran els resultats, del desacoblament entre l'esfera institucional de la democràcia i la ciutadania, o, en altres termes, entre la política formal i la societat extensiva a instàncies privades i públiques, col·lectives i organitzades, de participació local, en què la població diposita les seues expectatives. Però és també un exemple de la cerca de solució per part de la política formal d'aquest desacoblament, en entregar-li a la ciutadania la definició del problema constitucional. La major part de les reivindicacions per una major quota de poder socioeconòmic i de més autogovern es van dipositar en aquest àmbit ciutadà, que no té ni l'organització ni les facultats necessàries per a superar la crisi social i política per si sola, és a dir, que, en paraules de Habermas (1991), «l'esfera pública (...) no pot entendre's com a institució, no és un entramat de normes amb diferenciació de competències i rols. Amb regulació de concisions de pertinença, permet certament traçats interns de límits, però es caracteritza per horitzons oberts, porosos i desplaçables cap a l'exterior», no sempre és procedimental i no està prou generalitzada per a tematitzar els assumptes que han de ser resolts per la política institucional.

L'Acord de novembre de 2019 a Xile va ser una fita en el procés de resolució del conflicte social. Després de setmanes de protestes socials i negociacions, representants del Govern i de l'oposició política, que incloïa els partits de centreesquerra i alguns sectors del Frente Amplio, encara que sense la participació d'altres sectors d'aquesta agrupació ni tampoc

del Partit Comunista, van arribar a un acord per a iniciar un procés constituent que buscava redactar una constitució nova. L'Acord va establir un camí per a redactar una constitució nova mitjançant una Convenció Constitucional.⁴

L'Acord de novembre de 2019 i el procés constituent que se'n deriva van representar un canvi significatiu en el panorama polític i social de Xile. La redacció d'una constitució nova va ser vista com una oportunitat per a abordar les desigualtats i construir un sistema polític més inclusiu i representatiu de les demandes de la ciutadania, però també, per alguns sectors, com una estratègia institucional de contenir i limitar les protestes ciutadanes. És a dir, es pot interpretar paradoxalment com un acord de *canalització de les mobilitzacions* i la ciutadania per a fer-se càrrec de les seues pròpies demandes, per mitjà d'una constitució nova redactada per ells, o com a contenció institucional al moment constituent desplegat en l'esclat social. Max Weber (1992) defineix el poder com l'habilitat d'un actor per a imposar la seua voluntat malgrat la resistència d'uns altres, i destaca el caràcter forçós i coercitiu d'aquest element bàsic de l'estructura social. En aquest marc, l'acord va ser un exercici de poder institucional. El poder de l'acord amb consens, en aquest sentit, va legitimar l'autoritat de conduir l'esclat per la via institucional de la política, institucionalitzant o contenint, segons la interpretació que se'n faça, la voluntat de la

4 El procés constituent es va dur a terme al llarg de 2020 i part de 2021, amb l'elecció dels constituents el maig de 2021. En aquesta elecció, es va garantir la paritat de gènere i la representació de pobles indígenes, la qual cosa va marcar una fita històrica en la participació política a Xile i es va produir una àmplia majoria dels sectors afins a les demandes de les mobilitzacions i l'esclat d'octubre de 2019. La Convenció Constitucional va començar els seus treballs el juliol de 2021 i el seu text, que expressava fidelment el conjunt de demandes plantejades en les mobilitzacions, va ser rebutjat àmpliament amb un 61,7 %, el setembre de 2004, en referèndum nacional per a aprovar-lo. El procés constituent no sols va ser l'eixida institucional davant de la crisi de 2019, sinó que va ser l'eix sobre el qual va girar la política i la societat en els últims dos anys i l'eix del procés transformador en general (Garretón, 2022), la qual cosa demostra la gravetat de la derrota.

societat. Els grups dominants o elits han buscat defensar i estabilitzar la crisi. Tal com s'ha observat en les investigacions de Fourcade i Babb (2002) i Schneider (2009), en països considerats d'economies perifèriques, el rol de les elits i el poder ha sigut central en el canvi i les continuïtats, i l'Acord podria ser vist des d'aquesta òptica de contenció o cooptació de les alternatives més radicals de canvi (Morales-Olivares, 2016). Però també com un triomf de les mobilitzacions per a exercir un poder institucional (Garretón, 2021a; b; c) en l'exercici del qual podrien vèncer o fracassar.

ELS LÍMITS DE LA DEMANDA TRANSFORMADORA

La impugnació del moviment al sistema polític i econòmic en conjunt pot entendre's com la tensió entre dues maneres, cadascuna incompleta, d'entendre la democràcia. D'una banda, l'heretada del segle passat, amb el que es denomina classe política dirigent i basada en institucions, de les quals la principal és el vot ciutadà per a triar els seus representants i el govern i, en els últims temps, també prendre decisions directament a través de plebiscit. D'altra banda, la que emergeix a partir de les transformacions en els estils de vida, la democràcia comunicacional, directa i experiencial (és a dir, com l'expressió més acabada de la crisi d'època), i que tendeix a impugnar la classe política dirigent. L'èxit d'un projecte transformador en democràcia depèn de la capacitat de considerar els dos pols de la tensió, perquè, d'una banda, no hi ha «la» política institucional, sinó que aquesta és diferent segons la manera en què actuen els diversos actors de l'espectre polític, per la qual cosa no sempre és adequat el terme *classe política*, vàlid només quan els diversos actors actuen com un sol bloc davant de la societat. De l'altra, la democràcia «experiencial», si no s'accepta en les institucions, pot transformar-se en lluites sectorials i identitàries sense mecanismes de resolució.

La via per la qual la societat xilena va traslladar les reivindicacions socials al món polític va ser

l'obertura d'un procés constituent a partir d'un plebiscit convocat pel poder públic i la classe política impugnada.⁵ Però la particularitat d'aquesta convocatòria era que retornava a la ciutadania que es va expressar en l'esclat la capacitat de decisió sobre la nova Constitució. Si bé és cert que la democràcia ha patit canvis substantius perquè la base social sobre la qual s'edificava ha mutat, aquesta no ha fet emergir una proposta hegemònica nova capaç d'afermar-se i que puga expressar-se a través de les institucions, amb el que això comporta quant a la seua transformació. Més aïna s'han combinat formes de participació directa, cooperativa i comunitària, amb un intent de regeneració política institucional que transcorre dins del sistema polític sense transformar-lo (Garretón, 2021c). De manera que la pregunta pendent és si l'acord polític entorn d'un procés constituent institucional, i el contingut del qual queda a càrrec de la ciutadania, serà part de la conjuntura crítica que podrà iniciar un procés constituent democràtic de caràcter refundacional (Garretón, 2023) o si es tractarà, en canvi, de la prolongació del marc institucional existent.

La rellevància d'aquesta pregunta té relació amb la profunditat de la paradoxa que planteja l'Acord, subscrit pel Govern i l'oposició. En efecte, la crisi política i social que estava travessant Xile és una crisi general d'hegemonia que exigeix a la classe dominant neoliberal i a la seua elit política acceptar canvis profunds en la institucionalitat

5 És important considerar que, a la publicació d'aquest article, està en marxa l'actual procés de redacció de la Constitució per a Xile. El procés constituent a Xile de 2023, oficialment denominat Procés Constitucional 2023, és el procediment per a redactar una nova proposta de Constitució Política de la República de Xile després del triomf de l'opció «Rebuig» en el plebiscit constitucional de 2022, que va descartar l'anterior text proposat per la Convenció Constitucional. El procés es durà a terme mitjançant tres organismes creats especialment per a l'ocasió: la Comissió Experta, que desenvoluparà un avantprojecte de text constitucional; el Consell Constitucional, que aprovarà i podrà modificar aquest text, i el Comitè Tècnic d'Admissibilitat, que actuarà com a àrbitre quan hi haja requeriments sobre propostes de normes que podrien infringir normatives.

i el model econòmic heretat de la dictadura i la transició a la democràcia, la qual cosa sembla improbable, perquè aquesta crisi d'hegemonia no ha implicat la desaparició o disminució de la presència d'aquests grups en el poder. Això implica un desafiament major davant les dificultats que han tingut els nous grups i moviments socials per a crear consensos majoritaris sobre principis fonamentals (Garretón, 2021c). L'absència d'un consens, almenys sobre les qüestions fonamentals d'un «nou acord social», deixa les portes obertes perquè els sectors més conservadors de l'elit política intenten una restauració institucional, per tal d'imposar-se sobre el moment constituent i l'aspiració refundacional.

Des de la perspectiva del Govern de Piñera, la proposta d'una constitució nova en un inici el que pretenia era canalitzar el malestar social a partir de l'estratègia d'un enfrontament contra «la delinqüència», intentant circumscriure el nou procés a l'antiga institucionalitat, sobretot com una reacció a l'augment de la violència. De fet, en un principi, el que va caracteritzar la reacció de l'elit governant va ser l'immobilisme i la perplexitat, cosa que va canviar solament una vegada que la violència vandàlica que va acompanyar el procés de mobilització va començar a empitjorar (Garretón, 2021c). En una conferència per part del president Piñera en cadena nacional, es declarava la guerra a un «enemic poderós, implacable, que no respecta res ni ningú, que està disposat a usar la violència i la delinqüència sense cap mena de límit».⁶ Des de la perspectiva del Govern, del que tractava l'acord era de restaurar la normalitat institucional

i posar fi a la violència i als considerats com a actes de delinqüència des de la institucionalitat.⁷

La Constitució continua sent el nucli en disputa per on s'ha conduït el malestar social. Davant el procés constituent iniciat, truncat i tornat a iniciar, els seus desafiaments de futur i el seu eventual impacte en la societat xilena, és pertinent distingir entre *constitució* i *text constitucional*: el *text constitucional* és la Carta Magna que ordena el conjunt de normes i lleis, les quals deriven la seua legitimitat d'aquesta. Mentre que *constitució* fa referència a la reordenació i redefinició dels marges d'una determinada forma d'organització social en conjunt, la que forçosament barreja la novetat amb algunes restes del passat, però amb la meta d'un canvi de rumb. Un impuls refundacional. I, en aquest sentit, un *moment constituent* no fa referència únicament al canvi d'un text constitucional per un altre (ja que aquest canvi pot produir-se sense modificar l'ordre social), sinó que es refereix a la institució de noves normes i relacions socials emanades de la societat que es dona a si mateixa la possibilitat d'una transformació (Garretón, 2021a; 2023; Morales-Olivares, 2021).

CONCLUSIONS

En vista de la revisió anterior, i en relació amb l'objectiu d'aquest article orientat a analitzar les possibilitats que van emergir després del 18 d'octubre de 2019, en primer lloc, és possible afirmar que, encara que es van consolidar esforços per a superar el disseny institucional del neoliberalisme plasmat constitucionalment, encara que les protestes xilenes van ser efectives per a generar i tematitzar problemes des de la ciutadania, no ha sigut possible instal·lar

6 «President Piñera: "Estic segur que, amb la unitat de tots els xilens, derrotarem els violents i recuperarem el país en pau i el país amb llibertat que tots volem"», Presidència de la República, 20/10/2019. Disponible en <https://prensa.presidencia.cl/comunicado.aspx?id=103689>. També es va buscar l'aprovació al Congrés de la Llei antiencaputxats, una llei que sancionava els manifestants que cobrien els seus rostres emulant la clàssica imatge del Moviment Zapatista, que gran part del moviment va entendre com un intent de dotar de més capacitat repressiva la policia xilena.

7 Hi ha diferents modalitats de violència que es van viure a Xile durant l'esclat. D'una banda, la més visibilitzada mediàticament van ser els saquejos i els assalts al comerç. De l'altra, la coneguda com a «primera línia», que corresponia a grups heterogenis en la seua composició, que acompanyaven les marxes i vetlaven pel seu desplegament. Finalment, la violència de l'Estat, de tipus estructural, que es va imposar des de l'inici amb actes de violació dels drets humans (Garretón, 2021b: 19-20).

el principi d'un nou ordre econòmic social que superés el model instal·lat per la dictadura, és a dir, el «neoliberalisme amb característiques xilenes»; el qual es manté sense aparents canvis malgrat les mobilitzacions. Podríem afirmar amb això que roman una continuïtat. Si bé va generant alguns canvis parcials en l'ordre social neoliberal, no s'ha aconseguit superar l'estructura del sistema. La realitat continua sent el manteniment del model neoliberal corregit xilè, en el qual el Govern de Gabriel Boric i l'esquerra han intentat noves transformacions que han xocat al Parlament, on el Govern és minoritari.

En relació amb el segon objectiu relatiu a l'emergència d'una possible nova relació entre política institucional i moviment social, podem afirmar que estem davant d'una nova situació il·lustrada en el fet que les demandes de les mobilitzacions expressades en l'esclat i triomfants en el text constitucional plebiscitat el setembre de 2022 van ser derrotades per la mateixa ciutadania, la qual cosa ha significat un cert replegament de les mobilitzacions. Precisament ací sembla radicar un dels grans problemes de la reconstrucció d'una relació política-societat: ni els actors polítics d'esquerra i centre, aquest últim pràcticament desaparegut

orgànicament, han pogut entendre totalment les noves demandes de la ciutadania dels dos últims anys o, almenys, expressar-les en un projecte polític, ni els moviments socials, amb excepcions, van entendre que hi ha un espai de la política que no pot reduir-se a la suma de subjectivitats i demandes individuals i grupals.

En la situació actual sorgeix la possibilitat d'un projecte de restauració conservadora per part d'un sector de la dreta amb majoria en el nou procés constituent. La possibilitat d'enfrontar-s'hi amb èxit no radica en l'oposició entre política institucional i moviment social, sinó en la capacitat de construir, d'una banda, un projecte d'esquerra i associat amb el centre que done compte d'elements transformadors estructurals, però que incloga les preocupacions quotidianes dels diversos sectors socials i incorpore la problemàtica ideològica. D'altra banda, cal un procés de revinculació d'aquests actors amb els moviments socials en els quals tots dos han de reconèixer la seua autonomia i, al mateix temps, l'absoluta necessitat de l'altre. Acabem assenyalant que, malgrat ser minoritari, fins ara el Govern del president Boric ha significat un avanç parcial en tots els punts plantejats.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ahumada, J. M. (2019). *The political economy of peripheral growth: Chile in the global economy*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- Akram, H. (2020). *El Estallido. ¿Por qué? ¿Hacia dónde?* Santiago de Xile: Ocho libros editores.
- Alvarado Espina, E., Morales-Olivares, R., i Rivera Vargas, P. (2019). Radicalizar la democracia desde los movimientos sociales. Los casos comparados de Podemos en España y del Frente Amplio en Chile. *Revista Izquierdas*, 48, 87-105.
- Alvarado Espina, E., Morales-Olivares, R., i Rivera Vargas, P. (2020). El partido-movimiento como expresión de la democracia radical. Emergencia y consolidación de Podemos en España y Revolución Democrática en Chile. *Política y Sociedad*, 57(1), 21-43.
- Araujo, K. (ed.) (2019). *Hilos tensados. Para leer el octubre chileno*. Santiago de Xile: Editorial Usach.
- Atria, F. (2013). *El otro Modelo: del Orden Neoliberal al Régimen de lo Público*. Santiago de Xile: Debate.

- Beckert, J. (2019). The exhausted futures of neoliberalism. From promissory legitimacy to social anomy. *Journal of Cultural Economy*.
- Bril-Mascarenhas, T., i Madariaga, A. (2017). Business power and the minimal state: the defeat of industrial policy in Chile. *The Journal of Development Studies*, 1-20.
- Fernández, V. (2020). Resistencia, reinención y soberanía: Imágenes de la democracia en participantes de movilizaciones socioambientales chilenas. *Revista Cuaderno de Trabajo Social*, 14(1), 92-119.
- Ffrench-Davis, R. (2003). *Entre el neoliberalismo y el crecimiento con equidad: Tres décadas de política económica en Chile*. Santiago de Xile: LOM Ediciones.
- Foucault, M. (2007). *El nacimiento de la biopolítica. Curso en el Collège de France (1978-1979)*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Fuentes, C. (2021). *La transición inacabada. El proceso político chileno (1990-2020)*. Santiago de Xile: Catalonia.
- Gárate Chateau, M. (2012). *La revolución capitalista en Chile (1973-2003)*. Santiago de Xile: Ediciones Universidad Alberto Hurtado.
- Garretón, M. A. (1983). *El proceso político chileno*. Santiago de Xile: Flacso.
- Garretón, M. A. (1990a). La Posibilidad democrática en Chile. Condiciones y desafíos. En A. Stuken (ed.), *Democracia Contemporánea. Transición y Consolidación*. Santiago de Xile: Ediciones Universidad Católica de Chile.
- Garretón, M. A. (1990b). La redemocratización política en Chile. Transición, inauguración y evolución. *Estudios Públicos*, 42, 101-133.
- Garretón, M. A. (1994). Transición incompleta y régimen consolidado. Las paradojas de la democratización chilena. *Revista de Ciencia Política*, 16(1-2), 21-32.
- Garretón, M. A. (1997). Revisando las transiciones democráticas en América Latina. *Nueva Sociedad*, 148, 20-29.
- Garretón, M. A. (2003). *Incomplete Democracy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Garretón, M. A. (2012). *Neoliberalismo corregido y progresismo limitado. Los gobiernos de la Concertación en Chile, 1990-2010*. Santiago de Xile: CLACSO.
- Garretón, M. A. (2016a). La ruptura entre política y sociedad. Una introducción. En M. A. Garretón (coord.), *La gran ruptura. Institucionalidad política y actores sociales en el Chile del siglo XXI* (p. 11-20). Santiago de Xile: LOM i Fundación Friedrich Ebert.
- Garretón, M. A. (2016b). Crisis de representación, movilizaciones sociales y elecciones presidenciales 2013 en Chile. En F. Mayorga (ed.), *Elecciones y legitimidad democrática en América Latina*. La Paz: CESU-UMSS, CLACSO, IESE i Plural editores.
- Garretón, M. A. (2020a). Sobre el estallido social en Chile: una conversación con Manuel Antonio Garretón. *Boletín Imagenación o Barbarie*, 20, 23-41.
- Garretón, M. A. (2021a). Por qué el proceso constituyente es “refundacional”. *Mensaje*, 696, 38-41.
- Garretón, M. A. (2021b). Introducción. Reflexiones sobre movimientos sociales, estallido y proceso constituyente. En M. A. Garretón (coord.), *Política y movimientos sociales en Chile. Antecedentes y proyecciones del estallido social de octubre de 2019*. Santiago de Xile: LOM i Fundación Friedrich Ebert.
- Garretón, M. A. (2021c). Del “Estallido” al Proceso Refundacional. El Nuevo Escenario de la Sociedad Chilena. *Asian Journal of Latin American Studies*, 34(2), 39-62.
- Garretón, M. A. (2023). Interrogantes sobre la continuidad o interrupción de un proceso transformador. En F. Zerán (ed.), *De triunfos y derrotas: narrativas críticas para el Chile actual* (67-73). Santiago de Xile: LOM.
- González, F., i Madariaga, A. (2018). *La constitución social, política y moral de la economía chilena*. Santiago de Xile: RIL editores.
- Gutiérrez, F. (2020). Preparando el estallido social: La revitalización de la protesta laboral en Chile (2006-2019). *Observatorio Económico*, (149), 4-6.
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Harvey, D. (2007). *Breve historia del neoliberalismo*. Madrid: Akal.
- Hernández, S. M. (2011). La ciberpolítica de los movimientos sociales en Chile: algunas reflexiones y experiencias. *Revista Anales Séptima Serie*, 2, 87-104.
- Huneus, C. (2014). *La democracia semisoberana: Chile después de Pinochet*. Santiago de Xile: Taurus.

- Joignant, A., Morales, M., i Fuentes, C. (2017). Malaise in Representation: Attitudes, Beliefs, Behaviors, and Causalities. En A. Joignant, M. Morales, i C. Fuentes (ed.), *Malaise in Representation in Latin American Countries* (1-43). Nova York: Palgrave Macmillan US.
- Luna, J. P. (2008). Democracia, gobierno y partidos: Introducción a Lapop Chile 2008. *Revista de ciencia política*, 28(3), 115-141.
- Luna, J. P. (2016). Delegative Democracy Revisited: Chile's Crisis of Representation. *Journal of Democracy*, 27, 129-138.
- Madariaga, A. (2019). La Continuidad del Neoliberalismo en Chile: Ideas, instituciones e intereses. *Revista De Estudios E Pesquisas Sobre As Américas*, 13(2), 81-113.
- Madariaga, A. (2020). *Neoliberal Resilience: Lessons in Democracy and Development from Latin America and Eastern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Mayol, A. (2019). *Big bang. Estallido social 2019*. Santiago de Xile: Catalonia.
- Mayol, A., i Vidal, F. (2021). Aporías del proceso refundacional chileno. *Revista De Ciencias Sociales Ambos Mundos*, 2, 37-46.
- Millaleo, S., i Velasco, P. (2013). *Activismo digital en Chile*. Santiago de Xile: Fundación Democracia y Desarrollo.
- Morales-Olivares, R. (2015). Inconsistencies between Social-democratic Discourses and Neo-liberal Institutional Development in Chile and South Africa: a Comparative Analysis of the Post-authoritarian Periods. En P. Wagner (ed.). *African, American and European trajectories of modernity: past oppression, future justice?*. Edimburg: Edinburgh University Press Annual of European and Global Studies, vol. 2.
- Morales-Olivares, R. (2016). Veinte años de las transiciones democráticas en Chile y Sudáfrica: Una mirada de las continuidades post autoritarias. *Revista Políticas Públicas*, 9(2), 23-47.
- Morales-Olivares, R. (2021). Nueva Constitución y democracia plebeya: La importancia del debate normativo en la Convención Constituyente de Chile. *Revista Alternativa*.
- Morales-Olivares, R. (2023). Trajectories of ruling ideologies in post authoritarian Chile: The consolidation of neoliberalism. En F. Lagos, y P. Baisotti (ed.). *Ideology, Post Ideology and Anti Ideology in Latin America. Reflections from the Last Decade*. Londres: Editorial Zed Books Bloomsbury.
- Motta, S. C. (2008). The Chilean Socialist Party (PSCh): Constructing Consent and Disarticulating Dissent to Neo-liberal Hegemony in Chile. *The British Journal of Politics and International Relations*, 10, 303-327.
- Moulián, T. (1994). Limitaciones de la transición a la democracia en Chile. *Proposiciones*, (25), 25-33.
- Moulián, T. (1997). *Chile actual: anatomía de un mito*. Santiago de Xile: LOM-ARCIS.
- Palma, G. (2020). Por qué los ricos siempre siguen siendo ricos (pase lo que pase, cueste lo que cueste). *Revista de la CEPAL*, 132, 95-139.
- Peña, C. (2020). *Pensar el malestar. La crisis de octubre y la cuestión constitucional*. Santiago de Xile: Taurus.
- PNUD (2015). *Los tiempos de la politización*. Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo.
- PNUD (2017). *Desiguales. Orígenes, cambios y desafíos de la brecha social en Chile*. Santiago de Xile: Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo.
- Scholte, J. (1997). Global capitalism and the State. *International Affairs*, 73(3), 427-452.
- Siavelis, P. (2009). Enclaves de la transición y democracia chilena. *Revista de ciencia política*, 29(1), 3-21.
- Silva, E. (1992). Capitalist Regime Loyalties and Redemocratization in Chile. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 34(4), 39-76.
- Touraine, A. (2021). *La société de communication et ses acteurs*. París: Seuil.
- Undurraga, T. (2014). *Divergencias. Trayectorias del neoliberalismo en Argentina y Chile*. Santiago de Xile: Ediciones UDP.
- Unidad Social (2019). Una nueva constitución vía asamblea constituyente. Recuperat el 21 de juny de 2023 de <https://afa.uv.cl/attachments/article/41/Propuesta%20AC%20de%20Unidad%20Social%204%20dic.%202019.pdf>
- Vázquez, C. (2020). La restauración conservadora en América Latina. *Nueva Época*, 14(48), 195-209.
- Vergara, J. (2005). La utopía neoliberal y sus críticos. *Utopía Y Praxis Latinoamericana*, 10(31), 37-62.

NOTA BIOGRÀFICA

Manuel Antonio Garretón

Sociòleg i polític. Llicenciat en Sociologia a la Universidad Católica de Santiago i doctorat de l'École des hautes études en sciences sociales, a París. Des de 1994 és professor titular del Departament de Sociologia de la Facultat de Ciències Socials de la Universidad de Chile. Premi Nacional d'Humanitats i Ciències Socials en 2006, Xile. Participa activament en el debat politicointel·lectual i cultural de Xile i Amèrica Llatina, en l'oposició als règims militars, en els processos de renovació socialista, en la transició democràtica i en el nou període democràtic.

Rommy Morales-Olivares

Professora i investigadora Margarita Salas EU. Departament de Sociologia, Universitat de Barcelona. Doctora en Sociologia, Socioeconomia i Estudis Estadístics, Universitat de Barcelona. Màster en Investigació Social, Universitat Autònoma de Barcelona. Postgrau en Democracy & Diversity Studies, New School of Social Research. Màster en Economia Aplicada, Universitat Alberto Hurtado. Llicenciada en Sociologia, Universitat Alberto Hurtado, Xile. Investigadora associada, Departament de Sociologia, Witwatersrand University. Les seues línies de recerca són les metodologies de recerca comparada, les transformacions socioeconòmiques en el sud global, la teoria social contemporània i l'anàlisi de gènere.

Resistències col·lectives de dones afrocolombianes víctimes supervivents a Colòmbia: una aposta contrahegemònica¹

Alba Lucía Cruz Castillo

UNIVERSIDAD DE LA SALLE, COLÒMBIA

alcruz@unisalle.edu.co

ORCID: 0000-0002-4657-6000

Diego Fernando Barragán Giraldo

UNIVERSIDAD DE LA SALLE, COLÒMBIA

dibarragan@unisalle.edu.co

ORCID: 0000-0002-8270-118X

Rebut: 12/03/2021

Acceptat: 12/05/2022

RESUM

Amb la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres, de l'any 2011, a Colòmbia es va obrir un espai polític en què les veus de les víctimes supervivents fossen tingudes en compte i escoltades en els processos de reparació i no-repetició. Amb aquesta perspectiva, aquest treball mostra les experiències d'agenciamenent polític contrahegemònic d'un grup de dones afrocolombianes víctimes supervivents davant de la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres. En aquest sentit, es presenta un balanç general sobre el lloc de les víctimes supervivents en el conflicte armat intern colombià. Després s'il·lustren algunes iniciatives que han abonat el camí perquè els *moviments afrocolombians* evidencien la necessitat de pensar les rutes de reparació des d'una perspectiva territorial, des del reconeixement d'estratègies ancestrals de sanació i d'una reparació que preveja el mal, no sols com a resultat del conflicte, sinó en una dimensió històrica ètnicoracial, més enllà dels àmbits reglamentats per la llei esmentada. Així, amb un enfocament metodològic decolonial i a partir de dos casos emblemàtics, s'exposarà l'experiència organitzativa de dones afrocolombianes víctimes supervivents, que, en les seues iniciatives d'acció col·lectiva, posicionen apostes contrahegemòniques a les concepcions de reparació i esdevenen un exemple de moviment social que resisteix, en proposar noves alternatives d'acció sobre el conflicte armat colombià per a tensionar, amb les seues experiències, el que s'institueix des de l'Estat.

Paraules clau: resiliència; víctimes; dona; afrodescendents; conflicte armat; Colòmbia.

ABSTRACT. *The Collective Resistance of Afro-Colombian Women Surviving Victims in Colombia: A counter-hegemonic bet* Colombia's 2011 Victims and Land Restitution Act [Ley 1448] opened a political space in which the voices of surviving victims were taken into account in the reconciliation and reparation hearings. In connection with the aforementioned Act, the paper sets out the experiences of a counter-hegemonic political group of Afro-Colombian women surviving victims. To this end, a general summary is given of the place occupied by these victims in Colombia's internal armed conflict. It goes on to illustrate several initiatives that paved the way for Afro-Colombian Movements in their quest for reparations. Said initiatives show the need to think

¹ Aquest text s'adscriu als projectes d'investigació de pedagogia ethopolítica des de la lectura dels sabers ancestrals en accions col·lectives d'organitzacions de dones afrocolombianes víctimes supervivents en el marc de processos de reparació de la Llei 1448 i el projecte «Disseny d'un model d'avaluació de la formació ètica en les universitats colombianes (Fase I)».

hard about land reparations in ways that respect ancestral strategies for healing and making amends. Here, such strategies not only need to take account of the damage and harm arising from armed conflict but also the ethnic-racial historical dimension — something that goes beyond the scope of the Act. A decolonial methodological approach is adopted and is based on two emblematic cases. The paper reveals the organisational experience of surviving Afro-Colombian women victims. Their collective initiatives place counter-hegemonic bets on various concepts of reparation. These initiatives set an example of a social movement whose resistance took the form of coming up with new alternatives for action on the Colombian armed conflict in relation to the remedies available under the Act.

Keywords: resilience; victims; women; Afro-descendants; armed conflict; Colombia.

SUMARI

- Introducció
- Trajectòries i reaccions a la Llei de víctimes
- Horitzó metodològic
- Resistències contrahegemòniques de dones víctimes supervivents afrocolombianes
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Alba Lucía Cruz Castillo. Universidad de La Salle, Cra. 4a #59a - 44, Chapinero, Bogotá, Colòmbia.

Citació suggerida / Suggested citation: Cruz Castillo, A. L., i Barragán Giraldo, D. F. (2023). Resistències col·lectives de dones afrocolombianes víctimes supervivents a Colòmbia: una aposta contrahegemònica. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 105-118. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.7>

INTRODUCCIÓ

El conflicte armat intern colombià té una història de més de 50 anys. En aquest país, el seu Centre Nacional de Memòria Històrica (2018) va establir que «vora tres-cents mil colombians van perdre la vida o van desaparèixer de manera forçada» (p. 11) en aquest lapse. Les dades oficials mostren que les víctimes fatals són 267.850 i es van documentar diverses modalitats de violència que van configurar

víctimes de divers ordre (fatals i no fatals), tal com apareix en la Taula 1. L'observatori esmentat assumeix com a presumptes responsables, segons violència i integritat física per atac/afectacions a la població civil i combatents en estat d'indefensió, en primer lloc, grups paramilitars, seguits de guerrilla, agents de l'estat, grups postdesmobilització, bandolers i altres actors (Observatorio de Memoria y Conflicto, 2021).

Taula 1 Modalitats i víctimes de violència en el conflicte armat intern colombià (1958-2021)

Tipologia	Víctimes fatals
Atacs a poblats	1.493
Segrestat mort en captivitat	1.156
Esdeveniments per Minas, Muse i AEI	1.205
Accions bèl·liques	48.361
Dany a béns civils	379
Massacre	24.850
Violència sexual (situació actual de víctima morta)	886
Assassinats selectius	180.475
Desaparegut, va aparèixer mort	8.287
Atemptat terrorista	758
Desaparició forçada	80.674

Tipologia	Víctimes fatals
Segrest	37.694
Reclutament i utilització de xiquetes, xiquets i adolescents	17.892
Violència sexual	15.750

Font: Observatori del Centre Nacional de Memòria Històrica (2021). Data de tall: 31 de març 2021

No obstant això, diferents organismes no governamentals afirmen que aquestes dades no es corresponen amb la realitat i poden ser superiors; fins i tot l'entitat estatal denominada Unitat per a l'Atenció i Reparació Integral a les Víctimes estableix que 9.123.123 és el nombre de víctimes que estan en el seu registre únic tipificades de múltiples maneres (Unidad de Víctimas, 2021).

Ara bé, l'estudi de la història recent d'aquesta confrontació, segons Ríos (2016), mostra les principals línies d'indagació ancorades al naixement i l'evolució de les guerrilles de les Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia, Exèrcit del Poble (FARC-EP) i l'Exèrcit d'Alliberament Nacional (ELN), així com al paramilitarisme. Alhora, s'ha assumit una ruta d'indagació en relació amb les fonts de finançament dels diferents grups.

No obstant això, des de fa alguns anys van començar a aparèixer indagacions que van explorar els impactes de la guerra sobre les víctimes del conflicte i,

especialment, sobre aquelles experiències que han sigut silenciades i que emergeixen recentment amb més dinamisme: «En aquest país per a tots, les víctimes i les seues experiències no poden ser alienes o invisibilitzades» (Centro Nacional de Memoria Histórica, 2018: 12).

Amb la Llei de víctimes i restitució de terres (Congreso de la República de Colombia, 2011), es va començar a preveure diferents accions que consideren com una realitat el postconflicte. Després, en 2016, amb la signatura dels acords de pau amb les FARC-EP, molts sectors socials van considerar que la fi del conflicte s'acostava.

Així, buscant anar més enllà de la Llei de víctimes i restitució de terres, van emergir multiplicitat d'experiències que van avançar més enllà de les compressions legals sobre víctima (Aranguren Romero, 2017; Ramírez Hernández i Leguizamon Arias, 2020; Ortega, Sánchez, Merchán, i Vélez, 2015) i que s'inscriuen en relació amb l'experiència

vital que implica vulneració de drets o resistències individuals i col·lectives que esdevenen postures contrahegemòniques a la llei esmentada. Només per il·lustrar, s'ha de dir que cada vegada són més freqüents els estudis que aborden aspectes de les víctimes supervivents relacionats amb les famílies (Ospina-Alvarado, Varón-Vega, i Cardona-Salazar, 2020; Moreno Acero, Díaz Santos, i Rojas García, 2021); xiquetes, xiquets i joves (Patiño Castaño, 2020; Cerquera Córdoba, Matajira Camacho, i Peña Peña, 2020; Cardona-Isaza i Díaz-Posada, 2021; Díaz, Amézquita, Zuluaga, i Arcila, 2021); docents (Olave-Arias, Gómez-Arcila, i Cisneros-Estupiñán, 2021; Ortega-Iglesias i Valencia-Espejo, 2020; Ortega, Silgado, i Villa, 2019); comunitats trans i LGTBI (Martínez Martínez, Sánchez Tamayo, i Ibarra Padilla, 2021; Colective Virus Epistemológico, 2020), i dones víctimes (Atencio Gómez, 2020; Martínez Merlo, Guerra Ramírez, i Suárez Villa, 2020).

En tot cas, mostrar aquestes experiències de victimització ha promogut mirades sobre el restabliment de drets (Besalduch, 2021), el perdó i les accions de pau (Vasquez Santamaria i Alzate Alzate, 2021; Romero i Gómez, 2021; Gomajoa, 2021); accions totes que permeten posar en relleu les pràctiques de resistència i empoderament davant del conflicte (Bello Tocancipá i Aranguren Romero, 2020; Ríos Sierra, 2016), així com el lloc de les dones com a víctimes supervivents (Romero i Gómez, 2021; Chavez Plazas, Camacho Kurmen, i Ramirez Mahecha, 2021; Buitrago Echeverry, 2021; Echeverri Arias i Hernández Bolívar, 2021).

TRAJECTÒRIES I REACCIONS A LA LLEI DE VÍCTIMES

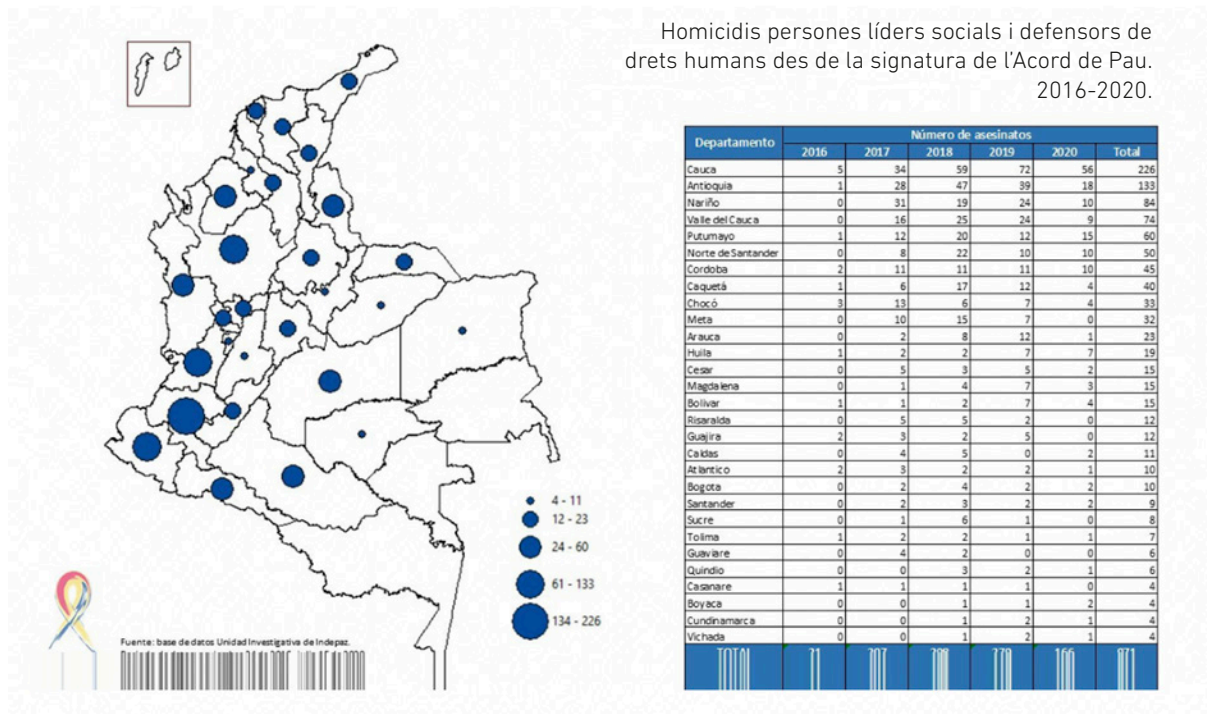
Tot i que la Llei de víctimes a Colòmbia es va plantejar com una oportunitat jurídica per al reconeixement i la reparació dels afectats pel conflicte armat, no va ser suficient. La seua vigència estava plantejada fins al 8 de gener de 2021, però es va ampliar, en part per la pressió dels moviments de víctimes, i d'aquesta manera es va estendre fins al 10 de juny de 2031, amb la Llei 2078, del 8 de gener de 2021.

Algunes raons que les víctimes van exposar per a aquesta extensió és que era necessari que la llei coincidís amb la vigència establida per al compliment de l'acord de pau subscrit pel Govern Nacional i l'exguerrilla de les FARC-EP. Sobretot, tenint en compte aquest acord, plantegen condicions per a la veritat, la justícia, la reparació i la no-repetició. A això se suma, des de la perspectiva dels moviments de víctimes, que el govern no ha demostrat donar resposta efectiva a les expectatives i reclamacions de les víctimes supervivents (Castillo, 2019).

La baixa eficàcia de l'Estat se suma a la corrupció, que va veure en aquesta pròrroga un camp perquè algunes bancades d'ultradreta presentessen propostes de modificació, en què les víctimes, reclamants de terres, siguen les que hagen de presentar proves, la qual cosa beneficiaria els terratinents que en algun moment van ser acusats com a desposseïdors. Davant d'això, el moviment de víctimes ha fet evidents els actes de corrupció que encara es presenten com a forces opositores als esforços per la veritat, la justícia, la reparació i la no-repetició.

L'altra gran petició dels moviments socials de víctimes se centra en la necessitat de no exposar en aquestes lleis un llenguatge que desvirtua la noció de conflicte armat, fins al punt d'arribar a negar-lo. Davant d'això, s'ha pressionat per fer una revisió dels informes elaborats per la Comissió Legal de Seguiment, ja que s'aprecien fissures en la implementació de la Llei de víctimes, així com la urgència de millorar els mecanismes d'articulació institucional (Castillo, 2019).

Aquestes exigències i accions de vigilància de les víctimes sobre la Llei 1448 s'han constituït com a aportacions significatives als processos de reparació; però també han generat amenaces sobre la vida dels defensors de drets humans que silencien les experiències de victimització (Pacifistas, 2018). D'acord amb l'Institut d'Estudis per al Desenvolupament i la Pau (Indepaz), els assassinats de líders socials i defensors de drets humans han sigut sistemàtics en la guerra i han augmentat dramàticament en els últims anys (vegeu el Gràfic 1).

Gràfic 1. Líders socials assassinats 2016-2020

Font: Indepaz (2021)

Aquesta sistematicitat d'extermini del moviment social de víctimes a Colòmbia és clara. Només en 2021 (tall al 26 d'abril) han sigut assassinats o han desaparegut 74 líders i excombatents (Indepaz, 2021). Així, s'ha posat en la discussió la protecció i garantia de drets dels líders socials i, especialment, aquells que són reclamants de terres i, sobretot, els pertanyents a grups ètnics i afrocolombians:

Les dades a escala nacional indiquen que el 9,67 % de les víctimes de tot el país (813.080) són afrodescendents. Els fets de més ocurrència entre la població negra, *raizal* i *palenquera* són el desplaçament forçat (unes 792.000 persones); l'amenaça (uns 41.000 fets reportats); l'homicidi (vora 34.700 víctimes directes i indirectes); els combats i les fustigacions (14.195 fets reportats), i els delictes contra la integritat i llibertat sexual (2.584 casos reportats). Cal dir que a cada persona

va poder ocórrer-li més d'un fet victimitzant (Unidad de Víctimas, 2017).

Moltes de les víctimes supervivents han sigut dones negres, desplaçades, que han liderat estratègies contrahegemòniques en relació amb la reparació; com en el cas de les poblacions afrocolombianes, en les quals s'ha esdevingut el que s'ha denominat ecogenoetnòcid, el qual es tracta d'un silenciament instrumentat per les institucions de l'Estat, que es desplaça a tots els àmbits (Arboleda Quiñones, 2018: 94). Aquesta postura mostra la tensió que, en el cas de les víctimes afrocolombianes, es viu entorn de la veritat sociohistòrica i jurídica, per a visibilitzar les lluites, memòries dissidents i resistències dignificants que els pobles afro han consolidat històricament. Per això, a Colòmbia, la força dels processos de mobilització d'aquesta població no ha de ser analitzada com a cas a banda, sinó com una força contrahegemònica amb potència política.

HORITZÓ METODOLÒGIC

Des d'una perspectiva decolonial, aquest treball s'orienta per tres principis (fases) fonamentals pels quals es dona veu al diàleg amb les comunitats o els subjectes que s'acompanyen (Smith, 1999; Ortiz Ocaña i Arias López, 2019). Aquests són: *a) contemplar comunal*, en el qual tots i cadascun dels actors decolonials contempla a l'altre i es contemplen a si mateixos; perquè és emotiu-col·laboratiu, és a dir, un co-contemplar, un posar-se davant de. No sols observar l'altre, sinó posar-nos davant d'ell perquè també ens observe; es constitueix en un exercici de biopraxi. *b) conversar alternatiu*. Se centra en el diàleg intercultural amb una conversa afectiva i reflexiva, sense supòsits, sense expectatives, sense a priori, sense condicions, permetent que l'*altre* també pregunte i expresse les seues emocions, judicis i valoracions; és un diàleg respectuós i solidari, amb afecte, entre iguals. El diàleg intercultural no és una entrevista, en la qual una cultura predomina sobre l'altra, és una conversa espontània i fluida, emergent. Tampoc és un grup de debat entre cultures, és una conversa que esdevé col·lectiva i emergent, d'aprenentatge. El diàleg intercultural és una configuració holística de discursos diversos, en els quals s'entrellacen de manera dialèctica sabers *altres*, coneixements vàlids situats que representen la identitat cultural. *c) reflexionar configuratiu*. El mediador decolonial no ha de, només, contemplar al —i conversar amb— l'altre, sinó que ha de configurar un coneixement decolonial que es desprenga del patró modern/colonial de poder. Això s'aconsegueix mitjançant la reflexió configurativa, mitjançant la qual escrivim el nostre sentir-pensar configurat de manera comunal.

Amb aquest horitzó decolonial, es va dur a terme el procés investigador que tenia per objectiu mostrar experiències d'agenciaments polític contrahegemònic d'un grup de dones afrocolombianes víctimes supervivents, davant de la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres. Es va fer acompanyament, entre els anys 2016 i 2020, a 120 dones afrocolombianes entre els 26-60 anys, provinents de la zona del pacífic colombià, pertanyents a dues organitzacions (Afromupaz i Afrodes), que són declarades subjectes de reparació col·lectiva

mitjançant resolucions expedides sota la Llei 1448, i que per les seues accions es converteixen en casos emblemàtics de resistència contrahegemònica. Es van efectuar 26 tallers i 35 entrevistes, així com registres de diari de camp, en els quals les participants i els investigadors van assumir els tres principis esmentats abans; també es van utilitzar algunes publicacions d'aquests col·lectius i entrevistes fetes en mitjans de comunicació. Aquesta informació es va interpretar seguint els rumbos de l'anàlisi de contingut (Krippendorff, 1990; Navarro i Díaz, 1999).

RESISTÈNCIES CONTRAHEGEMÒNIQUES DE DONES VÍCTIMES SUPERVIVENTS AFROCOLOMBIANES

S'ha establert que, en el conflicte armat colombià, de les víctimes supervivents, 550.354 són dones negres, afrocolombianes, *raizals* i *palenqueres* (Unidad de Víctimas, 2019); moltes d'elles s'han organitzat i consolidat com a gestores de processos contrahegemònics quan proposen altres mecanismes, eines i reivindicacions que han de fer-se presents en els processos de reparació.

Per al Centre Internacional de Justícia Transicional (2015), el recorregut que les comunitats negres han fet en el marc de reparació ha visibilitzat l'enorme necessitat d'ajustar els models d'acompanyament en pro del reconeixement dels sabers ancestrals i les cosmovisions pròpies de les comunitats que permeten, no sols a elles, sinó a l'Estat, evidenciar aquelles altres dinàmiques socials i culturals en les quals els processos de sanació es desenvolupen, per a visibilitzar els aspectes relacionals i experiencials de les víctimes supervivents (Walsh, 2009).

En aquesta línia, dues estratègies de reparació apareixen com a experiències de resistència col·lectiva de víctimes supervivents: una denominada La Huerta al Perejil, d'Afromupaz, i l'altra, La Comadre - Trenzando la Paz, d'Afrodes. Des d'aquests col·lectius s'han impulsat apostes de reparació basades en els sabers ancestrals i en les seues formes de sanació, que han permès l'emergència de la categoria *pedagogia ethopolítica*, compresa com aquella «que instal·la formes

de sosteniment de la vida ancorades profundament en la circulació de coneixement ancestral, en què s'expressa una manera concreta de reproducció de la vida en conjunt, uns discursos que es donen a través de la cura i de les pràctiques concretes de reproduir-lo per a altres» (Cruz Castillo, 2021).

L'exercici de construcció experiencial de sabers ancestrals té un component del poder etnicopopular emergent de les pràctiques col·lectives i, alhora, conté valors de subjectivitats marcades per la guerra, raó per la qual es recorre a estratègies d'afrontament i enfortiment, amb processos formatius des de la identitat afro en el context d'una pau basada en el reconeixement; fins al punt que el perdó i la reconciliació ocupen un lloc primordial en la reparació col·lectiva que les mateixes dones han creat d'acord amb la seua cosmologia:

Llavors hi havia com tant ressentiment, hi havia com tant dolor, com tant d'odi davant d'aquella situació, que quan recentment Fromupaz naix, les dones ens deien «quan ho munteu, ens venjarem dels homes», és a dir, dels homes i d'aquells homes. I algunes déiem «no, el que nosaltres volem és donar-nos el permís de dir que vosté no em victimitzarà, jo no soc la víctima de ningú», és a dir, com que va ser dur (Lideresa 12, La Huerta al Perejil).

El desafiament al qual s'enfronten les dones líders en la lluita per educar en la pau des de processos formatius basats en l'ancestralitat i la cura suposa sobreviure simbòlicament en el món de l'oblit i la discriminació, per tant, defensar la seua pròpia existència i, a més, ensenyar «la manera de transitar-la, construir-la i viure-la» (Quintar i Quiñones, 2016: 24). Aquesta ruta és evident en l'aposta denominada *pedagogia ethopolítica*, la qual assumeix, almenys, quatre elements.

El primer remet al fet que la pedagogia emergent en els escenaris de les col·lectivitats parteix des de processos d'agenciament polític alternatiu del fet de ser afro, comprenent l'agenciament polític alternatiu com la consciència pràctica, discursiva i popular. És a dir, la reflexió entorn d'aquells discursos i accions que es

desenvolupen en un entorn específic tenint en compte les condicions socioculturals, que, en el cas particular de les comunitats afro, és un context en què històricament s'han generat pràctiques de violència estructurades. Addicionalment, aquest agenciament visibilitza la capacitat de manifestar, des de la reflexió, expressions narratives que interpreten els fets viscuts desenvolupant espais com a alternatives de resistència des dels moviments socials i veus *subalternitzades* que qüestionen la jerarquia institucional per a crear relacions horitzontals que promouen una alteritat, per la qual cosa es pot identificar la comprensió crítica de la història i pràctiques formatives per a l'emancipació com un poder col·lectiu.

El fet d'agenciar té, per tant, un caràcter col·lectiu; és a dir, les accions desenvolupades sempre en coexistència amb altres actors (Copete Torres, 2014). Això s'evidencia en l'exercici de narrar el passat, en què destaquen el paper del relat i, en posicionar els seus sabers ancestrals, es generen espais d'interpel·lació del dolor per a sanar i empoderar:

És que, mire, nosaltres també, en territori, aquells espais van nàixer perquè nosaltres només ens tenim a nosaltres mateixos, no tenim l'Estat! Només ens tenim a nosaltres i entre nosaltres fem les nostres dinàmiques de com ens associem, com ens organitzem, com no permetem que hi haja violència en el territori, com no permetem, per exemple, que la veïna se'n vaja i es baralle amb l'altra i com s'han d'arreglar, com conciliem (Lideresa 2, La Comadre).

Així, l'agenciament polític alternatiu des del fet de ser afro parteix del reconeixement dels mecanismes de poder que incideixen en la història de les comunitats; és a dir, s'endinsen en les seues memòries per a comprendre les relacions jeràrquiques que vulneren els drets, siga per fet o omissió. Així, es qüestionen dimensions socials, culturals, polítiques i legals per a definir la seua postura davant de la reparació i sanació. En els seus discursos es pot observar la capacitat d'anàlisi del context. En conseqüència, es perceben a si mateixes com a col·lectivitat que és protagonista de la seua constitució intersubjectiva, per a reinvin-

dicar els seus drets des d'un enfocament diferencial, territorial i transformador que evidencia les veus de les supervivents:

A nosaltres no ens serveixen les propostes des de l'Estat, perquè, com li vaig explicar, en termes de sanació i d'atenció psicosocial, ells no entenen ni els interessa entendre les nostres dinàmiques, ens invisibilitzen, per això l'aposta de nosaltres és que es plasme, que es tinguin en compte els processos de sanació, d'atenció psicosocial i de reparació col·lectiva des de les nostres pràctiques ancestrals. Això és fonamental per a la reparació! (Lideresa 19, La Comadre).

Recorde tant aquell dia en què teníem excombatents de les FARC i del Paramilitarisme, en què la majoria érem víctimes de paramilitars. Ells no esperaven la sorpresa que es van endur, trobar-se amb unes supervivents tan fortes i empoderades, suaven fred. La idea és construir. És un pas molt difícil, perquè és molt dur estar de tu a tu amb la persona que et va fer mal, i aquella gent va plorar (Lideresa 11, La Huerta al Perejil).

El segon element és *fortificar processos identitaris a través d'accions col·lectives de resistència, amb un component reflexiu de la seua historicitat*. Pensar en una pedagogia alternativa que vincule els coneixements d'una comunitat afro és qüestionar-se sobre els impactes socioculturals que han viscut col·lectivament en un context de violència històrica i conflicte armat. És indispensable reconèixer les múltiples resistències col·lectives que han construït per mitjà d'accions que sorgeixen de l'apropiació de la seua identitat. En aquest sentit, es pot evidenciar que Afromupaz i Afrodes reproduïxen processos per a reforçar la dignitat negra afro a partir d'elements històrics, els quals estan carregats de significats que representen memòries de la seua ancestralitat:

Sanar, nosaltres com a poble afro, nosaltres sanem amb pràctiques i nosaltres tenim la nostra manera de sanar, és el que nosaltres proposem ara a través d'un projecte que es diu «Pacífico ancestral», i és el que nosaltres volem donar a entendre, que

nosaltres, com que som diferents, tenim unes altres maneres i una altra connotació de sanar-nos. Per exemple, nosaltres no sanem amb les pràctiques de xarrades (Lideresa 4, La Comadre).

Això possibilita acostar-se a la història de discriminació i violència cap a les comunitats, com també promoure pensament crític sobre el passat. D'igual manera, permet insistir en la reivindicació del dret a la reparació ètnica de les comunitats negres a través de repertoris de resistències davant dels conflictes d'un país que ha sigut marcat per la guerra. S'evidencia la reflexió constant sobre la *memòria col·lectiva* que descentralitza una perspectiva colonial de la història dels pobles afro i transcendeix a una altra de decolonial que qüestiona els paràmetres d'una reparació cap a les víctimes imposats des d'altres epistemes, que poden arribar a negar els sabers ancestrals (Díaz Meza, 2010). Això suposa parlar de la conflictivitat i el dany sobre aquests pobles més enllà del conflicte. Amb això, aquests col·lectius de dones posen l'accent en espais en els quals es recorden les arrels i es construeix identitat d'un col·lectiu apropiant pràctiques particulars del *fet de ser afro*, i així transmetre a les següents generacions el sentiment de pertànyer i ser, per a poder donar sentit al fet de sanar i polititzar el dolor:

La memòria és no oblidar qui som, no? El seu paper és molt important, perquè, en el que hem fet, en això de les *tongas*, doncs u s'adona que quan u torna com a recordar la seua terra, com a aquell fet de ser que era u, com que això l'ompli i ajuda també al fet que totes les coses roïnes de les experiències es resignifiquen (Lideresa 27, La Comadre).

En conseqüència, els elements ethopolítics es relacionen amb el fet d'estar, sentir, existir, fer, pensar, mirar, escoltar, saber d'una altra manera, des de la mateixa identitat afro. Els contes, les metàfores, els cants d'*alabaos*² i l'art en general que sorgeix de visibilitzar, primer, les injustícies cap a les comunitats

2 Rituals mortuoris de les comunitats afro del Pacífic colombià, que són usats com a cants per a recrear el dolor viscut i, alhora, explicar-lo col·lectivament.

afro i, en aquest cas, cap a dones per a donar un lloc a la cosmologia que resignifica el dolor:

Sempre em pregunten, per què els cants? En què ens serveixen els cants? Els cants són una manera de tornar a reconciliar-me amb el cos —siga els cants o el ball— [...] és una manera de tornar a moure'm, tornar a parlar. Quan les dones, en general, o no sols les dones, perquè també ens vam adonar, amb els homes, els xiquets, els joves, que quan es viu un tema de violència —i sobretot nosaltres, que el vivim en el marc del conflicte— u es comença a protegir: apretar molt les mans [...] t'endureixes, el cos s'endureix, llavors és una manera de llevar-nos, de dir «no em toque, no em mire» [...] Llavors, una manera de reconciliar-me és tornar a moure el cos, és tornar a obrir la boca, llavors cantar és tornar a obrir la boca, és tornar a obrir les parts en què estic tan amarrada [...] o siga tots els meus sentits, tornar-los a posar en posició de donar-me el permís, de donar-me el permís per a viure. Viure es viu des d'això, es viu des del sentir, del tornar a pessigar els meus sentits, de tornar a sentir sabor en els aliments, perquè, clar, estàs vivint un moment tan difícil que u no es dona el permís ni tan sols de sentir gust en l'alimentació, llavors menges perquè has de menjar. Per tant, és tornar a sentir això que és tan deliciós, és part de la vida, és tornar a compartir sincerament amb u mateix i amb la vida en general. (Lideresa 32, La Huerta al Perejil).

El tercer element és el *reconeixement de l'àmbit imaginatiu i narratiu com a pont per a sanar*, cosa que permet alhora la col·lectivitat del patiment i les seues alternatives. Walsh (2014) descriu l'ús d'aquests elements com a desestabilitzadors d'un ordre hegemònic, lineal i precís. Així, el fet d'accionar amb sentit pedagògic d'allò que és simbòlic i ancestral pren força per a relatar en conjunt les múltiples lectures realitzades des del subjecte crític, que conté un missatge intrínsec, quasi invisible per a l'alié, aquell que no veu més enllà del dolor i el seu significat. Un dels exemples són els contes, els *alabaos* i les danses en els quals relaten des de la metàfora els moments que van passar per a arribar a la seua veritat, al perdó i al

ressorgir. Un d'aquests *alabaos* es titula *Las setenta de la Huerta*, i, d'acord amb María Eugenia (*lideresa*), relata el viatge de setanta dones en una canoa, que al capdavant desitja narrar la fortalesa:

Per aquelles setanta que avui són tan diferents, valentes, treballadores, compromeses, s'alcen dia rere dia, lluiten, identifiquen oportunitats i s'enfronten des de les seues forteses, proposen, produeixen vida i dignifiquen el que són; sanar no és riquesa, però tampoc és pobresa, només és sentir-me bé amb mi mateixa i amb les altres (Urrutia, 2014: 42).

Aquest element en particular dona presència a la persistència, insistència i pervivència de l'àmbit colonial; és a dir, el treball de mantenir i preservar les memòries de dolor, així com les memòries de la sanació, s'emmarquen en repertoris creatius que configuren un llenguatge afro intrínsec i crític; d'aquesta manera, «obrin una finestra cap a les pràctiques insurgents, polítiques, socials, culturals, epistemiques i existencials que ensenyen com rebel·lar-se, resistir, seguir, créixer i viure» (Walsh, 2014: 32). Això es veu reflectit en els *alabaos*, en els contes que s'elaboren al voltant de dones que reviu el dolor i en l'ús de paraules ancestrals adaptades per a relacionar-se actualment amb les companyes com Sawabona i Shikabona, en les metàfores sobre elements territorials que compleixen amb promoure l'esperança:

En aquella Huerta al Perejil, el que fem és cantar, dansar, explicar què sentim, és traure-ho tot. Primer que tot, és traure tot això roí que sentim i, ja després de traure tot això roí, ens embarquem en la canoa dels somnis. Després d'embarcar-nos en la canoa dels somnis, ja comencem a mirar-ho tot diferent, ja arribem a un pas que es diu «Sawabona i Shikabona», que és on ens subratlla com som d'importants com a persones i per a la nostra comunitat, i on ja nosaltres tenim l'autoestima alta i ens podem dir «jo soc important per al meu grup i jo soc important per a les persones que són ací, soc una persona que està sempre posada a servir perquè soc una persona responsable, perquè soc una persona que vol estar en comunitat» (Lideresa 8, La Huerta al Perejil).

En aquest ús del fet imaginatiu i narratiu, ancorat a processos de reparació, hi ha accions per a la humanització, és a dir, passar a ser, a existir, desestructurant categories de vulnerabilitat, com bé s'analitza amb la interseccionalitat. En segon lloc, es reforcen les tàctiques i estratègies de l'herència alliberadora, aquelles que sorgien sota l'opressió, les quals avui dia continuen vives enmig del conflicte armat i la por, com el comaratge³ i l'essència espiritual en els rituals:

La Comadre és com per a veure com ens ajuntem, com ens ajudem per a eixir d'aquesta situació, llavors ella va entrar a La Comadre a escala nacional [...] que mirant el tema de la dona negra, la vulnerabilitat que tenim moltes, com aquells factors de vulnerabilitat de discriminació racial, la discriminació de gènere, i, a banda, ve la violència cap al sexe, llavors les dones negres tenim unes especificitats que aguditzen el conflicte, llavors ella va voler mostrar això, destacar-ho perquè es reconegués com a grup de dones d'agrupació col·lectiva, sí? I, com a polítiques, llavors l'aposta va ser La Comadre (Lideresa 28, La Comadre).

El quart element que descriu aquests espais i consolida una pedagogia ethopolítica consisteix a *visibilitzar els elements culturals que construeixen un poder etnicopopular*; és a dir, la trajectòria de reflexionar sobre la història, reconèixer el paper de la identitat i el poder alliberador i polític de narrar contribueix a l'empoderament de la comunitat afro. Aquest element fa referència a posicionar aquest repertori identitari en escenaris de la vida política, llocs col·lectius en diàleg institucional, on siga possible gestionar propostes, raó per la qual aquests dos col·lectius són part del Comitè de Coordinació de Subjectes Nacionals de Reparació Col·lectius, conformat l'any 2016, com una proposta per a ser participants de les decisions i la construcció de polítiques públiques que aporten a la reparació de la memòria.

3 El comaratge és una figura comunitària entre dones usada al Pacífic colombià per a referir-se a la solidaritat, l'empatia, la cura i el compromís entre elles, que va des de prestar-se menjar, cuidar dels fills o ser incondicionals davant de les necessitats de l'altra.

Amb aquests elements, les experiències d'aquestes associacions afro, de les quals hem parlat, mostren maneres noves per a alçar les seues veus i obrir espais per a un reconeixement que permeta acostaments als àmbits polítics, fins al punt de configurar-se en casos emblemàtics entre les organitzacions de víctimes de reparació col·lectiva, per a així comptar amb el reconeixement de sectors de la societat civil colombiana i internacional.

CONCLUSIONS

Com a exercici polític, les dues experiències emblemàtiques ací presentades mostren resistència crítica per mitjà de pràctiques d'empoderament davant l'ordre institucional tradicional que va intentar posar en marxa la Llei 1448, de víctimes i restitució de terres. Les dones afrocolombianes d'aquests moviments, en les seues experiències contrahegemòniques, donen compte de noves maneres d'agenciar el dolor i la reparació, des de les dimensions comunitàries en les quals resisteixen a la marca de ser víctimes supervivents de la guerra a Colòmbia.

Així, com a casos emblemàtics, en Afromupaz i Afrodes es despleguen estratègies d'aprenentatge en les quals les dones aprenen i desenvolupen capacitats des dels seus coneixements ancestrals i territorials, de tal manera que s'apropien de la seua identitat col·lectivocultural per a sanar els fets històrics traumàtics per a després transmetre això de generació en generació i suscitar una pedagogia legítima des del *fet de ser afro*. En conseqüència, les pràctiques socials i la justícia s'articulen per a posicionar políticament subjectes col·lectius amb un rol actiu davant de processos de reparació i protecció de la comunitat.

Tant Afromupaz com Afrodes s'han unit amb altres organitzacions i col·lectius declarats com a *subjectes de reparació col·lectius amb incidència nacional*, en una aposta per generar estratègies des de les víctimes. Les particularitats dels danys s'han fet visibles i, amb això, han impulsat processos populars, locals i territorialitzats amb incidència política des de les seues veus. En la mateixa via, han mostrat les limitacions

de la Llei 1448, les seues contradiccions conceptuals, polítiques i operatives, que a vegades revictimitzen i que no atenen l'arrel del conflicte i els seus mecanismes de reproducció estructural.

La manera en què aquestes comunitats han agenciat les seues experiències ha permès proposar una ruta de comprensió formativa que s'ha denominat *pedagogia ethopolítica*. Aquesta posseeix, almenys, els elements següents: generar processos d'agenciament polític alternatiu del fet de ser afro; fortificar processos identitaris a través d'accions col·lectives de resistència, amb un component reflexiu de la seua historicitat; enfortir el reconeixement del fet imaginatiu i narratiu com a pont per a sanar, i, finalment, mostrar els elements culturals que construeixen un poder etnicopopular. Aquesta ruta, nascuda de les experiències concretes, pot operar un itinerari per a abordar contextos similars de victimització.

L'experiència dels col·lectius de dones afrocolombianes exposats ací ha posat en el centre la discussió per la

noció de víctima, i ha donat pas a una lògica de víctima sofrent a víctima supervivent. Així, s'evidencia la capacitat d'agència que aquestes posseeixen i, alhora, la necessitat de ser escoltades des d'una mirada no racialitzada de la vida i el territori, fent d'aquestes accions no sols actes de reclam, sinó també processos epistèmics propis des de les seues vivències, en què donar nom, nomenar i polititzar ha sigut part del seu exercici polític en col·lectiu.

L'ampliació de la Llei 1448 no és necessàriament una garantia de reparació, raó per la qual les organitzacions de víctimes han obert el debat a les comprensions sobre la reparació i el conflicte, ja que la llei només en fa un reconeixement parcial. En aquesta discussió, la reparació des de les víctimes ha d'al·ludir a processos més amplis, plurals, ètnics, de gènere i territorials, en què s'analitze la historicitat del conflicte i les seues afectacions, que històricament han obeït a un patró colonial de poder.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aranguren Romero, J. P. (2017). Efectividad del daño y desdibujamiento del sujeto: aproximaciones a las narrativas sobre el sufrimiento en el conflicto armado colombiano. *Revista de Estudios Sociales* (60), 61-71. doi:<https://dx.doi.org/10.7440/res60.2017.05>
- Arboleda Quiñones, S. (2018). Rutas para perfilar el ecogenoetnocidio afrocolombiano: hacia una conceptualización desde la justicia histórica. *Nómadas* (50), 93-109. doi:[10.30578/nomadas.n50a6](https://doi.org/10.30578/nomadas.n50a6)
- Atencio Gómez, M. S. (2020). Los derechos de las mujeres víctimas del conflicto armado colombiano. *Revista Científica General José María Córdova*, 18(30), 401-415. doi: <https://doi.org/10.21830/19006586.584>
- Bello Tocancipá, A. C., i Aranguren Romero, J. P. (2020). Voces de hilo y aguja: construcciones de sentido y gestión emocional por medio de prácticas textiles en el conflicto armado colombiano. H-ART. *Revista de historia, teoría y crítica de arte* (6), 181-204. doi:<https://doi.org/10.25025/hart06.2020.10>

- Besalduch, E. J. (2021). El proceso administrativo de restablecimiento de derechos en el caso de niñas desvinculadas de grupos armados ilegales en Colombia. *Revista Electrónica de Estudios Penales y de la Seguridad* (7 Especial), 1-13.
- Buitrago Echeverry, C. (2021). Empoderamiento y resistencia de las mujeres desplazadas víctimas del conflicto armado colombiano del barrio Pinar del Río (Barranquilla). *Revista de Investigaciones Feministas*, 12(1), 203-214. doi:<https://dx.doi.org/10.5209/infe.69082>
- Cardona-Isaza, A. D., i Díaz-Posada, L. E. (2021). Habilidades para la vida en jóvenes que han sido víctimas del conflicto armado en Colombia. *Revista Colombiana de Ciencias Sociales*, 12(1), 76-94. doi:<https://doi.org/10.21501/22161201.3309>
- Castillo, L. A. (22 d'octubre de 2019). *Opinión: Prórroga la ley de víctimas, necesaria pero riesgosa*. Recuperat el 3 de maig de 2021 de: <https://movimientodevictimas.org/prorroga-la-ley-de-victimas-necesaria-pero-riesgosa/>
- Centro Internacional de Justicia Transicional (març de 2015). *Centro InternacionaEstudio sobre la implementación del Programa de Reparación Individual en Colombia*. Recuperat de: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-COL-Estudio-reparacion-individual-2015.pdf>
- Centro Nacional de Memoria Histórica (2018). *La memoria nos abre camino: balance metodológico del CNMH*. Centro Nacional de Memoria Histórica.
- Cerquera Córdoba, A. M., Matajira Camacho, Y. J., i Peña Peña, A. J. (2020). Estrategias de Afrontamiento y Nivel de Resiliencia Presentes en Adultos Jóvenes Víctimas del Conflicto Armado Colombiano: Un Estudio Correlacional. *Psyke*, 29(2), 1-14. doi:<https://doi.org/10.7764/psykhe.29.2.1513>
- Chavez Plazas, Y., Camacho Kurmen, J., i Ramirez Mahecha, M. (2021). *Mujeres rurales tejiendo el cambio. Una experiencia de apropiación social del conocimiento en el municipio de Viotá*. Redilpe-Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca.
- Colective Virus Epistemológico (2020). Conocimientos, activismos trans y justicia epistemológica como reparación colectiva en Colombia. *Nómadas* (53), 69-85. doi:10.30578/nomadas.n53a4
- Congreso de la República de Colombia (10 de juny de 2011). *Ley 1448 de 2011. Ley de víctimas y restitución de tierras. Por la cual se dictan medidas de atención, asistencia y reparación integral a las víctimas del conflicto armado interno y se dictan otras disposiciones*. Recuperat el 23 d'abril de 2020 de: <https://www.unidadvictimas.gov.co/sites/default/files/documentosbiblioteca/ley-1448-de-2011.pdf>
- Copete Torres, J. D. (2014). *Minería, Agenciamiento Político y Alternativas para la defensa del territorio. El caso del corregimiento de la Toma Cauca*. Bogotá: Pontificia Universidad Javeriana.
- Cruz Castillo, A. L. (2021). *Pedagogía ethopolítica desde la lectura de los saberes ancestrales en acciones colectivas de organizaciones de mujeres afrocolombianas víctimas sobrevivientes en el marco de procesos de reparación de la Ley 1448* [Tesi doctoral]. Universidad de La Salle.
- Díaz Meza, C. J. (2010). Hacia una pedagogía en clave decolonial: entre aperturas, búsquedas y posibilidades. *Tábula Rasa* (13), 217-233.
- Díaz, V., Amézquita, J., Zuluaga, D., i Arcila, W. O. (2021). Tendencias investigativas sobre inclusión educativa en niños y niñas víctimas del conflicto armado. *Revista Latinoamericana de Estudios Educativos*, 17(1), 11-35. doi:<https://doi.org/10.17151/rlee.2021.17.1.2>
- Echeverri Arias, A., i Hernández Bolívar, M. (2021). Reconstrucción de la memoria histórica y desarrollo del tejido social en comunidades Afrodescendientes. *Cultura, Educación y Sociedad*, 12(1), 119-132. doi:<http://dx.doi.org/10.17981/cultedusoc.12.1.2021.08>
- Gomajoa, J. P. (2021). Formación de mediadores escolares en territorios de conflicto armado: el caso de la Escuela Normal Superior de La Cruz-Nariño. *Revista Logos Ciencia & Tecnología*, 13(1), 80-95. doi:<https://doi.org/10.22335/rlect.v13i1.1315>
- Indepaz (26 d'abril de 2021). *Observatorio de derechos humanos y conflictividades*. Recuperat de: <http://www.indepaz.org.co/observatorio-de-derechos-humanos-y-conflictividades/>
- Krippendorff, K. (1990). *Metodología de análisis de contenido. Teoría y práctica*. Barcelona: Paidós.
- Martínez Martínez, G. C., Sánchez Tamayo, R., i Ibarra Padilla, A. M. (2021). Violaciones graves a derechos humanos de comunidades LGBTI en el conflicto armado interno colombiano como crimen de lesa humanidad. *Estudios Políticos* (60), 179-202. doi:10.17533/udea.espo.n60a08
- Martínez Merlo, J. A., Guerra Ramírez, M., i Suárez Villa, M. (2020). Experiencias en mujeres víctimas del conflicto armado del municipio de San Juan de Nepomuceno - Colombia. *Ciencia Y Enfermería* (26), 1-9. doi:10.29393/CE26-6EMJM30006
- Moreno Acero, I. D., Díaz Santos, S. E., i Rojas García, A. D. (2021). Desintegración y recomposición de la unidad familiar de las víctimas del conflicto armado en Colombia. *Entramado*, 17(1), 98-121.

- Navarro, P., i Díaz, C. (1999). Análisis de contenido. En J. M. Delgado, i J. Gutiérrez, *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales* (p. 177-244). Madrid: Síntesis.
- Observatorio de Memoria y Conflicto. (2021). *Observatorio de Memoria y Conflicto*. Recuperat el 2 de maig de 2021 de: <http://micrositios.centrodememoriahistorica.gov.co/observatorio/>
- Olave-Arias, G., Gómez-Arcila, N., y Cisneros-Estupiñán, M. (2021). Pronominalización personal en el discurso de docentes víctimas del conflicto armado colombiano. *Educación y Humanismo*, 23(40), 1-18. doi:<https://doi.org/10.17081/eduhum.23.40.4143>
- Ortega, P., Sánchez, C., Merchán, J., i Vélez, G. (2015). *Pedagogía de la memoria para un país amnésico*. Bogotá: Universidad Pedagógica Nacional.
- Ortega, P., Silgado, A., i Villa, Y. (2019). *Entre el desasosiego y el desamparo. Una pedagogía de la alteridad*. Bogotá: Instituto Nacional de Investigación e Innovación Social.
- Ortega-Iglesias, J.-M., i Valencia-Espejo, V.-E. (2020). El perfil docente constructor de paz: concepciones emergentes desde la escuela en el posconflicto colombiano. *Ánfora*, 28(50), 103-132.
- Ortiz Ocaña, A., i Arias López, M. I. (2019). Hacer decolonial: desobedecer a la metodología de investigación. *HALLAZGOS*, 147-166.
- Ospina-Alvarado, M., Varón-Vega, V., i Cardona-Salazar, L. (2020). Narrativas colectivas y memorias del conflicto armado colombiano: Sentidos y prácticas de abuelas y madres de niñas y niños de la primera infancia. *Revista de Psicología y ciencias afines*, 37(1). doi:<https://doi.org/10.16888/interd.2020.37.1.17>
- Pacifistas (9 de juny de 2018). *Pacifista*. Recuperat de: <https://pacifista.tv/notas/la-guia-divergentes-de-la-lucha-de-las-victimas-en-colombia/>
- Patiño Castaño, K. D. (2020). Formación de la conciencia política en niños y jóvenes que participaron activamente del conflicto armado colombiano. *In Itinere. Revista Digital de Estudios Humanísticos de la Universidad FASTA*, 10(1), 53-87.
- Quintar, E., i Quiñones, A. M. (2016). *Memoria histórica, cosmovisión, cosmo-vivencia en el mundo afrocolombiano: problemática social, derechos social y humano en niños, niñas y adolescentes afrocolombianos desplazados víctimas o afectados por violencia del Estado y el conflicto armado*. Buenos Aires: CLACSO.
- Ramírez Hernández, N., i Leguizamón Arias, W. (2020). La naturaleza como víctima en la era del posacuerdo colombiano. *El Ágora USB*, 20(1), 259-273. doi:[10.21500/16578031.4296](https://doi.org/10.21500/16578031.4296)
- Ríos Sierra, J. (2016). La periferalización del conflicto armado colombiano, 2002-2014. *Geopolítica(s). Revista De Estudios Sobre Espacio Y Poder*, 7(2), 251-275. doi:<https://doi.org/10.5209/GEOP.52270>
- Romero, L., i Gómez, J. (2021). Elaboración del duelo en familiares de las víctimas de desaparición forzada en el departamento del Caquetá. *Inclusión & Desarrollo*, 8(1), 117-130.
- Smith, L. (1999). *Decolonizing methodologies: Research and indigenous peoples*. Dunedin: University of New Zealand.
- Unidad de Víctimas (19 de maig de 2017). *32 de cada 100 personas que fueron víctimas del conflicto por hechos ocurridos en el Valle son afrodescendientes*. Recuperat l'1 de maig de 2021 de: [https://www.unidadvictimas.gov.co/es/afrocolombianidad-2017/32-de-cada-100-personas-que-fueron-victimas-del-conflicto-por-hechos#:~:text=Los%20datos%20del%20nivel%20nacional,pa%C3%ADs%20\(813.080\)%20son%20afrodescendientes.&text=%E2%80%9CNuestro%20Registro](https://www.unidadvictimas.gov.co/es/afrocolombianidad-2017/32-de-cada-100-personas-que-fueron-victimas-del-conflicto-por-hechos#:~:text=Los%20datos%20del%20nivel%20nacional,pa%C3%ADs%20(813.080)%20son%20afrodescendientes.&text=%E2%80%9CNuestro%20Registro)
- Unidad de Víctimas (20 de maig de 2019). *Más del 10% de las víctimas en el país son afrocolombianos*. Recuperat el 2 de maig de 2021 de: <https://www.unidadvictimas.gov.co/es/mes-afro-2019/mas-del-10-de-las-victimas-en-el-pais-son-afrocolombianos/46913>
- Unidad de Víctimas (31 de marzo de 2021). *Registro único de víctimas*. Recuperat el 25 d'abril de 2021 de: <https://www.unidadvictimas.gov.co/es/registro-unico-de-victimas-ruv/37394>
- Urrutia, M. E. (2014). *Verdades Ancestrales. La Huerta al Perejil*. Bogotá: Defensoría del Pueblo.
- Vasquez Santamaria, J. E., i Alzate Alzate, N. A. (2021). De narrativas de la violencia a narrativas del perdón: aproximación desde crónicas periodísticas Colombianas. *Justicia*, 26(39), 129-152. doi:<https://doi.org/10.17081/just.26.39.3791>
- Walsh, C. (2009). Interculturalidad crítica y educación intercultural. *Seminario Interculturalidad y Educación. La Paz: Internacional de Integración del Convenio Andrés Bello* (p. 45-67).
- Walsh, C. (2014). *Lo pedagógico y lo decolonial: entretejiendo caminos*. Mèxic: Equipo de En cor to que's pa' largo.

NOTA BIOGRÀFICA

Alba Lucía Cruz Castillo

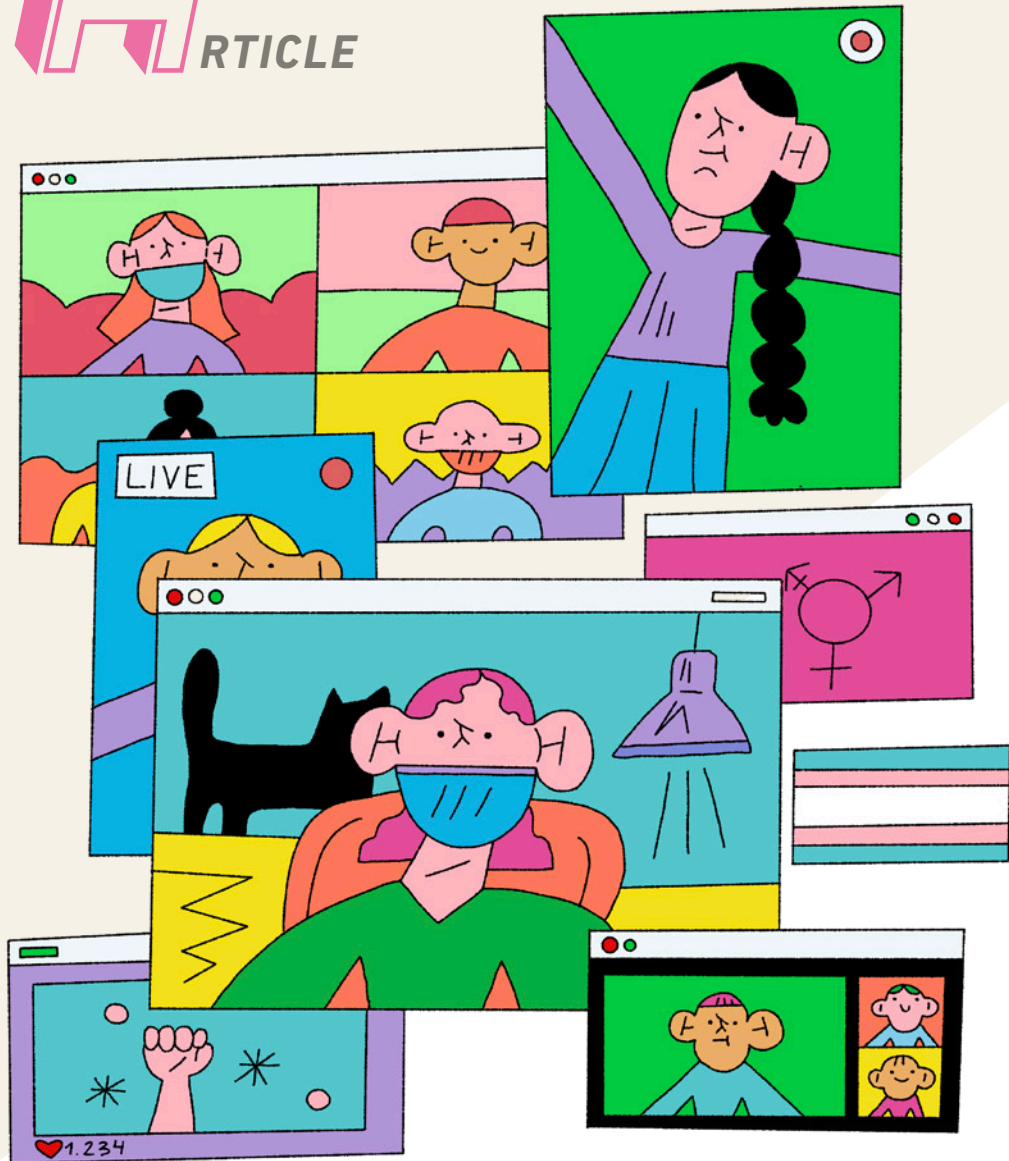
Doctora en Educació i Societat, Universidad de La Salle, Colòmbia; màster en Estudis de Família i Desenvolupament, Universidad de Caldas; Treballadora Social, Universidad de Caldas; docent investigadora, Escuela de Humanidades y Estudios Sociales de la Universidad de La Salle. Les seues línies de recerca són: moviments socials, estudis de ruralitat i conflicte armat, processos de reparació col·lectiva i estudis afrodispòrics.

Diego Fernando Barragán Giraldo

Doctor en Educació i Societat per la Universitat de Barcelona, Espanya. Degà de la Facultat de Ciencias de la Educación, en la Universidad de La Salle, Bogotá, Colòmbia. Investigador i consultor en àrees de currículum, metodologies de recerca social, filosofia de l'educació i polítiques públiques, articulades al camp del saber pràctic.

A RTICLE

#Moviment (trans)feminista #COVID-19. Del diàleg territorial al virtual en les experiències culturals i artístiques a l'Argentina i a Espanya

Marcela A. País Andrade

UNIVERSIDAD DE BUENOS AIRES - CONICET, ARGENTINA

mapaisandrade@sociales.uba.ar

ORCID: 0000-0003-1164-5691

Rebut: 03/08/2022

Acceptat: 04/01/2023

RESUM

Aquest article analitza els relats, les pràctiques i les estratègies que s'articulen en les experiències artístiques i culturals (trans) feministes a l'Argentina i a Espanya configurades en el context de la COVID-19 des de tres dimensions: ètica, estètica i política. S'emmarca en una recerca socioantropològica duta a terme entre el juny de 2020 i el juny de 2022 en la qual s'observaren les tensions i els acords entre els moviments socials (trans)feministes i les pràctiques quotidianes desenvolupades per diferents artistes i persones que exerceixen càrrecs de gestió en el camp cultural en tots dos països. Els resultats mostren les conseqüències ètiques per resistir, tesar i negociar pràctiques socioculturals, a més de les maneres de ser, estar i fer en comunitat; la resignificació dels sentits del fet cultural i d'allò que és genèric com a espais d'experimentació quotidians i polítics (re)produint maneres de *transitar* pel món, i, finalment, ens permeten comprendre els encreuaments entre l'Estat i els drets ciutadans en comunitats específiques i (ens) provoquen altres maneres de fer recerca social en el camp cultural.

Paraules clau: experiències culturals i artístiques; moviment feminista; LGBTIQ+; COVID-19; Argentina/Espanya.

ABSTRACT. *#Movement (trans) Feminist #COVID-19. From territorial to virtual dialogue in cultural/artistic experiences in Argentina and Spain*

This paper analyses the narratives, practices and strategies articulated in (trans) Feminist artistic/cultural experiences in Argentina and Spain seen in the context of COVID-19 from three dimensions: Ethical, Aesthetic, Political. It is framed within a socio-anthropological research study that was carried out between June 2020 and June 2022. The study charted the tensions and agreements between (trans) Feminist social movements and the daily practices of various artists and people holding management positions in the cultural field in Argentina and in Spain. The findings cover: (1) the ethical implications of resisting, tensing and negotiating expected socio-cultural practice; (2) a community's ways of being and doing; (3) resignification of the senses of the cultural and the generic as spaces of the everyday and of political experimentation (re)producing different ways of tackling and shaping the world; (4) grasping the intersections between The State and citizens' rights in specific communities; (5) new ways of doing Social Research in the cultural field.

Keywords: Cultural/artistic experiences; Feminist movement; LGBTIQ+; COVID19; Argentina/Spain.

SUMARI

Introducció
Marc teòric
Marc metodològic
Resultats
La sensibilitat del fet cultural i la sensibilitat de les qüestions de gèneres
La cosa política en i des del moviment (trans)feminista
Conclusions
Referències bibliogràfiques
Informes consultats
Lleis consultades
Nota biogràfica

Autora per a correspondència / Corresponding author: Marcela A. País Andrade. Universidad de Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras, Instituto de Cs. Antropológicas. Puan, 480, 4.º piso, of. 463, CABA, Argentina.

Citació suggerida / Suggested citation: País Andrade, M. A. (2023). #Moviment (trans)feminista #COVID-19. Del diàleg territorial al virtual en les experiències culturals i artístiques a l'Argentina i a Espanya. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 121-143. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.8>

INTRODUCCIÓ

Des que ha començat el segle XXI, els processos legals per atorgar i garantir accions que donen compte del *fet polític* de la sexualitat (Rubin, 1989) han sigut interpel·lats per les demandes socials i polítiques dels moviments feministes i LGBTIQ+¹ de manera massiva i en diferents països del món. En aquest sentit, observar la normativa que s'ha promulgat des de l'any 2000 fins ara a la República Argentina i a l'Estat espanyol ens permet retre compte d'aquests processos en diàleg mantinguts amb les transformacions culturals en tots dos països.

En uns treballs preliminars (anonimitzat, 2019; i anonimitzat, 2021), hem analitzat algunes d'aquestes normatives en consonància amb unes certes accions culturals en què aquestes lleis van ser visibilitzades i debatudes en el camp social. Ens estimulava posar

damunt la taula la potencialitat que adquireixen les diferents experiències artístiques i culturals que exigeixen la inclusió de les dones, els moviments feministes i els moviments LGBTIQ+ en el camp de les cultures locals. Com mai havia ocorregut abans, aquest context va posar el mateix sector cultural —en cada país— a discutir-n'hi les formes d'accés, les contractacions, les relacions d'equitat i la igualtat; a més de la revisió dels dissenys, de les implementacions i de les gestions de polítiques culturals que aconseguisquen i materialitzen —en el mateix camp— les normatives indicades per a l'ampliació de drets ciutadans (anonimitzat, 2022a).

Ara per ara —i malgrat el camí recorregut—, alguns indicadors i informes que han dut a terme organitzacions governamentals (SINCA, 2020; UNESCO, 2021a; b) o de la societat civil (CCEBA i FLACSO Argentina, 2021) comencen a mostrar com la irrupció de la crisi sanitària conseqüència de la COVID-19 ha fet escac en el cas de moltes de les pràctiques i estratègies

1 L'abreviatura LGBTIQ+ significa lèsbic, gai, bisexual, trans, intersexual, *queer*, altris.

de transformació cultural que les militàncies i els activismes feministes desenvolupen d'un temps ençà, socioculturalment emmarcades en aquestes lleis. D'altra banda, les contingències que es produeixen en i des d'aquestes pràctiques i estratègies deixen entreveure les tensions en alguns dels acords assolits a l'interior dels mateixos grups feministes i LGBTQ+. Per a comprendre aquest esdevenir, hem analitzat la quotidianitat del camp cultural i artístic actual des d'una perspectiva socioantropològica multilocal i multisituada (Marcus, 2001; Shore, 2010) en la recerca de la qual sorgeix aquest article: «La transversalització de gèneres/(trans)feminisme en l'estudi del camp cultural i artístic: diàlegs transdisciplinaris entre Espanya i l'Argentina en temps de pandèmia».

En el marc del procés de recerca, en aquest treball articularem analíticament dues decisions fonamentals que hem adoptat en aquesta indagació duta a terme entre el juny de 2020 i el juny de 2022.

Amb la primera decisió s'intentaven entendre les normatives identificades en els paràgrafs anteriors com el resultat d'un context sociohistòric específic en el qual hem donat rellevància analítica i política a les continuïtats/ruptures a l'interior dels feminismes i les identitats LGBTQ+. En aquest sentit, examinem com els processos de trobades i desacords entre els feminismes i les identitats LGBTQ+ no són obstacles per a entendre allò que és polític d'aquests grups, sinó que són relacions complexes que ens permeten identificar i entendre les possibilitats i les limitacions socioculturals dels diferents grups en contextos específics (qui són?, què reclamen?, quina aliança es genera i amb qui?, què s'hi posa en qüestió i amb quins agents socials es discuteix?, en quins àmbits legals demanden? i quines normatives els emparen?). En conseqüència, reconfigurem aquestes trajectòries en la categoria de *moviment (trans)feminista* per a potenciar aquests processos. Per tant, l'ús de la noció de *(trans)feminista* es referirà en aquest treball a tota la bastimentada identitària i política que permet, d'una banda, rellevar i entendre les diferències i els acords que es duen a terme a l'interior dels moviments feministes i a l'interior dels moviments LGBTQ+, i, de l'altra, a les complicitats i les divergències que es presenten entre

els moviments feministes i els moviments LGBTQ+ en els seus diàlegs externs amb allò que és social i polític (conquesta de lleis, normatives i drets ciutadans). A més, en escriure (*trans*) entre parèntesis donem sentit a una proposta gramatical que posa en relleu els processos d'acostaments i allunyaments dels diferents grups que conformen tots dos moviments i que observem en la recerca marc d'aquest escrit. Les aproximacions i les separacions en les demandes d'aquests col·lectius donen sentit a les disputes sobre qui és «subjecte polític» del feminisme en el context d'una «quarta onada» que inunda el camp artístic i cultural en temps de pandèmia. D'aquesta manera, estem representant l'enfocament transfeminista tal com el proposa Sayak Valencia, que l'entén com una «eina epistemològica que no es redueix a la incorporació del discurs transgènere en el feminisme, ni es proposa com una superació dels feminismes», sinó que implica «una xarxa que considera els estats de trànsit de gènere, de migració, de mestissatge, de vulnerabilitat, de raça i de classe, per a articular-los com a hereus de la memòria històrica dels moviments socials d'insurrecció» (2018: 31).

La segona conclusió a la qual vam arribar en aquesta recerca retia compte de les diverses i dissidents formes en què les demandes (trans)feministes provoquen potents pràctiques i estratègies quotidianes en i des de les experiències artístiques i culturals.² Aquestes

2 Les experiències culturals i artístiques en les quals centrarem aquest article van ser diverses produccions virtuals i presencials (tallers, obres teatrals, taules redones, espectacles musicals, entre altres) desenvolupades entre 2020 i 2022 per dues investigadores i docents en gestió cultural i gènere (una argentina i una espanyola); dues raperes espanyoles; una coordinadora d'un centre cultural LGBTQ+ a l'Argentina i dues coordinadores d'una llibreria especialitzada en temes de dones i LGBTQ+ a Espanya; dues artistes plàstiques (una argentina i una espanyola); una activista feminista amb descendència indígena i una altra afrodescendent (una espanyola i una argentina); dues poetesses no binàries (una de l'Argentina i una d'Espanya); una poeta militant lesbiana; una persona militant de la joventut trans a l'Argentina; tres ballarines i cantants (una argentina i dues espanyoles); dues pallasses argentines; quatre músiques (dues argentines i dues espanyoles); dues escriptores feministes (una argentina i una espanyola); dos poetes trans; persones *queer*; persones d'un col·lectiu de música; una guionista, directora i actriu argentina i una actriu i titellaire argentina però que viu a Espanya.

realcen les maneres de transformació social. En aquest sentit, reassignifiquem la categoria d'*experiències artístiques i culturals (trans)feministes* com a eines per a la (trans)formació de les polítiques de cultura. Aquestes suposen desafeccions i alternatives a les lògiques del quefer cultural en l'àmbit local/global en un diàleg fluid amb les diverses i dissidents subjectivitats que proposen «altres» formes de ser i d'estar en el món (anonimitzat, 2022b).

Per a bussejar en aquestes dues conclusions explícites, aquest article proposa articular-les —primfilant la mirada i recuperant algunes de les veus dels qui van ser part d'aquest estudi— per a identificar les pràctiques i les estratègies quotidianes produïdes per les persones que van dur a terme experiències artístiques i culturals (trans)feministes a l'Argentina i a l'Estat espanyol en el context de la pandèmia de la COVID-19. Reassignifiquem per a aquest treball tres preguntes clau que guien la nostra eina metodològica: com van alinear les seues pràctiques artístiques i culturals legitimadores de drets sociogenèrics amb els fonaments que van sostenir els confinaments durant pandèmia?, com van reassignificar els sentits i les sensibilitats del fet cultural i genèric en el marc de la pandèmia? i com van donar materialitat als encreuaments entre l'Estat i els drets ciutadans adquirits en un sector cultural *confinat*?

Per a ordenar el relat que dona suport a la proposta, en primer lloc, compartirem la reelaboració teòrica i metodològica permanent que s'ha dut a terme en la recerca de la qual resulten aquestes línies. Aquesta tasca la dividirem en dos apartats —marc teòric i marc metodològic—, tot sabent que el que fa dialogar la pluralitat dels (trans)feminismes és una separació fictícia que respon a finalitats analítiques. Per tant, els descriurem separadament, però reflexionant sobre com es van retroalimentar amb preguntes, discussions i conceptes a partir de la reconfiguració de la dada socioantropològica que es va anar produint en les experiències situades en els dos països. En segon lloc, ens centrarem a desenvolupar alguns resultats que dialoguen *en i des de* les dues decisions principals —exposades anteriorment— de la recerca (en aquest

article constitueixen el cor del treball i responen a l'objectiu plantejat). Per a fer-ho, recuperarem relats, pràctiques i estratègies de les persones amb les quals hem dut a terme el procés de recerca en resposta a situacions comunes que hem identificat en tots dos països. Finalment, en les conclusions, reconstruirem tres dimensions (ètica, estètica i política) que donen sentit metòdic i teòric a les pràctiques i a les estratègies descrites (imbricades entre si i diferenciades només per a l'estudi) des d'on les persones han elaborat (sabent-ho o no) les experiències artístiques, culturals i subjectives en temps de pandèmia. La configuració d'aquests eixos d'anàlisi fa possibles preguntes noves —que retroalimenten el treball— i ens mostren la riquesa d'observar(-nos) de manera situada i conflictiva a la vora de persones de carn i ossos en els trànsits de les transformacions socials més que centrar-nos en les destinacions seues. Trànsits submergits en processos culturals i artístics i en escenaris de moviments polítics que discuteixen un món que *és mons*, i mons que ens obliguen a pensar(-nos) en trànsits una mica més habitables.

MARC TEÒRIC

En el transcurs de la recerca vam posar a dialogar quatre enfocaments: *a)* L'antropologia política (Shore i Wright, 1997; Abélès, 1997; Shore, 2010), que ens va permetre comprendre *in situ* les relacions de poder que es reconfiguren en les polítiques públiques i els qui hi participen —en el nostre estudi, el diàleg entre les normatives relacionades amb les qüestions de gènere i el camp cultural amb els actors en joc—. *b)* La sociologia de la cultura (Bourdieu, 1990; Rubinich, 1992; Rodríguez, 2014) ens va furnir discussions concretes del camp cultural en relació amb altres dimensions socials per a aprofundir en les transformacions que allí es (re)produeixen. En concret, hi han sigut una gran aportació els estudis que aborden les feminitats alternatives i participatives de les subcultures punk i les implicacions que aquestes tenen en la política, l'esperit cultural, els moviments socials i els drets civils influïts per la cultura DIY (Atkinson, 2006; Hubbell, 2011; Lukens, 2013; Rodríguez, 2014). *c)* Els estudis

culturals (Grossberg, 2010; Hall, 1992), decolonials (Quijano, 2007; Lugones, 2008; Mignolo, 2010), interseccionals (Crenshaw, 1989; Viver Vigoya, 2016), i de gèneres/(trans)feminismes (Serano, 2009; Solá i Urko, 2013; Valencia, 2018; Platero, 2020; Preciado, 2020) que van implicar aportacions per a desnaturalitzar les relacions entre cultura, gèneres, ètnia/raça, sexualitat, salut i poder en un context històric específic i en dos països geopolíticament diferents. *d)* Les metodologies d'intervenció/acció (Achilli, 2005; Vic, 2014; anonimitzat, 2022), que ens van convidar a reconstruir formes creatives de participació i estudi en contextos específics.

Aquests encreuaments van permetre observar les disposicions que solen recrear-se davant els problemes de les persones reals i els actors socials en temps i espais específics. D'aquesta manera, configurem aquestes destreses com a pràctiques d'un saber situat (Haraway, 1995). En aquesta conversa, s'hi va observar la necessitat de retre compte de com les diverses formes de politització de la cultura (Wright, 1998) van reproduint la cosa política—siga explícita o no— al mateix temps que van reconfigurant coneixement històric, social, localitzat i humanitzat; és a dir, una teoria de l'existència social mateixa (Quijano, 2007). Aquest entramat ens va acostar als estudis culturals per a poder «produir el millor coneixement possible utilitzant les eines més sofisticades que permeten resoldre qüestions específiques sobre l'organització del poder en la vida social» (Grossberg, 2010: 56). Com a resultat d'aquests debats, qüestionem la noció de diversitat cultural/desigualtat social (Reygadas, 2007; Fraser, 2006) des de les qüestions de gènere(s) i la seua imbricació amb les polítiques públiques i afegint a aquest corpus diversos treballs feministes i de raça (Crenshaw, 1989; Hall, 1992) que donen suport a la redistribució i a la justícia social (Fraser, 2009). En aquest punt, reprenem la reflexió de la relació entre l'Estat i la societat civil (Foucault, 1978; Bourdieu, 1993; Abélès, 1997; Lorey, 2016); l'aprofundiment dels processos de desigualtat i la precarietat de la vida (Reygadas, 2007; Butler, 2009); el problema de les identitats/subjectivitats/sexualitat/cos (Haraway, 1995; Bennett, 2010; Butler, 2010;

2014; 2017; Weber, 2017), i, específicament en el camp de la cultura observem les reconfiguracions identitàries i polítiques dels col·lectius sexogenèrics que reivindiquen drets vinculats als gèneres i a les sexualitats (Barrancos, 2014; Fraser, 2009). En aquest sentit, observem com el discurs identitari reconfigurat per les eines de la cultura DIY va implicar per a les dones —específicament— una percepció del món que les estimulava a la lliure expressió creativa i trencava els patrons patriarcals interioritzats (per exemple, en l'empoderament que els va conduir a crear les seues bandes, depurar la seua tècnica instrumental i evolucionar en la producció del seu univers, en què van establir uns vincles sòlids de sororitat). D'aquesta manera, la cultura DIY es reconfigura, ara per ara, com un antecedent per a observar com les dones —mitjançant un feminisme particular— van obrir un procés de canvi de mentalitat amb la seua expressió d'agència en el fet social, cultural i estètic, van assumir una individualitat independent i van eixir de la norma de gènere per a establir relacions d'igualtat amb el seu entorn sent subjectes i agents de les seues pròpies vides.

En síntesi, en aquest marc ens hem centrat a recuperar les veus que s'imbriquen en les diferents experiències artístiques i culturals (trans)feministes en el context de la pandèmia de la COVID-19 tant a l'Argentina com a l'Estat espanyol. L'experiència, segons hi sostenim, pot entendre's com el resultat d'un complex entramat de representacions socials que circulen per la societat i la cultura, és a dir, l'experiència com a producte històric, social i cultural (Scott, 1996; Trebisacce, 2016). I hi afegim que, en aquest mateix procés, es reconfiguren les subjectivitats d'aquells que en són part. Per tant, la recerca ens va situar cara a cara davant la necessitat d'identificar les pràctiques i les estratègies quotidianes que despleguen els grups i les persones en aquestes experiències. Ens centrem en la complexitat dels seus vincles amb l'organització de la cultura i el poder —implicant-hi necessàriament les polítiques culturals i el lloc que ocupa la cosa artística en la cosa social: subsidis, beques, mediacions, gestions, etc.— i/o amb les accions contingents i d'atzar que les experiències mateixes suposen (Bennett, 2010).

En aquest punt en concret és on ens aturarem per a posar el focus de la nostra atenció en les estratègies quotidianes identificades en el transcurs de la indagació i que hem dividit en tres: ètiques, estètiques i polítiques (Franco, 2019). D'aquesta manera, en la centralitat de les tensions i les negociacions que han (re)elaborat les persones que fan pràctiques artístiques i culturals (trans)feministes —en dos llocs diferents del món i en un temps de *no normalitat*—, vam comprendre com han desplegat estratègies diferents en la complexa xarxa en què el cos, la sexualitat i el poder es reconfiguren de manera situada (Haraway, 1995). En unes altres paraules, la possibilitat de reconèixer(-nos) en els espais on ens movem, les decisions (ètiques, estètiques i polítiques) que hi anem procurant, les possibilitats socioculturals que s'hi van obrint, així com les limitacions que ens van envoltant esdevenen fonamentals. Pensar les pràctiques des d'un lloc específic sense controlar cap a on van i subratllar les experiències per a inventar maneres de trànsit possibles es converteixen en metodologies per a conèixer(-nos).

MARC METODOLÒGIC

La metodologia socioantropològica de l'estudi es basa en una mirada relacional i multisituada (Marcus, 2001; Shore, 2010), en tant que hem posat el focus en les dimensions socials, polítiques, econòmiques, genèriques i racials implicades en les dinàmiques culturals de diferents llocs de l'Argentina i de l'Estat espanyol. Aquesta metodologia parteix del supòsit que tot procés social humà es desenvolupa immers en relacions socials, que poden ser de caràcter divers: simètriques, asimètriques, conflictives, no conflictives, etcètera. Per tant, la nostra experiència de camp es basa ben intensament en l'etnografia, entesa aquesta com la presència directa i sostinguda en el temps de qui fa recerca en el mateix espai on es troben els interessos d'estudi (Guber, 1991). En aquest sentit, la metodologia es presenta com la més pertinent per pensar els vincles entre cultura, art, política, identitats sociosexuals/genèriques, estratègies i experiències en contextos de pandèmia, que són les categories

problemàtiques centrals de l'estudi. I aquesta va ser fonamental com a instància bàsica per a la producció de coneixement: la participació física en diferents experiències del camp artístic i cultural argentí (principalment a la Ciutat Autònoma de Buenos Aires-CABA) i de l'Estat espanyol (el cas concret de la ciutat de Barcelona). Aquesta centralitat responia al fet que en aquestes ciutats —gràcies a recursos institucionals adquirits— es va fer una estada sostinguda en el temps (un any). A més, es dugueren a terme estades virtuals i presencials en diferents llocs de cada país i de tots dos països junts a manera de taules redones, tallers i xarrades en què es va reflexionar sobre el fet artístic i cultural. Van comptar amb la participació de persones artistes, funcionàries, gestores culturals i altres que són referents de la cultura: van participar en l'estudi persones que viuen en diferents províncies argentines com Santa Fe, Entre Ríos, Chaco, Santiago del Estero, Buenos Aires i Córdoba, i en diferents comunitats autònomes espanyoles com la valenciana, la de Madrid, Andalusia i Catalunya (aquestes ciutats i comunitats autònomes van ser resultat de l'atzar per a l'estudi pel fet que van anar apareixent a mesura que anàvem coneixent persones en el treball de camp de tots dos països).

El corpus es va conformar per la revisió de fonts secundàries entorn de: a) L'estudi i la sistematització de les característiques de formació o reflexió trobades sobre el terreny i que van relacionar pràctiques i experiències culturals i artístiques, (trans)feminismes i de pandèmia dutes a terme de manera física, virtual o híbrida entre 2020 i 2022. Els llocs analitzats van ser: a l'Argentina, el Centre Cultural Kirchner (CCK)³ i la Casa Brandon;⁴ a Espanya, el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB)⁵ i l'espai cultural Ca la Dona⁶ (de la mateixa manera que les ciutats que van anar significant-se en l'estudi, aquests llocs van resultar atzarosos per a l'estudi pel fet que van

3 <https://cck.gob.ar/>

4 <https://brandon.org.ar/>

5 <https://www.cccb.org/es>

6 <https://caladona.org/>

anar apareixent segons les persones que anàvem coneixent en el treball de camp).

A més a més, hem revisat i sistematitzat material periodístic, audiovisual i de les xarxes socials sobre les activitats que es van dur a terme durant el període d'estudi i ens vam centrar en els sectors culturals següents: música, literatura, disseny i arts plàstiques, gràfiques i audiovisuals, cultura comunitària i independent i persones que fan recerca en el camp de la cultura i en els estudis (trans)feministes. *b)* L'anàlisi de la informació quantitativa que ens brinda l'informe elaborat per Bridget Conor, *Género y creatividad. Progresos al borde del precipicio*, publicat per la UNESCO el 2020 com a avançament de la tercera edició de l'informe mundial de la UNESCO *Repensar las políticas culturales*, amb motiu del Dia Internacional de la Dona; *l'Avaluació de l'impacte de la COVID-19 en les indústries culturals i creatives*, també publicat el 2021 per la UNESCO, i l'informe del cicle «Cultura i Equitat. Arts, Cultura i Gèneres», publicat el 2021 conjuntament entre el Centre Cultural d'Espanya a Buenos Aires (CCEBA) i l'equip de la Facultat Llatinoamericana de Ciències Socials (FLACSO), seu argentina. *c)* La revisió específica de lleis vinculades a les diverses accions de l'Estat argentí i espanyol quant a sexualitats.

A més a més, els instruments que es van emprar en la recerca són: *a)* entrevistes en profunditat a persones diferents que es dediquen a l'art, a la funció pública vinculada als espais de gènere(s), i a la gestió cultural en tots dos països. Són persones que van resultar clau per a la recerca. En total en van ser catorze, entre dones cis, lesbianes i trans que, per raons de confidencialitat, no donarem els seus noms en l'escrit, només les identificarem amb inicials i el sector cultural al qual pertanyen: música, literatura, disseny i arts plàstiques, gràfiques i audiovisuals, cultura comunitària i independent i persones que fan recerca en el camp de la cultura i dels estudis (trans)feministes; *b)* quinze observacions de participants i no participants en els espais artístics i culturals esmentats (esdeveniments, mostres, taules redones, tallers i cursos) de manera física i virtual amb la finalitat de ser part dels moments

de discussió i reflexió sobre la situació que viuen les persones de cultura en el marc de la pandèmia; *c)* Quinze xarrades informals amb persones rellevants dels sectors culturals (dones cis, lesbianes, trans dones, trans homes i homes gais) en tots dos països per a identificar eixos problemàtics en el camp vinculats a les qüestions sociogenèriques. En aquests espais de diàleg es van tenir en compte les tres preguntes clau que hem esmentat en la introducció d'aquest text. Les persones amb les quals hem conversat i entrevistat són el resultat d'un mostreig no probabilístic —entre el 2020 i el 2021— conegut com a *bola de neu* en què l'autora d'aquest escrit —com a participant de la Xarxa de Gestió Cultural Argentina i investigadora del camp cultural— va començar a contactar en els dos països amb persones artistes, gestores, investigadores i funcionàries per a l'estudi, les quals, al seu torn, van anar incorporant més persones que en coneixien altres, i aquestes, a unes altres.

L'experiència de camp ens ha permès reconfigurar la dada socioantropològica per a ser analitzada qualitativament amb el propòsit d'observar les diverses pràctiques i estratègies que despleguen les persones que van participar en aquest estudi per a tirar endavant socialment, culturalment, emocionalment i econòmicament els confinaments que hi va haver amb motiu de la pandèmia.

Les unitats d'anàlisi seleccionades van aplegar persones de l'art, de l'acadèmia, de la gestió cultural, amb funcions governamentals o empleades de les institucions esmentades que es van involucrar en la implementació de pràctiques, iniciatives i accions que recuperen les perspectives centrades en el reconeixement de les diversitats en tots dos països.

RESULTATS

Des de començaments del segle XXI, les persones que conformen els moviments feministes i els moviments LGBTIQ+ estan ocupant els espais públics i culturals per a reivindicar el reconeixement de drets. En aquest sentit, conèixer les normatives que s'han

anat *conquerint* esdevé fonamental per comprendre les transformacions del sector cultural en perspectiva (trans)feminista. En el procés de recerca es va elaborar el quadre següent (Fig. 1), que reflecteix la indagació i la sistematització de fonts secundàries amb els registres de camp i les entrevistes a gent de cultura: en la primera columna s'identifiquen les normatives en termes de polítiques públiques més

rellevants quant a drets sexogenèrics, i en la segona columna les accions socioculturals que han reconegut les persones que hi hem entrevistat. Ha sigut fonamental per a la recerca construir la genealogia des de començament d'aquest segle per a observar ben clarament els avanços normatius que es desenvolupaven en el moment de l'emergència sociosanitària que va desencadenar la COVID-19.

Figura 1 Encreuaments entre la política i el fet artístic i cultural des de les normatives sociogenèriques de començament del segle XXI

Any	NORMATIVES NACIONALS Moviments socials organitzats		ACCIONES SOCIOCULTURALS reconegudes per les persones en la recerca	
	Argentina	Espanya	Argentina	Espanya
2000				Jornades feministes a Còrdova
2002	Llei 25.673, de creació del Programa de salut sexual i procreació responsable		XVII Encuentro Nacional de Mujeres (ENM) a la ciutat de Salta (província de Salta)	
	Llei 25.784, de contingent femení sindical		En una assemblea interbarris (de les que es van formar durant la crisi del 2001), Dora Coledesky denuncia que abordar el problema de l'avortament clandestí era tan urgent com la fam i la desocupació. A final de l'any es crea l'Assemblea pel Dret a l'Avortament	
2004		Llei orgànica de mesures de protecció integral contra la violència de gènere	XIX ENM a la ciutat de Mendoza (província de Mendoza)	

2005		La Llei 13/2005 reforma el Codi Civil pel que fa al dret a contraure matrimoni (hi afegeix un segon paràgraf a l'article 44 del Codi Civil)	XX ENM a la ciutat de Mar del Plata (província de Buenos Aires) Es crea la campanya pel dret a l'avortament legal, segur i gratuït
2006	Llei 26.150, d'educació sexual integral (ESI) [Primera presentació del projecte de llei d'interrupció voluntària de l'embaràs (IVE)]		XXI ENM a la ciutat de San Salvador (província de Jujuy)
2007		Llei 3/2007, d'igualtat de gènere	XXII ENM a la ciutat de Córdoba (província de Córdoba)
2008			Es crea el Ministeri d'Igualtat
2009	Llei 26.485, de protecció integral per a prevenir, sancionar i erradicar la violència contra les dones en els àmbits en què despleguen les seues relacions interpersonals		XXIV ENM a la ciutat de San Miguel (província de Tucumán) Jornades feministes a Granada (hi apareix el debat trans)
2010	Modificació de l'article 2 de la Llei 26.618, de matrimoni civil (coneguda com la Llei de matrimoni igualitari)	La interrupció voluntària de l'embaràs, o avortament induït, està regulat en el títol II de la Llei orgànica 2/2010, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs	XXV ENM a la ciutat de Paraná (província de Santa Fe) Assassinat de Pepa Gaitán el 7 de març. Això motiva que la data s'instaure com el dia de la visibilitat lèsbica (a partir d'ací, cada any s'intervé l'espai públic en diferents ciutats del país)

2012	Llei 26.842, de prevenció i sanció del tràfic de persones i assistència a les víctimes	XXVII ENM a la ciutat de Posadas (província de Misiones)	
	<p>Llei 26.743, d'identitat de gènere</p> <p>Cas F.A.L. L'article 86 del Codi Penal i la sentència del Tribunal Suprem de Justícia de la Nació reconeixen que les persones tenen dret a la interrupció legal de l'embaràs en unes certes circumstàncies</p>		
2013	Llei 26.862, de producció mèdicament assistida també coneguda com a Llei de producció humana assistida o llei nacional de fertilització assistida	XXVIII ENM a la ciutat de San Juan (província homònima) Creació del programa Ellas Hacen	
2015	El Ministeri de Salut de la Nació va publicar el Protocol per a l'atenció integral de les persones amb dret a la interrupció legal de l'embaràs (ILE)	XXX ENM a la ciutat de Mar del Plata (província de Buenos Aires) L'assassinat de Chiara Páez fa que el moviment #NiUnaMenos faça convocatòries en totes les ciutats del país sota el lema: «Un femicidio cada 19hs»	#NiUnaMenos
2016	Llei 2/2016, d'identitat i expressió de gènere (coneguda com la Llei trans de Madrid)	XXXI ENM a la ciutat de Rosario (província de Santa Fe)	Té lloc la violació en grup coneguda com la <i>Manada de Sant Fermí</i> que crea controvèrsia entorn de les nocions d' <i>abús</i> i <i>violació</i>

2017	Llei de paritat de gènere en àmbits de representació política (la normativa s'aplica per primera vegada en les eleccions de l'any 2019)	Pacte d'Estat contra la Violència de Gènere	XXXII ENM a la ciutat de Resistencia (província de Chaco) Moviment 8M. Parada internacional de dones	Moviment 8M. Parada internacional de dones
			Moviment #MeToo (comença en les xarxes socials)	Moviment #MeToo (comença en les xarxes socials)
			Comencen a aparèixer els protocols específics per a abordar la violència de gènere a les universitats nacionals públiques	
			Assassinat de Micaela García. Motivarà l'aprovació de la Llei Micaela el 2019	
2018	Llei 27.452 BRISA, règim de reparació econòmica per a les xiquetes, xiquets i adolescents		XXXIII ENM a la ciutat de Trelew (província de Chubut). Per primera vegada, marxa contra els transvesticidis	Reaccions a la ponència de Sam Fernández durant l'escola de tardor del partit polític Podem
	Es tracta per primera vegada al Congrés el projecte de llei d'interrupció voluntària de l'embaràs (IVE). Hi és rebutjat		«Martes verdes» (vigílies per la discussió de l'IVE al Congrés de la nació)	
2019	Llei 27.499 «MICAELA», de capacitat obligatòria en la temàtica de gènere i violència contra les dones Llei 27.539, de contingent femení i accés d'artistes dones a esdeveniments musicals		XXXIV ENM a la ciutat de La Plata (província de Buenos Aires). Hi ha la intervenció de la campanya federal internacionalista «Somos Plurinacional»	Es reproduceix la <i>performance</i> xilena <i>Un violador en tu camino</i>
			Es reproduceix la <i>performance</i> xilena <i>Un violador en tu camino</i>	
2020/ 2021	Llei 27.610, d'accés a la interrupció voluntària i legal de l'embaràs i a		XXXV ENM es fa de manera virtual (alguns tallers i amb poca participació)	

**l'atenció postavor-
tament de totes
les persones amb
capacitat de gestar
(IVE/ILE)**

Llei 27.611, d'atenció i cura integral de la salut durant l'embaràs i la primera infància (1.000 dies)

Llei 27.636 «Diana Sacayán-Lohana Berkins», de promoció a l'ocupació per a persones transvestides, transsexuals i transgènere

Programa integral de reconeixement de períodes d'aportacions per tasques de cura (Decret 475/2021 d'Anses)

Decret presidencial núm. 476/21, que incorpora la possibilitat de posar una X en el DNI com a opció per als qui no s'identifiquen amb el femení o el masculí

El 2021 (XXVI) es du a terme de manera presencial però descentralitzada per regions (amb poca participació)

1a Trobada Nacional de Dones amb Discapacitat

Font: elaboració pròpia per a aquest article. Agraïsc infinitament la col·laboració de la doctoranda Yanina Kaplan (UBA/CONICET) i del doctorant Javier Torres-Fernández, membre del grup de recerca Mujeres, Literatura y Sociedad (HUM874) de la Universidad de Almería.

En el quadre s'observen remarcades en negreta les tres lleis vinculades a les diferents accions de l'Estat argentí i espanyol referides a sexualitats. Aquestes normatives han sigut les més identificades per les persones que hem entrevistat en tots dos països com a *fites* dels moviments feministes i LGBTIQ+. Totes les persones de l'estudi han indicat que coneixen o han sentit parlar d'aquestes lleis: *a*) la Llei 13/2005, que permet el matrimoni homosexual a Espanya (2005) i la mo-

dificació de l'article 2 de la Llei 26.618, de matrimoni civil (coneguda com la Llei de matrimoni igualitari) a l'Argentina (2010); *b*) la Llei 2/2016, d'identitat i expressió de gènere (coneguda com la Llei trans de Madrid) a Espanya (2016); i la Llei 26.743, d'identitat de gènere a l'Argentina (2012), i, finalment, *c*) la Llei orgànica 2/2010, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs (despenalització de la pràctica durant les primeres catorze setmanes de

l'embaràs) a Espanya (2010); i la Llei 27.610, d'accés a la interrupció voluntària i legal de l'embaràs i a l'atenció postavortament de totes les persones amb capacitat de gestar (IVE/ILE) a l'Argentina (2021). A més, aquestes decisions legals han implicat encreuaments, aprenentatges i comparacions normatives entre un país i l'altre per a reivindicar, millorar i/o sostenir les lleis aprovades. El que s'ha dit s'ha destacat en entrevistes a funcionàries feministes en espais governamentals en tots dos estats (CM, exfuncionària del Ministeri de Dones, Gènere i Diversitat a l'Argentina, 2021; BG, política i activista espanyola a favor dels drets LGBTIQ+, 2022, a Espanya).

No obstant això, les persones artistes de tots dos països no sempre han reconegut aquestes lleis en contar-nos les accions concretes que les van acostar als moviments (trans)feministes o que els van fer «córrer el vel patriarcal»⁷ en les vides o en les produccions culturals seues. Això explícita que moltes de les persones entrevistades no pertanyen als moviments (trans)feministes i que, per tant, no estan al corrent de les normatives i de les lleis que han assolit aquests moviments i les seues militàncies.

El que sí que han visibilitzat com a frontissa comuna en la seua vida i en les pràctiques seues han estat els moviments socioculturals de denúncia —que han tingut versions en diferents llocs del món: el primer #NiUnaMenos de 2015 (el cent per cent de les persones de l'estudi); el 8M parada internacional de dones de 2019 (96,55 %); la *performance* d'*Un violador en tu camino* de 2019 (68,96 %); el moviment #MeToo (el 58,62 %) que es va fer viral en les xarxes socials; l'ENM a l'Argentina (51,72 %); les Jornades Feministes a l'Estat espanyol (34,48 %); en molt menor mesura han assenyalat conèixer el recent ENM amb discapacitat a l'Argentina (3,44 %) de 2020. Per la seua banda, les vigílies a l'Argentina el 2018 per l'aprovació de la llei de l'IVE —conegudes com els «Martes verdes»— han estat assenyalades pel 37,93 % de les entrevistades en els dos països com «un movi-

ment insurgent i esperançador». Aquestes trobades organitzades per la Campanya Nacional pel Dret a l'Avortament Legal, Segur i Gratuït (creada en una Trobada Nacional de Dones l'any 2005 a l'Argentina) han desplegat una infinitat de pràctiques i *performances* artístiques, lectura de poemes, balls, cants, disseny d'imatges, guions i relats, entre moltes altres accions artístiques, culturals i polítiques (Spataro, 2018; anonimitzat, 2019; entre d'altres). MG ens contava en una xarrada informal que el primer dimarts que van fer una convocatòria va ser el «febrer de 2018 i que després n'hi hagué d'altres des que va començar l'estat parlamentari (abril) fins al 13 de juny [...] més tard les van reprendre esporàdicament». (MG, docent/investigadora integrant de la campanya, 2021). Els diferents moviments (trans)feministes del món han acompanyat aquestes trobades i després han estat replicades en diferents llocs de l'Abya Yala⁸ per a exigir la despenalització de l'avortament.

Aquestes pràctiques i les *performances* els han fet vibrar el cos «estant aquí», els han permès emocionar-se, abraçar-se i ressignificar les seues pròpies pràctiques artístiques i culturals com a espills de les desigualtats sexualitzades en el seu dia a dia; encara més, en molts casos ja ho feien sense adonar-se'n (AL, actriu, directora i guionista, Argentina, 2021); o com ens va dir LC (actriu i titellaire, Espanya, 2022): «No sé exactament com col·locar aquest tema, perquè, en el meu cas, és transversal, no faig res pensant que ha de ser feminista, sinó que és feminista, perquè jo soc feminista, llavors les coses esdevenen feministes... No hi ha una altra lectura... No és intencional».

En el relat de les seues pràctiques trobem també com van anar teixint estratègies de cura en les seues experiències de vida que després les han conduïdes

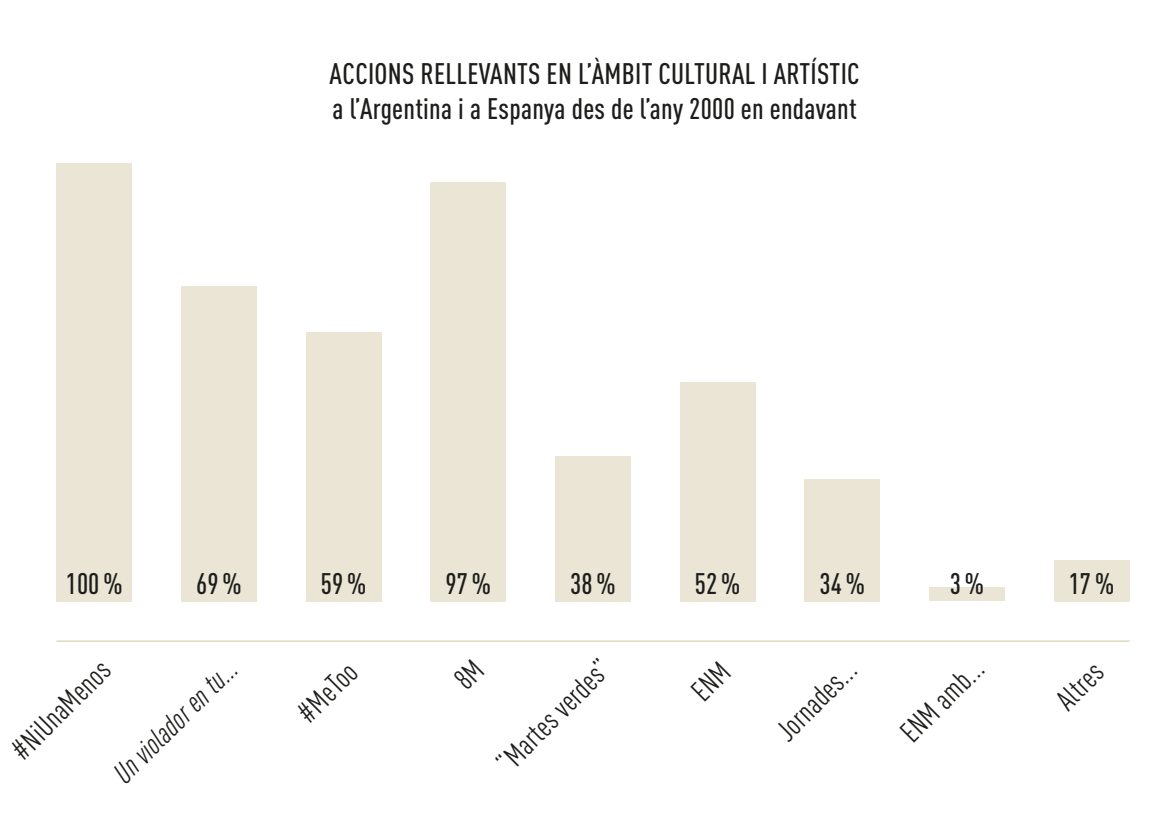
7 Se citarà a les persones sense referir-se a cap d'elles en particular quan la cita textual es prenga de frases comunes dites per les persones amb les quals hem conversat en diferents situacions formals i no formals.

8 Aquesta manera d'anomenar el que coneixem com a «Amèrica» dialoga amb l'aparició dels feminismes indígenes, comunitaris i/o populars. En aquest sentit, es recomana la lectura dels textos següents: «Feminismos desde Abya Yala. Ideas y proposiciones de las mujeres de 607 pueblos de nuestra América», de Francesca Gargallo Celantani (2014), i «Feminismos populares. Pedagogías y políticas», de Claudia Korol i Gloria C. Castro (2016).

a configurar estratègies artístiques i culturals: «Les dones havien de callar i brodaven els silencis pràcticament... Amb el temps, vam fer art» (EM, artista plàstica, Espanya, 2022); a C (pedagoga de la dansa, Espanya, 2022) i a LC les va unir «la criança respectuosa i la lactància», que les va connectar amb «aquell ser/fer feminista»; a LK (coordinadora de CB, Argen-

tina, 2021) la va impulsar a crear un espai cultural i artístic LGBTQ+ la seua pròpia trajectòria de vida, que li mostrava que no hi havia un lloc «perquè les lesbianes ho passem bé»; i a CB (poeta no binari, Argentina, 2021), la cerca del seu quefer sensible *li* va portar als seus «dissidents» per a rememorar les seues pròpies experiències.

Figura 2 Accions rellevants en l'àmbit cultural i artístic a l'Argentina i a Espanya des de l'any 2000 en endavant

Font: elaborat per l'autora per a aquest article.

Aquests relats en clau subjectiva es van reconfigurant com a pràctiques individuals i sensibles en comú i es potencien com a estratègies artístiques i culturals col·lectives en tots dos països. No obstant això, a l'Argentina hi ha la particularitat que va aprovar el

2019 la Llei 27.539, de contingut femení i accés a artistes dones a esdeveniments musicals, que jerarquitzava la desigualtat en els escenaris i controla que es complisca la presència del 30 % de dones i persones trans (ara bé, en la vida real dels escenaris, la nor-

mativa es ressent). A Espanya, però, hi ha les bases que planteja la Llei orgànica 3/2007, per a la igualtat efectiva de dones i homes, que ha d'aplicar-se a tots els camps de la vida sense que hi haja una normativa específica per al camp cultural.⁹

Tot i les coincidències o les diferències entre ambdós països pel que fa a normatives i drets en el camp artístic i cultural, i a pesar de les trajectòries possibles d'artistes i persones de la cultura en els últims anys, es coneix —per les ciències socials— que, en els moments de crisi, les desigualtats es fan més profundes. L'informe esmentat de Bridget Conor *Género y creatividad. Progresos al borde del precipicio*, publicat per la UNESCO el 2020 com un avançament de la tercera edició de l'informe mundial de la UNESCO *Repensar las políticas culturales*, i amb motiu del Dia Internacional de la Dona, afirma el següent (UNESCO, 2021b: 6):

Els moments de crisi incrementen la vulnerabilitat dels grups marginats, incloent-hi les dones, i poden reforçar la idea que les dones són menys importants i «més prescindibles» per al treball creatiu que els homes. Això és especialment important ara que la COVID-19 continua expandint-se i de la qual encara desconeixem els efectes a llarg termini en la producció cultural i artística. Molt poques iniciatives de suport als artistes i als creatius afectats per la pandèmia incorporen una perspectiva interseccional de gènere.

Si bé és cert que en els dos països va haver-hi ajudes econòmiques per al camp artístic i cultural (sector en tots dos països precaritzat), sobretot en els moments

de confinament més estrictes,¹⁰ també és cert que la cultura i els seus espais no van ser considerats activitats essencials per als nostres pobles, tot i ser intensament consumida durant la pandèmia en el seu vessant d'indústria cultural: espectacles per *streaming*, pel·lícules, televisió, ràdio, pòdcast, etcètera. A l'Argentina, les activitats culturals i artístiques van ser quasi les últimes a començar a ser regulades i a disposar de protocols per a poder obrir. I també és cert que les gestions de suport —de tots dos estats— que hi va haver per a la cultura no es van elaborar amb equitat ni amb una perspectiva (trans)feminista real en aquests dos països que eren avantguardistes en la promulgació d'aquesta mena de drets.

Així mateix, es van tancar guarderies, escoles i universitats; es va aprofundir en el teletreball i en les activitats de cura —en les quals sabem que les dones ocupen més de tres quartes parts dels llocs (OIT, 2020)—; les hores a la llar esdevingueren el cent per cent (en els confinaments més durs) i, per tant, la convivència va obligar a dedicar més temps a l'atenció de la llar i de les persones. Les llars més pobres (amb alts percentatges de població migrant tant en un país com en l'altre) van tenir un confinament en situacions quotidianes d'amuntegaments, de manca de serveis bàsics (aliments, salut, connectivitat per a continuar l'escolarització o treballs, etc.) i de violències en què les dones i la infància van ser les més afectades (dimensionant els encreuaments entre ètnia/raça, edats, migracions, etc.); a més, la població transvestida i la trans ensopegaren amb més limitacions encara en el seu ja alt percentatge de treball informal, d'accés a l'habitatge i a la salut (anonimitzat, 2021).

9 Recomanem llegir l'estudi *Desigualdad de género en el sistema del arte en España* (2020). Consultat en: https://www.academia.edu/44733634/Estudio_sobre_desigualdad_de_g%C3%A9nero_en_el_sistema_del_arte_en_Espa%C3%B1a Study about gender inequality in the Spanish art system

10 A l'Argentina es van generar línies de crèdit per a pimes, crèdits de taxa zero per a les indústries culturals, programes d'acompanyament per a projectes culturals d'organitzacions del tercer sector o ajuda econòmica per a centres culturals, entre d'altres. A Espanya, a l'Ajuntament de Madrid, per exemple, les ajudes es van canalitzar mitjançant CREA SRG. Per a comprovar més mesures posades en marxa per al sector de la cultura, vegeu respectivament: <https://www.cultura.gob.ar/medidas-en-el-sector-cultural-ante-el-covid-19-8932/> i <https://creasgr.com/linea-covid-19-liquidez-cultura>

En aquesta paradoxa —entre la cura de la salut i les garanties de drets a l'equitat de gèneres i a la diversitat cultural— és on les persones de la cultura que formaren part d'aquest estudi han hagut de resistir, tesar i/o negociar les seues pròpies pràctiques artístiques i culturals amb els fonaments que van sostenir els confinaments en pandèmia. En aquest sentit, han elaborat diferents estratègies ètiques, estètiques i polítiques com observarem a continuació.

La sensibilitat del fet cultural i la sensibilitat de les qüestions de gèneres

Observem com les pràctiques que despleguen les persones d'aquest estudi visibilitzen i sostenen que els drets de les dones i dels col·lectius LGBTIQ+ en el camp artístic i cultural han d'estar garantits en el marc de les tres normatives esmentades (que depassen el context de pandèmia) i que hem identificat com a *fites*. Sabem que les lleis destinades a aquestes poblacions han generat, en tots dos països, diferents accions que intenten garantir-ne els drets en l'espai públic: cases culturals LGBTIQ+, protocols contra les violències en els diferents sectors, equitat de gènere en els escenaris, les contractacions amb el nom autopercebut, drets del respecte als cossos seus —maternitats, interrupcions d'embarassos i d'altres—, etcètera. Ara bé, els fonaments que van sostenir els confinaments durant la pandèmia implicaven *quedar-se a casa*, amb les dimensions diferents que s'hi posen en joc (econòmiques, emocionals, espacials, socioafectives i sexoafectives, la salut, la desigualtat social i genèrica, etc.), en oposició a la pràctica corporal i col·lectiva que impliquen les lluites d'aquests moviments pels seus drets. En aquest sentit, les persones de carn i ossos van restar aïllades de la seua manera quotidiana de guanyar-se la vida (recordem l'alt percentatge de feina informal o precaritzada en l'àmbit de la cultura); i de resistir, tesar, negociar i (trans)formar el seu reconeixement (identitari, social i polític) *en i des del* camp cultural.

Aquest context va obligar diferents sectors de la societat a adaptar-se a l'escenari que va imposar la COVID-19. En concret, el sector cultural és el que més temps ha estat sense cap mena d'activitat o el que ha hagut d'adaptar-se a protocols molt rigorosos. Coincideixen

en aquest diagnòstic diferents persones artistes, treballadores i funcionàries del CCK a l'Argentina i del CCCB a Espanya: la crisi del sector és inèdita en els ingressos salarials (situació que caracteritza les pràctiques de quasi tota l'economia mundial), vinculats a la manca de públic presencial que han hagut de suportar durant mesos i que va obligar els espais culturals a tancar-se o a reinventar-se. En aquest punt, encara que les activitats i els mitjans digitals han sigut els mateixos en tots dos països, s'observen les diferents condicions econòmiques i estructurals que han tingut les institucions culturals en relació amb les condicions de riquesa de cada país.¹¹

La necessitat de reinventar-se de les persones i dels espais culturals en el context d'emergència sanitària ha obligat, aprofundit i generat noves formes de militàncies i activismes a través d'espais no presencials com Facebook, YouTube, Twitter, Instagram, Zoom i/o WhatsApp. Aquests escenaris virtuals fan dialogar la pluralitat dels feminismes i dels col·lectius LGBTIQ+, la qual cosa genera una rapidesa o viralització del que succeeix en qualsevol part del món i reconfigura, així, un «feminisme global de diàleg instantani». Paradoxalment, aquesta explosió d'accions per a reflexionar sobre les condicions dels feminismes (xarrades, tallers, pel·lícules, tertúlies, taules redones, *performances*, etc.) va provocar l'aparició massiva de diferents discursos d'odi i, al seu torn, va mostrar la fragmentació dels moviments a l'interior de tots dos països (per exemple, l'aprofundiment de les militàncies i els discursos TERF —per les seues sigles en anglès *trans-exclusionary radical feminist*—) que algunes funcionàries de l'Estat espanyol han arribat a expressar.¹² Així mateix, la redistribució dels pressupostos públics ha arribat en menys quantitat a aquestes poblacions, encara que hi cal destacar que l'existència del Ministeri de les Dones, Gènere i Diversitat a l'Argentina (tot i les diferències que pugua tenir amb el feminisme institucionalitzat) ha

¹¹ Vegeu la nota 10.

¹² <https://www.lavanguardia.com/vida/20190715/463469583311/feminismo-transexualidad-mujeres-identidad-genero-amelia-valcarcel.html>

estat un plus en termes d'accions amb perspectiva de gènere en relació amb la situació general de les diferents comunitats autònomes del Estat espanyol.¹³

Així i tot, les ajudes econòmiques que han concedit els dos estats a les poblacions respectives en el cas del gènere¹⁴ no s'han implementat de manera mancomunada ni vinculades a les desigualtats per ètnia o raça, edats, migracions, etcètera. En aquest sentit, el caràcter transversal d'una perspectiva de gènere i interseccional en les polítiques públiques —gestionades durant la pandèmia— ha estat una demanda central. Aquestes exigències dutes a terme per les feministes que participen dels governs, les feministes negres, les dones lesbianes, les persones trans i/o les dones sindicalistes han anat (re)elaborant estratègies que han fet valer les diversitats i les dissidències i les seues diferents condicions de vida (pensem particularment, en l'Estat espanyol, en el cas feminisme per la independència a Catalunya, els feminismes a Euskadi, etc.). Paradoxalment, aquests protagonismes es van trobar *dialogant* i *convivint* de manera més fluida i instantània al mateix temps que generaven encreuaments entre els diferents grups (trans)feministes amb grups de dones conservadores i/o de les dretes més radicalitzades en ambdós països. En les entrevistes hem pogut observar el següent: d'una banda, un grau de coincidència més elevat entre aquests grups que han generat «debats ètics i polítics —que semblaven haver quedat ancorats en la història— sobre la sexualitat, el gènere i els cossos» que interpel·len els moviments (trans)feministes mateixos al seu interior (GB, activista en el col·lectiu LGTBIQ+, que, com a membre del partit Podem, va participar en l'elaboració de la Llei trans, Espanya, 2022). D'altra banda, «van fer valer les nocions de cura, de sororitat, d'aprofundiment del teixit de xarxes i de recuperació de les trajectòries territorials en l'intent de sostenir un moviment» que aplegue (malgrat les diferències) les demandes de totes les

persones que el conformen (MF, militant/investigadora/escriptora racialitzada, Espanya, 2022; A, rapera, Espanya, 2022; AL, cineasta, Argentina, 2021; per esmentar algunes de les persones entrevistades que han coincidit en això).

La cosa política en i des del moviment (trans)feminista

Pel que s'ha dit, els vincles entre la sensibilitat del fet cultural i la sensibilitat de les qüestions de gèneres han materialitzat —en les experiències esmentades en l'apartat anterior— els encreuaments entre l'Estat i els drets ciutadans adquirits en un sector cultural confinat. Això ha obligat a *revisar*, discutir i/o sostenir els acords assolits a l'interior del moviment (trans)feminista. Durant la pandèmia, aquests processos han aconseguit reconfigurar estètiques artístiques vinculades a les accions per *streaming*: mostres experiencials de nous dissenys corporals recuperant la idea de cibernets, vídeos fets en mòbils; cançons arranjades amb imatges casolanes, *freestyle* rap fet a casa; milions de converses, presentacions de llibres sobre el tema i trobades acadèmiques, entre d'altres; al costat d'un diàleg sectorial i generacional que ha permès observar els encreuaments d'idees en relació amb les categories de feminisme(s), de sexualitat(s) i de cos(sos) en el camp artístic i cultural. En aquests avatars s'ha massificat com mai s'havia fet abans que «no estem a soles» com ens va dir A (rapera, Espanya, 2021), sinó que estem en un teixit que ens mostra com en les nostres diferències i diversitats hi ha una «sororitat que ens uneix» (SJ, actriu i cantant, Espanya, 2021). A més a més, aquestes estètiques artístiques en línia van obrir el debat (sabent-ho o no) dels drets socials, econòmics i polítics, alhora que reivindicaven formes de «transitar» pel món (l'ús de colors; de balls; de roba, la presència de cossos de diferents mesures, colors, accessibilitats; diferents llocs del país, de la regió i/o del món; classes socials, i formes idiomàtiques, entre d'altres). Maneres de «transitar» que van donar sentit polític (dissenyaren) a les experiències diverses que es van dur a terme durant els confinaments. En paral·lel, aquestes maneres de «transitar» van aconseguir incomodar el moviment (trans)feminista mateix en les maneres d'anomenar(-se) i en les maneres de reunir-se per a

13 <https://www.argentina.gob.ar/generos/medidas-en-materia-de-genero-y-diversidad-en-el-marco-de-la-emergencia-sanitaria>

14 Vegeu la nota 10.

garantir el que les lleis i els relats que el *bon feminisme* exigeix (es van debatre discussions sobre qui «és el subjecte del feminisme» que semblaven resoltes a l'interior del moviment). Al mateix temps, es van reelaborar formes discursives i maneres d'expressar opinions que són natives de les xarxes socials i que, en molts casos, no deixen entreveure ni un pèl de sororitat (frases curtes i provocatives, denúncies; opinions despersonalitzades, etc.).

Per tant, la pandèmia i els confinaments han exacerbant maneres d'un *fer virtual* col·lectiu, generacional i global que ha aprofundit en formes d'activismes supèrflues a través de les xarxes socials fins a convertir «la qüestió del subjecte del feminisme en un *trending topic*» (Romero Bachiller, 2020: 19). Viralitzen el que succeeix en qualsevol part del món que afecta, jerarquitzat i reassignifica persones reals en el món concret. En aquest escenari, les experiències artístiques i culturals —que van desplegar les persones amb les quals hem dialogat en aquest estudi— s'han anat configurant a si mateixes (sabent-ho o no) com a maneres de coneixement/interpel·lació/avaluació d'allò que és polític i de la política. Així mateix, s'han reassignificat com a espais d'experimentació artística, performativa, de disseny, de diferents laboratoris i pràctiques artístiques i culturals que fan dialogar la pluralitat dels (trans)feminismes.

CONCLUSIONS

En aquest article ens vam proposar recuperar algunes de les veus dels qui havien estat part de la recerca superior «La transversalització de gèneres/(trans)feminisme en l'estudi del camp cultural i artístic: diàlegs transdisciplinaris entre Espanya i l'Argentina en temps de pandèmia». Els diàlegs mantinguts amb les persones que van participar en experiències artístiques i culturals (trans)feministes a l'Argentina i a l'Estat espanyol en el context de la pandèmia de la COVID-19 (2020-2022) es van centrar en tres preguntes clau: com *van alinear* les pràctiques artístiques i culturals seues, legitimadores de drets sociogenèrics, amb els fonaments que van sostenir els confinaments en la

pandèmia?, com van reassignificar els sentits i les sensibilitats del fet cultural i genèric en el marc de la pandèmia?, i com van donar materialitat als encreuaments entre l'Estat i els drets ciutadans adquirits en un sector cultural *confinat*?

La mirada atenta, les respostes a aquestes preguntes i la recuperació d'aquests diàlegs ens han permès reconfigurar tres dimensions que podrien generar aportacions als estudis que vinculen cultura, art, política i identitats sociosexuals/genèriques.

Una dimensió ètica que ens permet observar com es resisteixen, tesen i negocien els comportaments i les maneres de ser, estar i fer en comunitat. Fonaments que són tesats, resistits i negociats per a sostenir/transformar la cosa política de la vida mateixa. En el nostre cas d'estudi, vam donar compte de com la crisi sanitària va provocar un diàleg/convivència quotidiana entre els diferents grups (trans)feministes amb grups de dones conservadores i/o de les dretes més radicalitzades en tots dos països. Aquesta situació va posar en tensió/revisió les nocions de *sexualitat*, de *gènere* i de *cos* que va conduir a la reelaboració d'estratègies culturals i artístiques de cura, de sororitat, d'aprofundiment del teixit de xarxes i de revaloració de les trajectòries individuals en l'intent de sostenir un *moviment* que prioritze (malgrat les diferències) les demandes dels diferents grups.

Una dimensió estètica que observa com els sentits del fet cultural i del genèric es reassignifiquen com a espais d'experimentació quotidians i polítics (re)produint maneres de «transitar» pel món. En el nostre cas d'estudi poguérem observar com esdevé fonamental en cada experiència l'ús de colors; de balls; de roba, la presència de cossos de diferents mesures, colors, accessibilitats; diferents llocs del país, de la regió i/o del món; classes socials, i formes idiomàtiques, entre d'altres.

Finalment, una dimensió política per a comprendre els encreuaments entre l'Estat i els drets ciutadans en comunitats específiques. En el nostre cas d'estudi —en fer dialogar dos països de parla hispana

geolocalitzats en dues parts del món diferents, però relacionades, com són l'Argentina i Espanya—, hem pogut identificar algunes discussions que els són comunes des d'on els moviments (trans)feministes han interpellat durant els confinaments sobre les qüestions que concerneixen la inclusió de les diversitats en el camp cultural i artístic de cada país. Així mateix, en observar la complexitat del moviment (trans)feminista com a potència d'anàlisi, vam deixar al descobert el fet polític de les identitats sociosexuals, de les diversitats culturals i de les desigualtats en termes de drets interseccionals per a la justícia social.

Aquestes tres dimensions (ètica, estètica i política) donen sentit metòdic i teòric a les pràctiques i estratègies

descrites (imbricades entre si i diferenciades només amb finalitats analítiques) des d'on les persones amb les quals hem dut a terme la recerca han elaborat (sabent-ho o no) les seues experiències artístiques, culturals i subjectives en temps de pandèmia. La configuració d'aquests eixos d'anàlisi ens permet fer altres preguntes i també ens dona la possibilitat de reconfigurar metodologies transdisciplinàries i crítiques que puguen retre compte d'aquests processos en les seues formes locals interconnectades en temps de pandèmia. En aquest últim punt, hi afegim les qüestions i els desafiaments que representen les construccions de les categories, els mètodes i l'ètica/les ètiques i estètica/ètiques apropiada/ades per a fer recerca d'allò que és polític del camp cultural i artístic.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Abélès, M. (1997). La antropología política: nuevos objetivos, nuevos objetos. *Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 1-26 (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://omegalfa.es/downloadfile.php?file=libros/la-antropologia-politica-nuevos-objetivos-nuevos-objetos.pdf>
- Achilli, E. (2005). *Investigar en antropología social. Los desafíos de transmitir un oficio*. Rosario: Laborde Editor.
- Atkinson, P. (2006). Do It Yourself: Democracy and Design, *19*(1), 1-10. doi: [10.1093/jdh/epk001](https://doi.org/10.1093/jdh/epk001)
- Barrancos, D. (2014). Géneros y sexualidades disidentes en la Argentina: de la agencia por derechos a la legislación positiva. *Cuadernos Intercambio sobre Centroamérica y el Caribe*, *11*(2), 17-46 (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: https://ri.conicet.gov.ar/bitstream/handle/11336/7099/CONICET_Digital_Nro.9670_A.pdf
- Bennet, J. (2010). The force of things. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things* (pp. 1-9). Estats Units: Duke University Press (John Hope Franklin Center Book).
- Bourdieu, P. (1990). *Sociología y cultura*. Mèxic, D. F. Grijalbo-Consejo Nacional para la Cultura y las Artes.
- Bourdieu, P. (1993). Espíritus del Estado. Génesis y estructura del campo burocrático. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 96-97, 49-62 (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1993_num_96_1_3040
- Butler, J. (2009). Performatividad, precariedad y políticas sexuales. *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*, *4*(3), 321-336 (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=62312914003>
- Butler, J. (2010). *Cuerpos que importan. Sobre los límites materiales y discursivos del 'sexo'*. Buenos Aires: Paidós.
- Butler, J. (2014). Vida precaria, vulnerabilidad y ética de cohabitación. *Cuerpo, memoria y representación. Adriana Cavarero y Judith Butler en diálogo* (pp. 47-80). Barcelona: Icaria, Begonya Saez Tajafuerce.
- Butler, J. (2017). *Cuerpos aliados y lucha política*. Buenos Aires: Paidós.

- Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*. University of Chicago Legal Forum (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>
- Foucault, M. (1978). *Seguridad, territorio y población*. París: Siglo XXI.
- Franko, M. (2019). *Danzar el modernismo / Actuar la política*. Buenos Aires: Ed. Miño y Dávila.
- Fraser, N. (2006). La justicia social en la era de la política de la identidad: redistribución, reconocimiento y participación. N. Fraser, i A. Honneth, *¿Redistribución o reconocimiento? Un debate político filosófico* (pp. 83-99). Espanya: Ed. Morata.
- Fraser, N. (2009). Feminism, Capitalism and the Cunning of History. *New Left Review*, (56), 97-117 (en línea). Consultat el 3 d'agost de 2022 en: <https://newleftreview.org/issues/ii56/articles/nancy-fraser-feminism-capitalism-and-the-cunning-of-history>
- Gargallo Celantani, F. (2014). *Feminismos desde Abya Yala. Ideas y proposiciones de las mujeres de 607 pueblos de nuestra América*. Ciutat de Mèxic: Ed. Corte y Confección.
- Grossberg, L. (2010). Pecados de los estudios culturales. *Estudios culturales. Teoría, política y práctica* (pp. 55-105). València: Letra Capital.
- Guber, R. (1991). *El salvaje metropolitano*. Buenos Aires, Argentina: Editorial Legasa.
- Hall, S. (1992). Estudios culturales y sus legados teóricos. *Sin garantías. Trayectorias y problemáticas en estudios culturales* (pp. 51-72). Popayán-Lima-Quito: Enviñon Editores-IEP-Instituto Pensar-Universidad Andina Simón Bolívar.
- Haraway, D. J. (1995). Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial. *Ciencia, cyborgs y mujeres. La invención de la naturaleza* (pp. 313-346). Madrid: Cátedra.
- Hubbell, L. (2011). DIY Craft: Therapy, Irony or Handmade Hell? *Surface Design Journal*. 2, 48-53.
- Korol, C., i Castro, G. C. (2016). *Feminismos populares. Pedagogías y políticas*. Colombia: La Fogata Editorial y Argentina: América Libre.
- Lorey, I. (2016). *Estado de inseguridad. Gobernar la precariedad*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Lugones, M. (2008). Colonialidad y género. *Tabula Rasa*, 9, 73-101 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.revistatabularasa.org/numero-9/05lugones.pdf>
- Lukens, J. (2013). DIY Infrastructure and the Scope of Design Practice. *Design Issues*, 29(3), 14-27.
- Marcus, G. (2001). Etnografías en/del sistema mundo. El surgimiento de la etnografía multilocal. *Alteridades*, 11(22), 111-127 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://alteridades.izt.uam.mx/index.php/Alte/article/view/388/387>
- Martín Rodríguez, S. (2014). DIY: Arte, diseño y tecnología. Estrategia crítica de colaboración comunitaria 'offline' y 'online'. *ICONO 14, Revista de Comunicación y Tecnologías Emergentes*, 12(1), 181-211.
- Mignolo, W. (2010). *Desobediencia epistémica: Retórica de la modernidad, lógica de la colonialidad, gramática de la descolonialidad*. Buenos Aires: Ediciones del Signo.
- (anonimitzat, 2019)
- (anonimitzat, 2021)
- (anonimitzat, 2022a)
- (anonimitzat, 2022b)
- Platero, L. (2020). Conocer nuestras genealogías. Autorxs Varixs, *Transfeminismo o Barbarie* (pp. 41-67). Madrid: Kaótica Libros.
- Preciado, P. B. (27 de març de 2020). Aprendiendo del virus. *El País* (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: https://elpais.com/elpais/2020/03/27/opinion/1585316952_026489.html?prm=enviar_email
- Quijano, A. (2007). Colonialidad del poder y clasificación social. En S. Castro Gómez, i R. Grosfoguel (ed.), *El giro decolonial Reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global* (pp. 93-126). Bogotá: Siglo del Hombre Editores.
- Reygadas, L. (2007). La desigualdad después del (multi)culturalismo. En A. Giglia, C. Garma, i A. de Teresa (comp.), *¿Adónde va la antropología?* (pp. 341-364). UAM-Iztapalapa.
- Romero Bachiller, C. (2020). ¿Quién teme al transfeminismo? Autorxs Varixs, *Transfeminismo o Barbarie* (pp. 15-38). Madrid: Kaótica Libros.

- Rubin, G. (1989). Notas para una teoría radical de la sexualidad. En C. Vance (comp.), *Placer y peligro* (113-187). Madrid: Revolución (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://museo-etnografico.com/pdf/puntodefuga/150121gaylerubin.pdf>
- Rubinich, L. (1992). *Tomar la cultura del pueblo, bajar la cultura al pueblo (Dos nociones de acción cultural)*. Buenos Aires: GECUSO.
- Scott, J. (1996). El género: una categoría útil para el análisis histórico. En M. Lamas (comp.), *El género: la construcción cultural de la diferencia sexual* (265-302). Mèxic: PUEG (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://bivir.uacj.mx/Reserva/Documentos/rva2006191.pdf>
- Serano, J. (2009). Repensar el sexismo: cómo cuestionan al feminismo las mujeres trans. En M. Cabral, *Construyéndonos. Cuadernos de lecturas para feminismos trans* (36-47). Mulabi: Espacio Latinoamericano de sexualidades y derechos (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.bibliotecafragmentada.org/construyendonos/>
- Shore, C., (2010). La antropología y el estudio de la política pública: reflexiones sobre la 'formulación' de las políticas. *Antípoda*, 10, pp. 21-49 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=81415652003>
- Shore, C., i Wright, S. (1997). Introduction: Policy. A new field of anthropology. *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power*. Londres: Routledge, 3-39 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: https://www.researchgate.net/publication/278302935_Introduction_Conceptualising_Policy_Technologies_of_Governance_and_the_Politics_of_Visibility
- Solá, M., i Urko, E. (2013). *Transfeminismos. Epistemes, fricciones y flujos*. Tafalla, Navarra: Txalaparta.
- Spataro, C. (2018). Marea verde. Lo que el debate nos dejó. *Sociales en Debate* núm. 14, Buenos Aires: Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Buenos Aires (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://publicaciones.sociales.uba.ar/index.php/socialesendebate/article/view/3356>
- Trebisacce, C. (2016). Una historia crítica del concepto de experiencia de la epistemología feminista. *Cinta de moebio*, (57), 285-295 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://dx.doi.org/10.4067/S0717-554X2016000300004>
- Valencia, S. (2018). El transfeminismo no es un generismo. *Pléyade* (Santiago), (22), 27-43 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://dx.doi.org/10.4067/S0719-36962018000200027>
- Vich, V. (2014). Desculturar la cultura: hacia una nueva generación de gestores culturales. *Desculturar la cultura. La gestión cultural como forma de acción política* (pp. 81- 98). Mèxic: Siglo XXI Editores (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: https://kupdf.net/download/desculturar-la-cultura-vichvictor_597ada9adc0d6092782bb17f_pdf
- Viveros Vigoya, M. (2016). La interseccionalidad: una aproximación situada a la dominación. *Debate Feminista*, 52 (2016), 1-17 (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://doi.org/10.1016/j.df.2016.09.005>
- Weber, A. (2017). *Touch. Matter and Desire. An erotic ecology* (pp. 15-47). Vermont: Chelsea Green Publishing.
- Wright, S. (1998). La politización de la cultura. En M. Boivin, A. Rosato, i V. Arribas. *Constructores de otredad* (pp. 128-141). Buenos Aires: Antropofagia.

INFORMES CONSULTATS

- CCBA, Centro Cultural de España en Buenos Aires de la Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo (AECID) y FLACSO, Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, seu de l'Argentina (2021). *Ciclo cultura y equidad. Artes, cultura y géneros* (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://bit.ly/3ebT6Va>
- Ministerio de las Mujeres, Género y Diversidad (2020). *Medidas en materia de género y diversidad en el marco de la emergencia sanitaria* (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.argentina.gob.ar/generos/medidas-en-materia-de-genero-y-diversidad-en-el-marco-de-la-emergencia-sanitaria>
- OIT, Organizació Internacional del Treball (2020). *Nuevas directrices para que los empleadores puedan ayudar a las familias durante la pandemia del COVID-19* (en línea). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_740329/lang-es/index.htm

- SINCA, Sistema de Información Cultural de la Argentina (2020). *Encuesta Nacional de Cultura 1er corte. Caracterización de personas y organizaciones de la cultura en el contexto de covid-19* (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.sinca.gob.ar/default.aspx>
- UNESCO, Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (2021a). *Evaluación del impacto del COVID-19 en las industrias culturales y creativas* (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380185?1=null&queryId=N-a3e3a6bd-cf60-40da-b09d-c604a0430750>
- UNESCO (2021b). *Género & creatividad: progresos al borde del precipicio* (en línia). <https://es.unesco.org/creativity/publications/genero-creatividad-progresos-al-borde-del>

LLEIS CONSULTADES

- Llei 13/2005, que permet el matrimoni homosexual a Espanya (en línia). Consultat el 2 d'agost de 2022 en: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2005-13609>
- Modificació a la Llei de matrimoni civil núm. 26.618/2010 a l'Argentina (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/165000-169999/169608/norma.htm>
- Llei 2/2016, d'identitat i expressió de gènere (coneguda com la Llei trans de Madrid) a Espanya (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2016-6728>
- Llei d'identitat de gènere núm. 26.743/2012 a l'Argentina (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/195000-199999/197860/norma.htm>
- Llei orgànica 2/2010, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs (despenalització de la pràctica durant las primeres 14 setmanes de l'embaràs) a Espanya (en línia). Consultat el 26 de juliol de 2022 en: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2010-3514>
- Llei d'accés a la interrupció voluntària de l'embaràs (IVE), obligatorietat d'oferir cobertura integral i gratuïta núm. 27.610/2021 (en línia). Consultat el 28 de juliol de 2022 en: <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/verNorma.do?id=346231>
- Llei de quota femenina en la música: un altre exemple del poder de la lluita per la igualtat de gènere. Núm. 27.539/2019 (en línia). Consultat el 15 de setembre de 2021 en: <https://inamu.musica.ar/leydecupo>
- Llei orgànica 3/2007, per a la igualtat efectiva de dones i homes (en línia). Consultat el 15 de setembre de 2021 en: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-6115>

NOTA BIOGRÀFICA

Marcela A. País Andrade

Llicenciada en Sociologia, doctora en Filosofia i Lletres (Àrea Antropologia) i postdoctora per la Universidad de Buenos Aires (UBA). Tècnica nacional en Recreació per l'Institut de Temps Lliure i Recreació del Govern de la Ciutat de Buenos Aires. Treballa com a investigadora adjunta del Consell Nacional d'Investigacions Científiques i Tècniques (CONICET) en l'Institut de Ciències Antropològiques de la Facultat de Filosofia i Lletres (ICA-FFyL). És professora regular i investigadora en la carrera de Treball Social de la Facultat de Ciències Socials de la UBA (FSOC-UBA), on dirigeix diversos projectes de recerca. Així mateix, és docent de postgrau en FLACSO (Àrea Comunicació i Cultura – seu Argentina), en el màster de Comunicació i Cultura de FSOC-UBA, i en el mestratge en Cultura Pública de la Universidad Nacional de las Artes (UNA). Va ser assessora i formadora en gestió cultural i cultura comunitària per a la Direcció Nacional de Formació Cultural del Ministeri de Cultura (2013-2019).

Agraïment: La recerca es va poder dur a terme gràcies a dues beques de finançament de 1) l'Institut Científic Europeu (ESI), que em va permetre fer un postdoctorat a la Universidad de La Laguna (ULL), amb l'acompanyament de la doctora María Elena Jaime de Pablos, de la Universidad de Almería (UAL), ambdues universitats a Espanya, i 2) el Consell Nacional de Recerques Científiques i Tècniques (CONICET) de l'Argentina, que em va finançar una estada d'un any al Centre Universitari d'Arts i Disseny de Barcelona (BAU), on vaig treballar amb la doctora María Fernanda Moscoso. A tots ells els estic profundament agraïda.

ALONSO, Luis Enrique (ed.). *Siempre nos quedará Bourdieu*

Madrid, Ediciones Ciencias Sociales del Círculo de Bellas Artes, 2021, 266 p.

Marc Barbeta Viñas

UNIVERSITAT DE GIRONA

marc.barbeta@udg.edu

Pocs mesos abans de la celebració del 20è aniversari de la mort del sociòleg francès Pierre Bourdieu, l'editorial vinculada a l'històric Círculo de Bellas Artes de Madrid ha publicat un llibre esplèndid dedicat a les aportacions que fa Bourdieu a la sociologia i, com a element particular, als anys que aquest sociòleg va viure a Algèria. L'obra va ser presentada el passat juliol, a la mateixa seu de l'esmentada entitat cultural, amb la participació, entre d'altres, de l'editor del llibre, el sociòleg Luis Enrique Alonso. Es tracta d'un llibre que s'ha estat coent a foc lent: l'origen d'aquest l'hem de situar en un cycle de conferències organitzat l'any 2012 pel Círculo de Bellas Artes sobre l'ofici del sociòleg i el llegat que, en relació amb la qüestió, va deixar Bourdieu. Aquesta trobada va comptar, al mateix temps i al mateix local, amb l'exposició titulada "Imágenes de Argelia". Una mostra que recollia fotografies fetes per Bourdieu durant la seva estada a Algèria durant la dècada dels cinquanta.

Tal com ens indica el prefaci, i, de fet, la publicació del mateix llibre ho testimonia, l'obra de Bourdieu ha exercit i continua exercint actualment una influència gegantina en la sociologia mundial. No és només que Bourdieu sigui dels autors més citats en els articles científics de l'àmbit de les ciències socials, sinó que, com bé explica Alonso, avui és pràcticament impossible fer sociologia sense la referència de Bourdieu. Aquesta rellevància adquirida per l'autor francès sembla justificar, per si mateixa, una nova publicació sobre el seu llegat. Però, a més a més, les aportacions de l'autor, en termes teòrics, empírics i metodològics, han transcendit, en no pocs àmbits, els contextos sociohistòrics en què van ser escrites, i són capaces d'il·luminar críticament els processos socials més actuals. I, com ens assenyala el prefaci, és aquesta capacitat de transcendir el «seu temps» el que acosta Bourdieu a la categoria d'autor clàssic (contemporani).

El llibre es compon de vuit capítols més un prefaci escrit pel mateix editor. En conjunt, l'obra es desenvolupa en tres centres d'interès diferents: uns capítols es dediquen a l'etapa probablement més desconeguda de Bourdieu per la majoria dels lectors: el pas per Algèria i la seva producció sociològica en aquest context; uns altres capítols s'adrecen a la revisió conceptual de la proposta sociològica del francès; i, finalment, es presenten dos capítols més en els quals s'usen algunes de les eines teòriques i metodològiques de Bourdieu per analitzar temes profundament dispars. Els diferents capítols del llibre mostren, d'una manera o altra, com Bourdieu plantejava els problemes socials —o, més ben dit, problemes sociològics, si seguim la diferenciació feta per Peter L. Berger— allunyant-se de les *doxes* del sentit comú i de l'acadèmia.

El primer capítol és el del sociòleg i economista d'origen algerià Lahouari Addi. El text se centra, primer, en la crítica a la modernitat opressiva present a l'obra de Bourdieu. Addi desgrana el pessimisme antropològic de Bourdieu en la mirada de l'ésser humà de la modernitat. Per aquest autor, la modernitat genera una il·lusió de llibertat en l'individu; una il·lusió que Bourdieu s'encarregarà d'apaivagar analitzant els determinismes socials que orienten les vides dels éssers humans i que, lluny de poder desaparèixer, a tot estirar, se'n construeixen de nous. De fet, la modernitat el que farà és agreujar aquest destí tràgic i opressiu, i Bourdieu ho mostrarà analitzant la societat cabilenca, aliena encara —la dècada dels cinquanta— a la civilització industrial moderna. A partir d'aquí, Addi reflexiona sobre els models i les lògiques pràctiques, així com el funcionament de les societats modernes, per acabar presentant l'antiutopisme de l'obra de Bourdieu: la desigualtat social i la dominació mai trobaran fi. Ara bé, Addi afegeix que la sociologia dels *habitus* de Bourdieu no deixa d'aportar llum sobre els lligams socials i els mecanismes de la dominació que, en efecte, obren el camí cap a la seva desnaturalització i deslegitimació.

L'autor aborda també la desconfiança del francès davant del moviment d'alliberament d'Algèria. Allunyat de maniqueïsmes, el realisme sociològic ben informat —en lloc de pessimisme, que deia Benedetti— porta

Bourdieu a vincular les subjectivitats potencialment revolucionàries a unes condicions sociològiques objectives sense les quals difícilment les primeres puguin reeixir amb èxit. Com el mateix Addi assenyala, això no significa que Bourdieu no estigués a favor de la independència d'Algèria, però no s'estava de mostrar escepticisme amb el procés real d'alliberament. Una cosa són els anhels de llibertat i els sentiments legítims d'injustícia dels algerians, i una altra de ben diferent la traducció d'aquests anhels en una anàlisi rigorosa i en la voluntat política de construir una societat nova amb tot el que això comportava. Per a Bourdieu, l'FLN va quedar-se lluny d'aconseguir-ho.

El segon capítol, de Luis Enrique Alonso, és, com sempre, un text molt complet i altament clarificador de les posicions teòriques de Bourdieu. Alonso situa l'autor francès i la seva obra en el seu context de producció i, de manera reivindicativa, defensa la vigència d'una sociologia sociològica —per redundat que pugui semblar l'expressió—, com la practicava el mateix Bourdieu. Alonso comença per un camp d'estudi que comparteix amb Bourdieu: el consum. El francès considera que les pràctiques adquisitives i culturals s'incrusten a l'estructura social i li donen una forma determinada que, a la vegada, s'expressa comunicativament en lògiques distintives i estils de vida diferents desenvolupats per grups i classes socials. Una visió que l'autor inscriu en un seguit d'influències clàssiques, reconegudes o no. Amb aquestes influències, Bourdieu s'inspira per analitzar les conductes econòmiques com a mecanismes de significació cultural, alhora que supera alguns d'aquests plantejaments —per exemple, en el cas de Veblen— inscrivint les relacions d'intercanvi en un marc global i estructural de dominació entre grups socials. En Bourdieu, ens dirà Alonso, quan parla de l'economia simbòlica del consum, assentada sobre unes bases materials vinculades a les posicions socials dels consumidors, hi ressonen les aportacions d'Elias, Weber i Marx, fins i tot Mauss i autors menys professats com Edmund Goblot o Maurice Halbwachs, aquest darrer àmpliament estudiat per Alonso en altres textos destacats. La relació de les necessitats amb els diferents estats de consciència que col·lectivament desenvolupen les classes socials, fins a les capacitats simbòliques de

definir les posicions socials, així com la ingent anàlisi estadística, són alguns dels elements comunicants entre aquests autors francesos.

Seguint l'exposició del consum, es passa a abordar diverses dimensions, entre les quals destaca el discurs: un cop més, Bourdieu representa una *vacuna* —si se'm permet l'expressió en èpoques pandèmiques— contra els *pansemiologismes* practicats per la French Theory i algunes recepcions dels estudis culturals. Alonso no deixa de subratllar que, mentre que, per aquestes perspectives, els textos s'expliquen per si mateixos i destaquen només per la seva força performativa, Bourdieu, i, de fet, l'anàlisi sociològica del discurs, treballen amb la hipòtesi que els textos tenen referents extradiscursius que es troben, justament, en les condicions socials en què han estat produïts. Entre les virtuts de Bourdieu hi ha la incorporació de les posicions objectives i el camp de la producció en l'explicació sociològica. Però en el capítol també hi ha espai per les crítiques raonables (Bernard Lahire) sobre Bourdieu i el seu mecanicisme determinista que —precisa el text— ha derivat d'algunes lectures del francès. Per Alonso, Bourdieu representa un excel·lent exemple de sociologia rigorosa i crítica que reivindica una sociologia desfamiliaritzadora del que és familiar, que, una vegada més, ens fa recordar Berger quan afirma el caràcter desemascarador i relativitzador del coneixement sociològic.

El tercer capítol, de Cecilia Flachsland, és una proposta d'interpretació d'alguns aspectes de la vida d'Eva Perón a la llum del llibre de Bourdieu *La dominació masculina*. L'autora comprèn el peronisme com la conseqüència d'un «incident històric» que pot implicar certes transgressions i la subversió de les estructures de dominació, molt particularment en el camp dels drets civils i polítics de les dones. L'autora fa una revisió crítica del llibre de Bourdieu per tal d'utilitzar-lo en un segon moment del capítol, com a ulleres que permetin interpretar Eva Perón. Com la mateixa autora reconeix, és curiós partir d'una obra que té com a objectiu explicar la dominació per explicar un cas d'emancipació. De fet, Flachsland, tot i veure en *La dominació masculina* aspectes comuns amb el feminis-

me, n'estableix també diferències importants: mentre que Bourdieu es preocupa per estudiar i explicar la dominació, el feminisme, segons l'autora, respon més a una praxi política orientada a l'emancipació. L'obra de Bourdieu, en certa manera, és usada en el capítol per «tocar de peus a terra», és a dir, per no oblidar els límits que tenen les «intervencions performatives» postulades des del feminisme postmodern, des del punt de vista de l'emancipació.

La segona part del capítol és la dedicada a la biografia d'Eva Perón en el marc de les principals transformacions polítiques de l'Argentina dels anys quaranta i cinquanta. Sense dubte, un exercici original que, això no obstant, va deixant Bourdieu una mica de banda fins al final del capítol, on aquest torna a aparèixer. Tal vegada, aquest recorregut tingui a veure amb la contradicció comentada inicialment entre les possibilitats que ofereix l'obra del francès per analitzar l'emancipació. Perquè la interpretació que proposa l'autora de la vida d'Eva Perón implica la subversió dels *habitus* en un moment sociohistòric determinat —en què Bourdieu tendeix a desaparèixer—, en una mena d'«incident històric»; però un incident que es resoldrà d'acord amb les «invariants històriques» de la dominació masculina i la violència simbòlica (i no simbòlica) que tornen a imposar-se de nou —recuperant Bourdieu— amb el cop d'estat de 1955. Inclús la rememoració del que van significar els canvis promoguts per Perón en la lluita contra les desigualtats de gènere ha quedat sota els dominis de la dominació masculina, des de la qual s'ha promogut el silenci o l'oblit —denuncia l'autora— d'una experiència emancipadora.

El quart capítol, escrit per la sociòloga d'origen algerià Aïssa Kadri, aborda l'acostament de l'autor francès a Algèria, un aspecte que s'ha deixat de banda als estudis sobre Bourdieu. El text evita qualsevol idealització del pas de Bourdieu per Algèria, assenyalant les contradiccions en què es troben els seus contextos d'investigació i, alhora, la dificultat real de fer-hi front. Aquesta situació contradictòria va significar, malgrat tot, un estímul per al jove Bourdieu a l'hora d'estudiar atentament la societat algeriana. Tanmateix, en una primera fase, en què Bourdieu desenvolupa un

enfocament etnogràfic i, posteriorment, col·labora amb el centre d'estudis estadístics de l'ARDES, els objectius que presideixen les seves investigacions són, en primer lloc, de caràcter polític. Es tracta d'encàrrecs fets des d'instàncies polítiques i militars que estan molt interessades a conèixer la realitat algeriana amb la màxima precisió possible. Entre d'altres, destaca d'aquesta època l'aproximació estructuralista que fa Bourdieu a la diversitat social i ètnica del país, unida sota l'element comú de l'islam. Aquestes investigacions, juntament amb les del món rural algerià, plantegen, segons l'autora, un conjunt de problemàtiques metodològiques i epistemològiques vinculades al context en què es produeix el treball de camp: un context bèl·lic, de guerra, en el qual Kadri qüestionava la validesa de les dades produïdes quan les entrevistes a camperols es feien acompanyades de vigilants, apareixien persones assassinades després de l'inici de les enquestes, etc. De manera crítica, l'autora no deixa de subratllar que, en aquelles recerques, no es tractava només de comprendre la societat algeriana, sinó de modificar-la en funció dels interessos de la colònia francesa.

Finalment, Kadri explica com, en certa manera, Bourdieu es reconcilia amb Algèria quan hi torna uns anys més tard a promoure l'Institut Nacional d'Investigació, on van col·laborar sociòlegs de la talla de J. C. Passeron, R. Castel o A. Sayad. Aquest centre, que va durar uns tres anys, va ser un viver de científics socials (on va estudiar l'autora del capítol) que va trobar en les aportacions de Bourdieu una importantíssima font d'inspiració. No obstant això, com bé explica l'autora, el centre va acabar tancant per les reformes universitàries que sacsejaven l'educació superior a Algèria, en la línia de la «modernitat economicista». El compromís de Bourdieu amb Algèria no va acabar-se; al contrari, va mobilitzar-se a favor de companys algerians que corrien autèntic perill.

El capítol d'Idelfonso Marqués es dedica a una defensa del concepte d'*habitus*, central en Bourdieu. Començant pels antecedents maussians i l'*hexis* (tècnica corporal d'incorporació de continguts culturals), l'autor fa un repàs del caràcter disposicional que té l'*habitus* de Bourdieu fins a la seva definició sistemàtica en obres

posteriors. Per Bourdieu, l'*habitus* anirà més lluny de la dimensió corporal, inclourà dimensions cognitives, emocionals, així com la recepció i l'acció en el món social. Com bé diu l'autor, l'*habitus* s'ha d'entendre com un element actiu i no passiu de l'acció, que ens constreny, però, a la vegada, ens habilita per actuar de determinada manera en societat. Es tracta d'un mecanisme basat en el passat incorporat que, de manera no conscient, ens proporciona els marcs per a la percepció i l'acció. D'aquesta manera, Marqués allunya l'*habitus* de la reflexió i la volició, sense que això impliqui convertir-lo en un mecanisme immobilitzador. I aquí és on Marqués subratlla la utilitat de l'*habitus*: en la capacitat de reproduir els esquemes d'èxit del passat. L'autor es recolza en disciplines disparcs que, això sí, gaudeixen de legitimitat acadèmica i que, com bé diu, tendeixen a coincidir amb les tesis de Bourdieu: la neurologia i la psicologia cognitiva. A més, confronta les tesis més racionalistes d'autors com Goldtorphe o Pikkety.

Ara bé, tot i que la defensa de Bourdieu i l'*habitus* és encertada i, fins i tot, valenta en temps d'hegemonia dels més diversos individualismes, tal vegada el problema sigui la visió positiva en tant que adaptacionista dels *habitus*. Tal vegada seria més pertinent pensar que l'*habitus* no és ni positiu ni negatiu, o, en tot cas, positiu o negatiu en funció del context i el camp social en què es mobilitzi. Potser, Marqués pensa només en els *habitus* de les classes mitjanes i altes que, efectivament, porten a un èxit quasi assegurat; però no podem dir el mateix quan l'*habitus* ens fa pensar i actuar d'acord amb les formes no legítimes i dominades dins d'un camp social, cosa que ens pot conduir cap al «fracàs». Com bé assenyala l'autor, es pot tenir certa consciència d'*habitus*, especialment quan hi ha processos de canvi que demanen canvi d'*habitus*. Ara bé, no tothom està en situació de fer-ho (posició resilient), sinó que sovint el passat continua actuant amb lògiques velles en la nova situació (histèresi). Que l'*habitus* sigui un mecanisme actiu que ens orienta i proporciona pautes per l'acció no necessàriament ha de ser per l'èxit d'aquestes pautes, sinó perquè hem estat socialitzats en unes condicions sociohistòriques concretes i només d'acord amb aquestes i les possi-

bilitats que ens obren els diferents contextos és com podem actuar.

En el seu capítol, Martín Criado proposa un relat interessant sobre els principals esdeveniments sociopolítics previs a la guerra de la independència d'Algèria, per tal de mostrar el context amb què es troba Bourdieu en la seva arribada al país l'any 1956. Però la qüestió a la qual es dedica la resta del text són els plantejaments polítics subjacents a les primeres obres de Bourdieu.

Sobre *Sociologie de l'Algérie* destacarem que Martín Criado assenyalava com la perspectiva de Bourdieu, consistent a caracteritzar la societat algeriana com un tot integrat i ben organitzat socialment, s'ha d'entendre des de la crítica a les tesis que definien la societat algeriana com un conjunt de fanàtics primitius amb una cultura tradicional que els impedia adaptar-se a la modernitat. Una concepció que no feia altra cosa que legitimar les posicions i els interessos colonitzadors. I, justament, la complexa situació de Bourdieu venia donada, en part, perquè el demandant de la recerca empírica era l'exèrcit francès. Entre aquestes recerques hi ha les que donen lloc a obres de gran ambició teòrica, empírica i també política: *Travail et travailleurs en Algérie* i *El desarraigo*. Quant a la dimensió política, es destaca la valentia del francès per exposar-hi les duríssimes crítiques que podien no agradar a les forces de la metròpoli. En aquest sentit, l'autor se centra a exposar contra quins posicionaments escriu Bourdieu quan desenvolupa les seves investigacions: contra la colonització; contra les tesis de Sartre i Fanon en relació amb el procés independentista; i, també, contra les polítiques promogudes pel nou estat algerià. En definitiva, amb una aguda proposta de lectura en clau política, Martín Criado ens mostra com Bourdieu combinava el compromís polític i la investigació objectiva a l'interior mateix d'aquesta investigació.

El text de Moreno Pestaña ofereix una reflexió molt pertinent sobre el llegat de *L'ofici del sociòleg* que Bourdieu va escriure amb J. C. Passeron i J. C. Chamboredon l'any 1968. Un llegat que, seguint el desús relatiu en què ha caigut en les darreres dècades entre estudiants i professionals, podríem pensar que és escàs. Això no

obstant, Moreno Pestaña fa una original i particular defensa de l'obra en els seus justos termes; i ho fa emprant una obra que, sembla ser, la supera: *El razonamiento sociológico* de J. C. Passeron, escrita anys després. L'autor revisa el cos principal de l'argumentari de Passeron i quatre principis metodològics: la importància de la construcció de l'objecte a pesar dels dilemes del caràcter multiparadigmàtic de la sociologia, l'evitació necessària de la metafísica, l'assumpció de la no transparència de les accions, l'explicació del que és social pel que és social sense caure en cap sociologisme i la infradeterminació empírica dels enunciats teòrics. Doncs bé, els principis que s'exposen a *L'ofici del sociòleg*, ens diu Moreno Pestaña, possiblement no siguin vàlids avui per orientar el coneixement sociològic, però sí que són útils —si no essencials— per no fer passes endarrere i desorientar la sociologia cap a la metafísica, el naturalisme o l'empirisme (sigui estadístic o etnogràfic).

El darrer capítol l'escriu Marina Requena, que presenta una crítica a les tesis postmaterialistes (Inglehart) de la consciència mediambiental. Aquesta consciència, com a valor postmaterial, creixeria amb el desenvolupament econòmic, un cop cobertes les necessitats materials. Les eines de la crítica són els conceptes d'*habitus* i de lògica pràctica, allò que Bourdieu situa a la gènesi dels comportaments socials. L'autora, amb la utilització de dades empíriques, quantitatives i qualitatives, mostra les contradiccions que la recerca dominant en consciència ambiental tendeix a reproduir quan *fetixitza*, per exemple, certes actituds de consum i quan separa les pràctiques «sostenibles» dels estils de vida quotidians, normalment amb més impacte sobre el medi ambient.

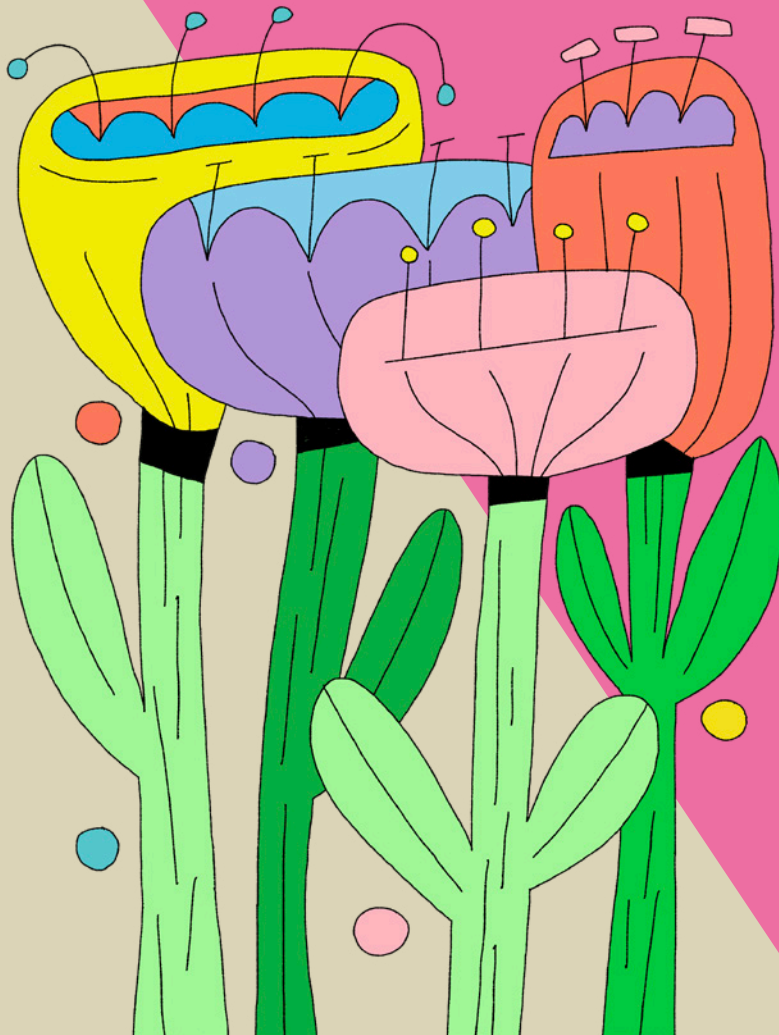
Segons l'autora, els conceptes de Bourdieu permeten anar més enllà de les accions individualitzades i els discursos manifestos, atès que els actors socials desenvolupem els nostres estils de vida en el marc de sistemes socials articulats i orientats per lògiques pràctiques que adquireixen sentit en els seus contextos socials específics. Sovint, són aquests els que ens podran revelar realment si estem davant de pràctiques sostenibles o no: no és més sostenible aquell que crida més fort

i que ho és d'acord amb un valor postmaterial, sinó aquell que, dient-ho o no, desenvolupa unes lògiques pràctiques ancorades en pràctiques sostenibles, com els passa a vegades als petits agricultors.

La crítica de Requena és, avui, més pertinent i necessària que mai, en la mesura que la sociologia, com diria Bourdieu, ha d'estar al servei de la comprensió dels

processos socials i de la deslegitimació de les doxes del sentit comú, i no servir com a pretext justificador de discursos —molt abundants en certs sectors socials—, que, prenent mostrar-se —amb valor signe inclòs— favorables a la sostenibilitat, el que fan és practicar un elitisme moral que oculta, justament, les lògiques pràctiques i les actituds integrals d'aquests mateixos discursos i conductes.

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
[75anys]

D | Diputació
V | de València

ISSN: 0212-0585

9 770212 058502

6,00 €